

KUNGL. VITTERHETS HISTORIE
OCH ANTIKVITETS AKADEMIEN

KONFERENSER 109

MED PENNAN I HAND

TREHUNDRA ÅR
AV DIPLOMATERS
BERÄTTELSE

Med pennan i hand

TREHUNDRA ÅR
AV DIPLOMATERS BERÄTTELSE

Per-Arne Bodin & Elena Balzamo (red.)

Konferenser 109

KUNGL. VITTERHETS HISTORIE OCH
ANTIHKVITETS AKADEMIEN

Med pennan i hand. Trehundra år av diplomaters berättelser. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien (KVHAA). Konferenser 109. Stockholm 2023. 200 s.

ABSTRACT

The essays collected in this volume are based on presentations and panel discussions from a symposium held in November 2021 at the Royal Swedish Academy of Letters, History and Antiquities. The symposium aimed to investigate different kinds of writings, such as reports, travelogues, letters, diaries, and memoirs by diplomats in office in different places—from Russia to Spain, from Constantinople to Algiers. The persons in question were no simple tourists: they had a mission to fulfil, and they often stayed in their designated country long enough to gain a considerable knowledge of it. At the same time, they remained outside observers, and it is no wonder that many of them felt the urge to share with their compatriots their experience of “exotic” societies and cultures. Some of the descriptions they left constitute highly valuable testimonies, covering the period from the early 17th to the early 20th centuries.

KEYWORDS

diplomatic poetics, diplomats, travel writing, testimony, 17th century, 18th century, 19th century, 20th century

© 2023 Författarna och KVHAA

ISBN 978-91-88763-45-7

ISBN 978-91-88763-46-4 (pdf)

ISSN 0348-1433

Utgivare: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien
Box 5622, SE-114 86 Stockholm, Sverige
vitterhetsakademien.se

Distribution: eddy.se ab, Box 1310, SE-621 24 Visby, Sverige
vitterhetsakademien.bokorder.se

Omslagsbild: "Le comte de Mornay, en costume d'ambassadeur" av Eugène Delacroix (1798–1863). © RMN-Grand Palais (musée du Louvre) / Stéphane Maréchalle

Omslag och grafisk form: Bitte Granlund/Granlunds Grafiska
Tryck: By Wind 2023

Innehåll

Diplomater och deras skrivande. Depesch och anekdot PER-ARNE BODIN	7
Anthonis Goeteeris beskrivning av Novgorodområdet 1615–1616 ELISABETH LÖFSTRAND	17
Den danske diplomaten Hildebrand von Horn. Observatör och medagerande i 1680-talets turbulenta Moskva ULLA BIRGEGÅRD	29
Små berättelser och sociala sammanhang. Magnus Gabriel De la Gardies brev hem under Sveriges ambassad i Frankrike 1646 SUSANNE TIENKEN	47
Långt borta men ändå nära. Bruket av den grekisk-romerska litteraturen i det osmanska sändebudet Said Efendis beskrivning av Sverige år 1733 JOACHIM ÖSTLUND	67
Gustav Philip Creutz skildringar av 1760-talets Spanien CHARLOTTA WOLFF	85
Pehr Olof von Asp och hans <i>Resa i Levanten</i> år 1796 CARINA LIDSTRÖM	101
Legationen och lärdomen. Resan som filologisk meritering i tidigt 1800-tal PAULA HENRIKSON	121

Lugnet före stormen. Tre nordiska diplomater i Alger på 1820-talet ELENA BALZAMO	143
Diplomater skriver om det tidiga 1900-talets Konstantinopel. Förmedling och fiktionalisering av (själv)biografiskt stoff HELENA BODIN	165
Diplomatpoetik. Genrer, språk, karriärer PER-ARNE BODIN	189
Författarna	193

PER-ARNE BODIN

Diplomater och deras skrivande

Depesch och anekdot

Bidragen i föreliggande volym är resultatet av ett symposium som hölls den 18 november 2021 på Kungl. Vitterhetsakademien ägnat diplomaters skrivande i form av rapporter, depescher, brev, reseskildringar och noveller. De spänner över tre århundraden och innehåller ett rikt persongalleri, gestalter från många länder som förenas av en gemensam position och delvis liknande uppdrag.

Den 18 november 1856, alltså exakt 165 år tidigare, hade Gustaf af Nordin, som just avslutat en tioårig tjänst som envoyé i Sankt Petersburg på den svensk-norska legationen, hållit sitt inträdestal i denna akademi. Akademiens sekreterare Lars Anton Anjou, teolog från Uppsala universitet, hälsade därefter Nordin välkommen till Akademien och motiverade invalet, särskilt med tanke på att Nordin inte hade några vetenskapliga meriter. Anjou hävdade att diplomatens verksamhet gäller både det förflutna och det tillkommande och diplomatens roll jämförs med Janus:

Som Janus måste han på samma gång hafva ögon för det förflutna och det stundande; kan han ej klart se tillbaka, så blifver äfven framtidsblicken skum. Hans åligganden kunna icke alltid genom instruktioner bestämmas. På den skådeplats han beträder, nödgas han ofta improvisera sin rol; [...] Under en lång följd af år, dem Ni använt att bevaka brödrarikenas och deras Konungs fördelar, både inom den gamla och den nya världen, har Ni ägt tillfälle att på nära håll taga kännedom af ytterligheterna i de mest motsatta samhällsförhållanden och har sålunda genomgått en historisk kurs, långt mera omfattande och djuptgående, än den som ur böcker kan inläras.¹

Kanske ligger det något i vad som sägs av Anjou riktat till Nordin om det improviserade i diplomatens göranden, i de omfattande kunskaperna och i dubbelheten i rollerna och i diplomaternas skrivande. Improvisation var ju dessutom en viktig genre

¹ Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Academiens Handlingar 1789–1959, s. 360.

i romantisk poesi – och ger måhända här en särskild anknytning mellan diplomati och skönlitteratur. Diplomaten har den erfarenhet, sammanfattar Anjou, som gör det möjligt att på ett fruktbart sätt jämföra förhållanden på olika stationeringsorter.

Från Nordins kvarlåtenskap finns två typer av texter bevarade: depescherna som han skickade numrerade en gång i veckan till Departement för den utrikes brevväxlingen, föregångare till dagens utrikesdepartement, som handlade om den politiska situationen i Ryssland och hundratals privatbrev med berättelser om livet i Petersburgsocietyten. Nordins korrespondens ger fantastiska glimtar ur sällskapslivet, ett otal baler, kurtis och skvaller. Däremot har han inte efterlämnat någon egen berättelse i bokform om Ryssland eller några memoarer, två andra genrer sedermera viktiga för en skrivande diplomat.

Den ryske nationalskalden Aleksandr Pusjkin nämner Nordin i sin dagbok och det finns på Kungliga biblioteket ett brev bevarat från Pusjkin till den svenske diplomaten med en bön om att smuggla in en av den ryska censuren förbjuden bok till honom, nämligen Heinrich Heines bok *De l'Allemagne*. Pusjkin passar också på att tacka för en tidigare insmugglad bok som han redan fått i sin hand. Diplomaten kunde som Nordin uttrycker det ”undvika den ryska postinvestigationen”.² Diplomaten hade till skillnad från övriga resenärer och skildrare av främmande länder fördelen av immunitet i juridisk bemärkelse: det är denna möjlighet att införa förbjuden litteratur utan att den beslagtas som Pusjkin hänvisar till.

Diplomaterna utgjorde en del av 1700- och 1800-talens salongskultur och en del av deras skrivande präglas av detta. Glimtar ur högreståndskulturens liv och leverne ingick, som hos Nordin, och särskilt skvallret om fursten, kungen eller här kejsaren som också hade bäring på politiska förhållanden. Diplomaten kunde genom sin aristokratiska bakgrund skriva elegant och kvickt, och hade genom sin ställning tillgång inte bara till den politiska utan också till den kulturella eliten.

Diplomaten är kosmopolit, det konstaterar flera av de forskare som ägnar sig åt diplomaternas skrivande, och ibland sätts likhetstecken mellan det kosmopolitiska och den diplomatiska kulturen. Ibland förefaller diplomaten upprepa stereotyper om landet som han skriver om, kanske han ibland nedtecknar inte vad han ser och erfar utan vad han förväntas se och erfara. Ibland är diplomaten-resenären tvärtom ett åsyna vittne som har möjligheten och kunskapen att förmedla en viktig historisk händelse och kanske till och med vara en av de personer som påverkar skeendet.

2 Bodin 2002, s. 9–26.

DIPLOMATINS FÖRUTSÄTTNINGAR

När fasta diplomatiska representationer började utvecklas under nya tiden kom det att innebära diplomater som stannade en längre tid, inte att de enbart kom resande för till exempel förhandling om ett fredsfördrag. De blev nu resande diplomater i en annan bemärkelse än tidigare, de stannade några år eller många år för att sedan flytta till en annan post. De svenska ambassadörerna eller envoyéerna i Petersburg i slutet av 1700-talet och första halvan av 1800-talet stannade ofta flera decennier, precis som Nordin, först som sekreterare och sedan efter något uppehåll i hemlandet eller på annan stationeringsort som ambassadörer.

I vår konferensvolym undersöks diplomaters skrivande från olika länder och tider och i olika genrer, diplomater både på resande ambassader och bosatta på främmande ort. En fråga att ställa förefaller vara om det finns något gemensamt för diplomaters skrivande och om Anjou har formulerat diplomatens uppgift och särskilda ställning rätt: improvisationen, kunskaper byggda inte bara på boklärdom utan på den praktiska erfarenheten av att vistas länge i ett land, kunskaper som bibringades både om landets historia och nutid och genom möjligheten att jämföra olika länder. Nordin hade varit svensk *chargé d'affaires* i Washington i sju år innan han tillträdde tjänsten i Petersburg. Finns det något som skulle kunna kallas diplomatskrivandets poetik, diplomatpoetik, eller kan det kanske vara så att diplomaters skrivande inte är speciellt utan liknar andra reseberättelser?

Det finns dock några omständigheter som är specifika för diplomaters skrivande. En sådan är den diplomatiska immuniteten, alltså den internationella lag som funnits och finns i olika utformningar om diplomatens okränkbarhet. Det särskilda diplomatpasset som utfärdas av det utsändande landets utrikesministerium är ett av de viktigaste dokumenten. Med tiden blev inte bara diplomaten immun mot rättsliga åtgärder utan också beskickningens territorium började räknas som okränkbart och i någon juridisk bemärkelse som en exklav för det land som utsänt diplomaten. Denna status gav en särskild frihet men också ett särskilt ansvar.

En internationell nomenklatur för befattningar infördes som berodde på tjänstestatus, storlek på landet och relationer med stationeringsorten. Själva beteckningen "diplomat" för denna yrkesgrupp tillkom först i slutet av 1700-talet. Franska blev i stället för latin diplomatins språk, och spår av det finns fortfarande i det att nästan alla specialtermer i bruk kommer från franskan: ambassad, diplomat, resident, ambassadör, *chargé d'affaires*, note, sac (för säcken med kurirpost).

Hierarkierna inom detta speciella skrå och mellan olika stater har påverkat skrivandet om landet i fråga på olika sätt. Rousseau var, som man kan läsa om i hans bekännelser, sekreterare åt den franske ambassadören i Venedig. Uppdraget visar sig leda till

trassel för honom: ambassadören förklarar att Rousseau inte kan åtnjuta immunitet eftersom han inte är fransk medborgare, han får inte ens ut sin lön och ambassadören gitter inte intressera sig för några politiska nyheter. Rousseau var vad som i svenskt diplomatiskt bruk kallas "lokalanställd", en särskild mellanställning mellan diplomat, "de utsända" och icke-diplomat, som fortfarande existerar.

Ända sedan 1800-talet har det upprättats listor över diplomatiska kårens medlemmar där också deras familjer ingått. Olika möten inom kåren har kunnat gå på tvärs med den hållning som respektive land intagit i en fråga. Två diplomater har kunnat finna varandra i vänskap även om deras respektive länder varit i konflikt. Diplomatiske kåren utgjorde och utgör en särskild kosmopolitisk gemenskap, en gång i tiden fransk-språkig, i dag framför allt engelskspråkig men fortfarande mångspråkig.

Diplomatiska kåren blev en särskild miljö för viktiga möten men också för anekdoter och diverse *small talk*. Den diplomatiska mottagningen är en variant på salongs-kulturen med sin lätthet, sin *espri* och sitt storpolitiska innehåll. Det är understundom en sådan lättviktig genre som diplomater också publicerar sig i, anekdoter och korta texter om vardagsproblem på stationeringsorten, vad som på modernt engelskt diplomatspråk kallas *hardship*. Nordin återkommer ofta till Petersburgs osunda klimat som var skadligt för honom, och han kräver förflyttning. Då som nu kan diplomaten kräva högre lön eller någon annan fördel om svårigheterna på stationeringsorten är betydande. En beskrivning av många problem med att vistas på platsen kan vara en förtäckt anmodan om löneökning.

I diplomatens tjänstebeskrivning ingår också ett konsulärt uppdrag som inneburit och innebär att ta hand om det egna landets medborgare vad gäller sjukdom, dödsfall, epidemier, karantän. Det är ytterligare en erfarenhet som förmedlas i berättelserna.

Diplomaterna kunde liksom höga militärer komma från ett annat land än det de representerade. Den mycket framgångsrike ryske ambassadören i Stockholm under mer än två årtionden fram till sin död 1836, Peter van Suchtelen, kom från Nederländerna och hade en bakgrund som professor i matematik vid universitetet i Leiden. Tanken att ambassadören och den högre diplomatiska personalen måste komma från hemlandet är en senare företeelse. Vad som behövdes var ett formellt dokument, ett kreditivbrev, som visade att beskicksningschefen, ambassadören, hade det utsändande rikets statsöverhuvuds bemyndigande och som lämnades över till det mottagande landets statschef. Det var tillsammans med passet det viktigaste dokumentet som klargjorde ambassadörens och andra diplomaters befogenheter, ansvar och rättigheter. Flera svenska diplomater på 1800-talet kunde inte svenska, brevväxlingen med utrikesdepartementet skedde på franska, ofta en aning utslätad diplomatfranska, långt fram på 1800-talet.

Eftersom diplomaterna var utsända av staten har depescher och andra skrivelser bevarats i statliga arkiv och ger en god inblick i förhållandena i olika länder under olika

tider. Diplomatarikiven brukar oftast utgöra en särskild enhet i de nationella systemen för bevarande av äldre handlingar, på Riksarkivet kallad *Diplomatica*. Den amerikanska historikern Mary Lindemann skriver i en artikel om "diplomatarikivets diskreta charm".³ Så ser ramverket för diplomaters skrivande ut.

DIPLOMATERS SKRIVANDE

Vad skriver en diplomat, varför och hur? Diplomaterna var ända till för ett par generationer sedan nästan alltid män. Ett tidigt undantag var Aleksandra Kollontaj, mångårig sovjetisk envoyé och de sista åren ambassadör i Stockholm, vars memoarer också finns översatta till svenska.

De kunskaper som diplomaten får om det främmande förmedlas till landets utrikesministerium. En välunderrättad och välformulerad depesch kunde befordras till ambassadör i Paris – den mest eftertraktade av alla diplomatiska posteringar – till utrikesminister eller i alla fall till en hög post vid ministeriet. Adressaterna var få, innehållet nästan alltid hemligt. Här kommer ytterligare en aspekt av den diplomatiska vardagen: kurirpost, möjligheten att skicka och ta emot post utan att utsättas för censur. Det är den som Nordin och Pusjkin hänvisar till. Meddelanden med användning av chiffer är en annan praktik som har med diplomatisk verksamhet att göra. Rousseaus chef orkade aldrig lösa chiffren eller be någon annan göra det. Diplomaten tävlar här i popularitet med en annan typisk gestalt av liknande slag: den hemliga agenten. De tävlar också i hemlighetsfullhet. Kan det vara så att diplomatens skrivande i tjänsten med all dess sekretess och hemlighetsmakeri också påverkar andra genrer i vilka diplomaten skriver, som privatbrev och just reseberättelser? Gunnar Jarring, välkänd svensk diplomat i Moskva under kalla krigets tid och fredsunderhandlare, kallades av journalister för "musslan" för sin vägran att låta sig intervjuas och svara på frågor.

Kunskaperna om det främmande landet förmedlades till hemlandet som depescher men kunde också återbrukas i form av skildringar av främmande länder i skönlitterär form och kanske framför allt som beskrivningar av landets politiska förhållanden, ekonomi, historia och geografi, tidningar och böcker. Här hade diplomaten en annan arena och till den kan man också lägga diplomatens memoarer, som alltså med tiden blev en viktig genre i många länder. Diplomaten kommer i sitt skrivande ofta in på ytterligare områden, naturens beskaffenhet, historia, etnografi, hälsoförhållanden och inte minst ekonomi. Dessa texter kan vara av betydelse för karriären innanför eller utanför den diplomatiska världen, eller skrivas av ekonomiska skäl för att framföra ett politiskt

3 Lindemann 2011, s. 283–304.

budskap, kanske långt efter att diplomaten lämnat landet som beskrivs. Ofta tycks de skrivna för nöjes skull eller också för självkänslans. Några av de skrivande diplomaterna ville göra och gjorde också ibland med framgång karriär inom akademien och vetenskapen. Nordin uppfattade nog invalen i Vitterhetsakademien som ytterligare en framgång i karriären. En skrivande diplomat kunde hamna mellan stolarna: inte göra karriär vare sig inom utrikesförvaltningen, akademien eller skönlitteraturen. Det kunde finnas något improviserat och dilettantiskt i diplomaternas roll och skrivande, deras alster fanns på en gång inom den politiska sfären, inom vetenskapen och inom skönlitteraturen. Anjou försöker, som vi kunde se i citatet ovan, att motivera invalen av Nordin. Akademien krävde och kräver boklig kunskap för inval, men Nordin kunde bara visa upp autopsi (se Paula Henriksons artikel för begreppet). Han hade lärt sig genom att vara på olika platser och fått sina kunskaper på det sättet. Det finns två olika stereotyper om diplomatens förhållande till det talade eller skrivna ordet. Den första uttrycks i komisk form i Franz Lehárs operett *Die lustige Witwe*. Danylo, sekreterare på den pontevedrinska ambassaden i Paris, skriver egentligen ingenting utan roar sig och festar:

Det akter ges av många slag,
För mycket papper tycker jag,
Jag sällan doppar pennan min,
Men dras jämt i soppan in.⁴

Danylo är en karikatyr av en diplomat och särskilt en diplomat från ett mindre östeuropeiskt land före första världskriget. Det som för publiken förefaller vara en särskild charm med diplomaten, som ofta dyker upp i den lättare musikedramatiken, mynnar i operetten ändå i den trångsynta nationalism som också kan vara ett kännetecken för en diplomat: till slut är det inte bara kärleken som vinner utan också det nationella över det kosmopolitiska. Den pontevedrinska ambassadens diplomater blir allvarliga först när Hanna Glavari sjunger om sitt hemland och om dess folklore. Kosmopoliterna förvandlas till slut till sydslaviska nationalister som hänförs av uppvisningen av hemlandets folklore.

En liknande tolkning av diplomatens skrivande om sin stationeringsort är att det är pretentiöst och innehållslöst, det har sin enda tyngd i diplomatens status, eller i alla fall i egenföreställningen om denna status. I en anonymt publicerad svensk bok om Ryssland från mitten av 1800-talet citeras några meningslösa fraser ur depescher från svenska diplomater, som sedan kontrasteras mot den verkliga skildringen av Ryssland som författaren själv tillhandahåller:

4 "Då går jag till Maxim", svensk översättning av Björn Halldén, i Nilsson & Ralf 1971, s. 88.

För den som känner huru nödtvungen man ofta är i den diplomatiska brevexlingen att ”koka soppa på en spik”, är lätt begripligt hvarföre jag här avbryter min officiella berättelse. Till ersättning vill jag deremot anföra några fakta från Moskou, dem jag har från säker hand, och hvilka mera torde intressera läsaren.⁵

Diplomaten är en figur som ofta återkommer i skönlitteraturen alltifrån renässansen och fram till i dag. Jag vill ta två exempel. Det ena kommer från Stendhals roman *Rött och svart*:

Älskvärt högtidligt skred chevalier de Beauvoisis trappan utför i det han om och om igen med sitt högförnäma uttal upprepade: – Vad står på? Vad står på? Han var tydligen mycket nyfiken, men den diplomatiska värdigheten tillät honom inte att visa något stegrat intresse. När han fått veta vad det rörde sig om kämpade alltjämt i hans ansikte förnämtheten med ett drag av road kylighet som aldrig bör lämna en diplomats uppsyn.⁶

Stendahl var själv diplomat och i hans roman har diplomaten ett särskilt språk och ett särskilt uttal. Han är struntförnäm när han spelar sin roll men klart nyfiken på att följa händelseutvecklingen.

Den andra stereotypen gestaltas i Marcel Prousts romansvit *På spaning efter den tid som flytt*. Andra delen inleds med en utförlig beskrivning av en diplomat, markis de Norpois:

Monsieur de Norpois var fåordig icke endast av professionell vana, försiktighet och förbehållsamhet, utan även därför att orden får mera värde och större nyansrikedom för en man, som i ett tal eller ett protokoll sammanfattar sin tioåriga strävan att närma tvenne rikerna till varandra, i ett enda adjektiv, som tyligt sett ter sig banalt men som för honom innehåller en hel värld.⁷

Romanens protagonist, den unge författaren, får som råd av sin far att visa en av sina texter för de Norpois. Prousts diplomat får en författares eller en poets förhållande till ordet, och förbinds på så sätt till litterärt skapande i rollen som smakdomare.

En fantastisk introduktion till diplomaters skrivande är Timothy Hamptons *Fictions of Embassy. Literature and Diplomacy in Early Modern Europe* som framför allt studerar diplomatpoetik. Det är från Hampton jag fått begreppet, det vill säga diplomaters språk men också det språk som använts i litteratur som skildrar diplomater, exempelvis Thomas Mores *Utopia*, Shakespeares *Hamlet* och Tassos poesi.⁸ En annan diplomathistoriker, Daniel Riches, sammanfattar diplomaters skrivande på följande kärnfulla sätt, som överensstämmer med Anjous tal om det januslika hos diplomaten:

5 Wennberg 1854, s. 108.

6 Stendhal 2020, s. 253.

7 Proust 1982, s. 13.

8 Hampton 2009.

”a privileged view of the intersections between literary form and political culture, and of the dynamics of interaction between cultures.”⁹ Hampton hävdar vidare att allt vad en diplomat skriver i grunden är skönlitteratur, i alla fall är det fiktion.

Tillbaka till ämnet för symposiet och denna konferensvolym: Det kan också vara möjligt att det inte står att finna någon särskild diplomatpoetik. Diplomaten kanske är en dilettant i den sämsta betydelsen av ordet, inte i den bästa. Låt oss se vad bidragen i volymen kommer fram till. Diplomaten kan vara allt från demiurg till trickster.

Hampton talar om diplomatens roll som mäklare men tvekar att använda ordet ängel om honom och menar att han snarast kan jämföras med en hallick i sin yrkesutövning.¹⁰ Inget av begreppen tycks mig passa men båda tål att tänka på. Ängel betyder ju trots allt budbärare, hallick är han enligt Torquato Tasso för sin strävan att förena, dock inte i kärlek utan i vänskap och måhända, kan man tillägga, för egen vinnings skull.

Vad vi under vårt symposium ville undersöka var diplomatpoetiken och diplomat-skrivandets utformning både i diplomaternas officiella skrivande och i övriga genrer vid sidan av eller som en del av den diplomatiska verksamheten och i dess spännande komplexitet. Detta berörs bara i förbigående i Hamptons bok. I konferensvolymens bidrag finns framför allt skildringar av andra länder, men också utländska diplomaters berättelser om Sverige. Vad handlar dessa reseberättelser om, hur påverkas de av de omständigheter i vilka de skrivs, vilken bild av det beskrivna landet ger de, och vilken bild av diplomaterna själva? Och vilken samlad bild ger bidragen i föreliggande volym? Finns det en, finns det flera eller kanske ingen diplomatpoetik?

9 Riches 2013, s. 3.

10 Hampton 2009, s. 1–13.

LITTERATUR

- Bodin, Per-Arne 2002. *Kyssten i Ryssland och andra essäer om rysk litteratur och kultur*, Norma: Stockholm, s. 9–26.
- Hampton, Timothy 2009. *Fictions of Embassy. Literature and Diplomacy in Early Modern Europe*, Ithaca: Cornell University Press.
- Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Academiens Handlingar 1789–1959, Stockholm, <http://libris.kb.se/bib/22549347>. Hämtad 10/2 2023.
- Lindemann, Mary 2011. "REFLECTIONS. The Discreet Charm of the Diplomatic Archive", *German History*, vol. 29, nr 2, s. 283–304.
- Nilsson, Tage & Klas Ralf 1971. *Gula visboken*, Stockholm: Bokförlaget Forum AB.
- Proust, Marcel 1982. *På spaning efter den tid som flytt 2. I skuggan av unga flickor i blom*, Stockholm: Bonnier.
- Riches, Daniel 2013. *Protestant Cosmopolitanism and Diplomatic Culture. Brandenburg-Swedish Relations in the Seventeenth Century*, Leiden: Brill.
- Stendhal 2020. *Rött och svart*, Stockholm: Modernista.
- Wennberg, Fredrik Wilhelm 1854. *S:t Petersburg. Minnesteckningar*, Stockholm: Dahlskog.

ELISABETH LÖFSTRAND

Anthonis Goeteeris beskrivning av Novgorodområdet 1615–1616

BAKGRUND

I början av 1600-talet sönderslets Ryssland av inbördesstrider som bottnade i att Rurikätten hade dött ut. Perioden kallas för ”den stora oredan”. Oroligheterna i landet förvärrades av missväxt under tre på varandra följande år, vilket ledde till svår hungersnöd. En rad härskare avlöste varandra på tronen ända fram till 1613, då Michail Romanov valdes till tsar. Både svenska och polska trupper ingrep i det kaotiska skedet. Den svenske fältherren Jakob De la Gardie ledde en här, som i juli 1611 intog den västryska staden Novgorod och ett stort område däromkring. Först sex år senare lämnade svenskarna Novgorod, efter det att freden i Stolbova hade slutits 1617. Det är den bästa fred som Sverige någonsin har slutit med Ryssland. Allt land runt Finska viken blev svenskt, Ryssland utestängdes från Östersjön och all handel över Östersjön måste gå via svenska mellanhänder. Freden lade på sätt och vis grunden till det svenska stormaktsväldet.

Vägen till freden i Stolbova var lång. Redan 1615 inleddes förhandlingar i närvaro av den engelske medlaren John Merick och en delegation av nederländska medlare. Denna leddes av Reinhard van Brederode, herre till Veenhuysen och president i Höga rådet i Nederländerna, och Diederik Bas, borgmästare i Amsterdam, samt Albert Joachimi som var stadsadvokat i Goes. De och deras svit lämnade Nederländerna i augusti 1615 och var tillbaka där nästan exakt ett år senare. I oktober 1616 lämnade de in sin officiella rapport till Generalstaterna (den nederländska ständerförsamlingen).¹ Materialet till föreliggande artikel är dock ett annat.

¹ Utgåva: *Op reis voor vrede. Met het Journael van de Nederlandse vredesmissie naar Zweden en Rusland, 1615–1616*, Frans R. E. Blom & Peter W. A. Bas-Backer, Zutphen: Walburg Pers, 2014. En översättning till ryska av en tidigare utgåva ingår i boken *Proezžaja po Moskovii, Rossija XVI–XVII vekov glazami diplomatov*, Moskva: Meždunarodnye otnošenija, 1991, s. 208–284.

EN HOLLÄNSK BESKICKNINGS RESOR I RYSSLAND,
FINLAND OCH SVERIGE 1615–1616

Min framställning bygger på boken *En holländsk beskicknings resor i Ryssland, Finland och Sverige 1615–1616*. Den är en översättning till svenska av tre texter, författade av tre olika deltagare i Reinhard van Brederodes delegation. Den längsta texten (196 sidor) är en dagbok från hela resan och från vistelsen i Ryssland, skriven av Anthonis Goeteeris, som innehade en relativt hög befattning vid Höga rådet i Nederländerna. Därutöver innehåller boken ytterligare två texter: en kortare anonym reseberättelse (15 sidor), författad av någon i herr Joachimis svit. Den beskriver en färd från Narva via Gdov till Pskov och vidare till Staraja Russa. Den tredje berättelsen är en skildring (32 sidor) av underceremonimästaren i herr Joachimis svit Andries van Wouws och den engelske ambassadkavaljeren Henry Buddles resa i februari 1616 från byn Glebovo till Åbo i Finland.² Här beskrivs huvudsakligen förhållandena i Finland.

Berättelserna är översatta till svenska från holländska av andrebibliotekarien vid Kungliga biblioteket Sune Hildebrand. Han har även försett boken med ett förord och med kommentarer. Den kom ut 1917 i en upplaga om 300 nummerade exemplar. Texten upptar 196 glest tryckta sidor och formatet är liksom den tryckta nederländska utgåvan av Goeteeris dagbok från 1619 tvåroktav (ett liggande bokformat).³ Något som är särskilt värdefullt är att Goeteeris beledsagar sin framställning med 24 kopparstick, enligt Hildebrand utförda av honom själv.

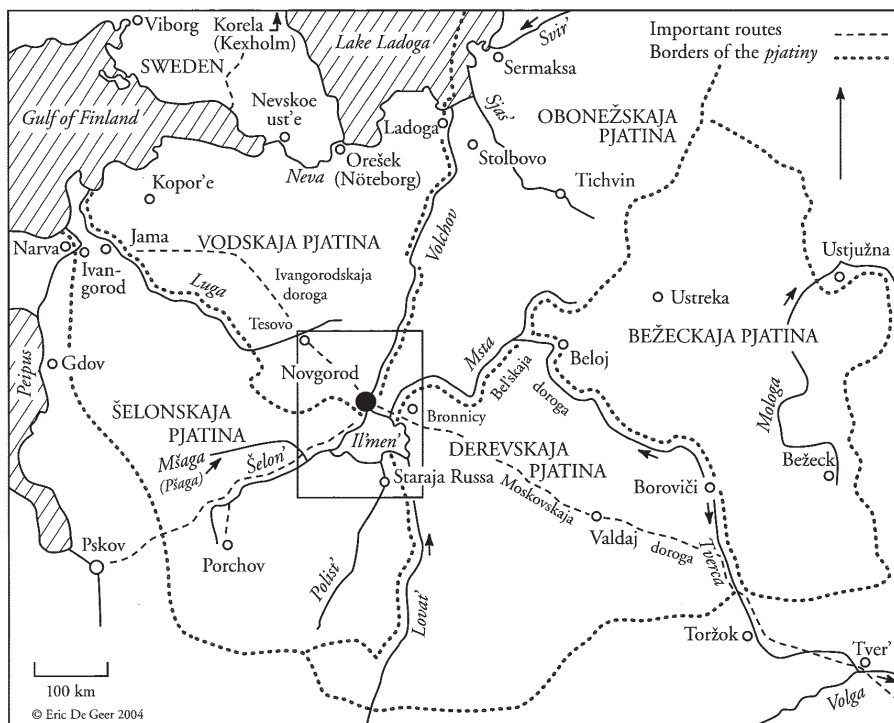
RESEBERÄTTELSE

Västeuropéernas intresse för Ryssland hade väckts på allvar på 1500-talet, när efterfrågan på ryska handelsvaror ökade alltmer. Det gällde framför allt lin, hampa, virke och tjära, men även varor från transithandeln på Sidenvägen var viktiga. Den mest kända skildringen från 1500-talet är författad av den österrikiske diplomaten Siegmund von Herberstein, *Rerum moscoviticarum commentarii*. I början av 1600-talet väckte den stora oredan nyfikenhet och oro, och flera ögonvittnesskildringar från landet publice-

2 Enligt Hildebrand är van Wouw troligen författare även till skildringen av färderna till Pskov. Hildebrand 1917, s. XIII.

3 Bokens titel är mycket lång och har inledningsorden *Journael der Legatie ghedaen inde Jaren 1615 ende 1616 [...]*, utgiven i s'Graven Hage 1619. Det är denna utgåva som Hildebrand har översatt. Boken är en raritet, men Kungliga biblioteket i Stockholm förfogar över ett exemplar. Interfolierat i detta exemplar "finnas i handskrift dels en serie noter till den tryckta texten, dels ytterligare ett par av samma hand nedskrivna reseberättelser över tvenne i samband med beskickningen företagna diplomatiska delegationer. Samtliga äro medtagna i föreliggande edition." Hildebrand 1917, s. XIII.

The domains of Novgorod 1613
The *pjatinj*, important places, roads and rivers of transit

Karta över Novgorodområdet 1613 av Eric de Geer, hämtad från Löfstrand & Nordquist 2005.

rades av resenärer från olika västeuropeiska länder. Från svensk sida har vi till exempel två skrifter av Petrus Petrejus.⁴ Senare under 1600-talet författade den svenske rikshistorikern Johan Widekindi verket *Thet svenska i Ryszland tijo års krigjz-historie*, som behandlar tiden 1607 till 1621.

TIDSRAMAR OCH ANHALTER

Goeteeris skildrar i sin dagbok, sin *Journael*, delegationens resa från Nederländerna till Ryssland, vistelsen där, resan till Stockholm och vistelsen där, och tillbakafärden till hemlandet. Avfärden från Haag skedde den 25 augusti 1615. Fartyget gick genom

4 För titlar, se bibliografin.

Kavelbro. Illustration från En holländsk beskicknings resor i Ryssland, Finland och Sverige 1615–1616 (1917), s. 40.

Öresund, och på slottet Kronborg beviljades herrarna audiens hos kronprins Christian av Danmark. Den 9 september passerades Öland. Den 14 september kastade fartyget ankar utanför Reval (Tallinn).

Från Reval fortsatte delegationen landvägen mot Narva, gränsstad mot Ryssland, dit den anlände den 22 september. Man hälsades av kanonskott och muskötskott. Här stannade man till den 12 oktober. Då delade delegationen upp sig: Albert Joachimi med följe begav sig mot Pskov för att få audiens hos kung Gustav II Adolf, medan de övriga reste mot Novgorod. Kungen belägrade den starkt befästa staden Pskov på gränsen till Livland för att sätta press på fredsförhandlingarna (han lyckades dock inte inta staden).

Anthonis Goeteeris ingick i den svit som for mot Novgorod. Färden innehöll flera dramatiska incidenter, bland annat då man passerade dåligt underhållna kavelbroar som var utlagda över de många sumpområdena. I boken finns ett kopparstick föreställande en kavelbro, och det är den äldsta avbildningen av en sådan. Utan dem gick det inte att ta sig fram över de ryska träskmarkerna under den is- och snöfria delen av året.

Man använde dem även vintertid, och en stolpe utmärkte att leden svängde – viktigt vid räta snöfall.⁵ En av holländarnas hästar fastnade med hoven i ett hål, och både rytare och häst störtade ner.

Den 25 oktober anlände delegationen till Novgorod, där den fick ett ståtligt mottagande. Den 12 november avreste holländarna mot staden Staraja Russa, belägen cirka 10 mil söder om Novgorod. Där väntade dem herr Joachimi, som hade rest direkt dit från kungens läger vid Pskov. Den 20 november slog man läger i byn Romanovo ca 8 mil från Staraja Russa. Den engelske medlaren John Merick bodde i en närbelägen by. I närheten låg också byn Diderino som hade utsetts till förhandlingsplats.

I mitten av december flyttade de holländska sändebuden till byn Glebovo. Den 18 december inledde de sina uppgifter som fredsmäklare i Diderino. Fem dagar senare anlände tolkarna Timotheus och ”storfurstens tolk Paulus Sterling”.⁶ Närvaron av tolkar nämns annars påfallande sällan i boken.⁷ Åtskilliga dagar i januari ägnades åt

5 Malkov 1983, s. 139.

6 Hildebrand 1917, s. 95.

7 Timotheus bör vara identisk med tolken Timofej Chachin, en rysk köpman som övergått i svensk tjänst. Selin 2008, s. 83, 546.

procedurfrågor – exakt var de svenska och ryska tälten skulle resas, hur borden skulle placeras och så vidare. Överläggningarna blev långa och svåra. Mot slutet av februari 1616 stod det klart att det inte gick att uppnå mera än ett stillestånd i kriget. Andries van Wouw och Henry Buddle skickades då till Åbo för att rapportera till Gustav Adolf, som befann sig där. Deras färd gick via Koporje och över isen på Finska viken till Viborg och sedan vidare till Åbo, och därifrån tillbaka ungefär samma väg till Estland och Reval. Isen gjorde det omöjligt att resa tvärs över Finska viken med båt.

De holländska fredsmäklarna såg nu sin mission som avslutad. De påbörjade hemresan den 8 mars. Två veckor senare var de framme i Narva, och den 2 april ankom de till Reval. Där tvingades de vänta ända till den 19 maj innan isen hade släppts så mycket att havet var segelbart. Målet var först Stockholm som nåddes den 29 maj. Där mottogs fredsmäklarna med stor välvilja av kung Gustav Adolf vid två audienser. Herr president Reinhard van Brederode utnämndes till friherre av det estländska slottet Wesenberg (Rakvere). Herr Diederik Bas och herr Albert Joachimi dubbades till riddare och upphöjdes i adligt stånd.

Avresan från Stockholm skedde den 23 juni. Den 21 juli landsteg holländarna i Travemünde och fortsatte därefter landvägen till Haag, dit man anlände den 4 augusti.

GOETTERIS JOURNAEL

Goeteeris beskriver sitt syfte med dagboken på följande sätt: ”Det är [...] icke min avsikt att i detalj redogöra för fredsunderhandlingarna, utan att i all enkelhet skildra de märkligaste händelserna under vår resa.”⁸

Det är två teman som hela tiden återkommer: köld och hunger, och de bildar en ständig fond till övriga händelser. Fredsförhandlingarna ägde rum vintertid (från december 1615 till början av mars 1616). I dagboken finns en stor mängd åskådliga beskrivningar av hur kölden plågade människorna:

Kölden var så fruktansvärd, att flera ryssar fingo sina fingrar bortfrusna; svarta som kol hängde och slängde de vid sina senor, och då vi räckte dem deras föda, måste de fasthålla den med handstumparna, en ömklig syn. Andra förfröso öron, näsa och fötter, Joris van Cats fick en frostfläck stor som en daler i ansiktet, Andries van Wouw förfrös ena örsnibben och penningmästaren en av sina fingrar.⁹

Då kocken stod över elden för att laga maten, fröso vid flera tillfällen hans skägg och mustascher fast vid varandra och var så fulla av istappar, att han knappt kunde tala.¹⁰

8 Hildebrand 1917, s. 86.

9 Hildebrand 1917, s. 120.

10 Hildebrand 1917, s. 120.

Åtskilliga är exemplen på den svåra hungersnöd som befolkningen led av. Det finns också flera berättelser om kannibalism. Även sändebuden drabbades tidvis av svår matbrist under den tid då underhandlingarna pågick, eftersom foror med proviant inte nådde fram på grund av den starka kölden. Det saknades ofta foder till hästarna. Det engelska sändebudet John Merick, som favoriserades av ryssarna, hade bättre villkor: "Den 18 januari började våra hästar en efter annan att dö av hunger, vilket icke hade behövt ske, om vi i likhet med den engelske ambassadören kunnat erhålla hö av ryssarna."¹¹ Merick anklagades för partiskhet av svenskarna, eftersom han i högre grad än holländarna var benägen att slå vakt om sitt eget lands handel med Ryssland.

Vi får dock veta att "Här talas om allt annat än köpenskap och affärer, endast om hunger, nöd, ihjälslagning, hängning, plundring, ihjälfrysning, svältdöd, överlöpande och dylikt".¹² Det hände att soldater i holländarnas vaktstyrka trots hot om hängning gick över till ryssarnas läger, där provianteringen var bättre.

Även om Goeteeris uppehåller sig mycket vid de svåra levnadsförhållandena så innehåller hans dagbok även mycken annan information. Vi får till exempel veta hur de ryska kavalleristerna är beväpnade:

[...] i ett koger vid gördeln hänger en pilbåge, på vänster sida ha de ett pilkoger i en rem kring halsen, ur vilket de med högra handen framtaga pilarna över vänstra axeln, vidare en bred sabel på vänstra sidan under pilkogret, samt under sadeln på högra sidan ett långt eldrör och på den vänstra en pallasch, d. v. s. en lång och bred sabel att föras med båda händerna; några hava dessutom ett par pistoler framför sadelbommen. För det mesta äro de även beväpnade med en kort och tjock piska, kallad karbas, som hänger i gördeln och är försedd med en ögla vid handtaget att träda handen igenom.¹³

Liksom andra resenärer från Västeuropa lägger Goeteeris märke till att man sällan ser några kvinnor från de högre samhällslagren: "De gifta kvinnorna av stånd och deras döttrar ser man nästan aldrig i Ryssland." Men även dessa drabbas ibland av utblottning:

Om man vill skaffa sig en tjänstepiga, så finnas dylika till salu varje fredag i Novgorod. T. o. m. adelsfruar, som äro änkor eller på annat sätt förlorat sina män, kan man stundom tillhandla sig för en ringa penning. Man kan behandla dem efter behag och låta dem löpa, när man är trött på dem.¹⁴

Goeteeris berättar vidare att somliga holländare, för att skaffa något att elda med i husen, tog sig in i kyrkor och stal "vapensköldar", vilket ska tolkas som ikoner (de kal-

¹¹ Hildebrand 1917, s. 106.

¹² Hildebrand 1917, s. 111.

¹³ Hildebrand 1917, s. 102.

¹⁴ Hildebrand 1917, s. 57.

las också för "tavlor"). De tvingades dock av sina överordnade, som fruktade ryssarnas reaktion, att föra tillbaka "tavlorna". Herr Bas talade om hängning, och Goeteeris, som hade hittat "stycken av tavlor" och tänkte ta med dem till Holland "som en märkvärdighet" beslöt att i stället klyva dem i stycken och eldade en brasa med dem "för att fira helgen".¹⁵

I Novgorod avlade holländarna ett besök hos metropoliten. "Hans namn är Isidor av stora Novgorod och Velikija-Luki, och hans rang motsvarar en kardinal. Ehuru han före sitt inträde i det andliga ståndet varit en kosack och stråtrövare och mördare, hålles han nu nästan som en gud."¹⁶ Metropoliten står i ett rum som är nästan kolmörkt, omgiven av munkar. "Munkarna lupo till och från och kringsvärmade honom som bin i en kupa, vilket tog sig sällsamt och nästan spöklikt ut i mörkret."¹⁷ Vidare: "Sedan man till sist tagit vänligt farväl av varandra, lämnade vi metropoliten i sitt mörker och begåvo oss med längtan och glädje åter ut i dagsljuset."¹⁸ Holländarna har en negativ uppfattning om den ryska kyrkan och dess prästerskap, precis som de flesta västerländska resenärer.

Även om Goeteeris inte tar upp några detaljer från själva fredsunderhandlingarna ger han en livfull inblick i procedurfrågorna, inte utan en viss humor. Förhandlingarna ägde rum i särskilda tält, varav vissa var ryska och andra svenska. Ryssarna krävde att svenskarna skulle sitta vid bordet i det ryska tältet, vilket dessa vägrade att göra. Kompromissen blev att två tredjedelar av bordet skulle stå i det ryska tältet och en tredjedel i det svenska.

Ungefär mitt emellan de ryska och svenska tälten placerades ett bord på så sätt, att de båda parterna kunde sitta mitt emot varandra på var sin sida om detsamma inom sina respektive tält; för att de icke skulle kunna se varandra, spändes ett förhänge längs utmed bordet. I fredsmäklarnas tält stod tvärs för detta bord ett annat, vid vilket dessa hade sina platser. För att hålla fötterna varma lågo stora björnfällar utbredda på marken, vilket dock föga båtade, då kolden var utomordentligt stark.¹⁹

Därefter satte sig fredsmäklarna på sina platser, och Jakob De la Gardie, som ledde den svenska delegationen, och de tre andra svenska kommissarierna satte sig på sina platser. De ryska kommissarierna ledda av furst Daniil Mezetskij satte sig mitt emot, dolda av förhänget. Tolkarna fick stå upp. Efter vissa andra förberedelser frågade fredsmäklarna om båda parter var redo.

15 Hildebrand 1917, s. 95, 98.

16 Hildebrand 1917, s. 59.

17 Hildebrand 1917, s. 60.

18 Hildebrand 1917, s. 61.

19 Hildebrand 1917, s. 100.

När svaret blev jakande, gavs befallning, att förhänget, som hindrade kontrahenterna att se varandra, hastigt skulle borttagas. Detta skedde och de två förträffliga herrar, som så länge hade bekrigat varandra som dödsfiender, var och en i sin herres tjänst, och som aldrig förut befunnit sig så nära varandra, sågo varandra plötsligt ansikte mot ansikte, icke utan stor alteration och rörelse å ömse sidor.²⁰

Förhandlingarna kunde börja. Sedan följde ett långt parlamentering om titlar. De la Gardie reste sig två gånger från bordet och steg upp på sin häst för att avbryta förhandlingarna, men ”på vänskaplig anmodan av fredsmäklarna begav han sig åter till sitt tält och intog sin plats”.²¹

Man kom lätt ihop sig om olika detaljer:

Då förhandlingarna den 15 januari här återupptogs, vände sig den ryske fältöversten till den svenske, räckte honom handen och hälsade honom välkommen dit till platsen, menande att han befann sig i Ryssland, varpå den senare svarade: ”Huru? Det är jag som hälsar Eder välkommen, ty den plats, där vi nu stå, har Hans Kungl. Maj:t vunnit med sitt svärd; därför tillkommer det ingalunda Eder att hälsa mig välkommen här.”²²

Efter två veckors förhandlingar lyckades man komma överens om ett tre månader långt stillestånd och även dra upp riktlinjer för ett möjligt fredsavtal. (Freden i Stolbova 1617 byggde till stor del på dessa riktlinjer.) De holländska sändebuden bröt upp för att fara hem. En bidragande orsak var de svåra levnadsförhållandena med den starka och långvariga kölden och den ständiga bristen på proviant. Dessutom kunde ett plötsligt töväder med smältande snömassor göra det omöjligt att lämna landet. Holländarna fruktade för sitt liv och sin hälsa. De anträdde hemfärden i början av mars 1616, trots att ryssarna ville kvarhålla dem. De ansåg sin mission vara fullbordad. Såsom skickliga diplomater hade de inte förlorat vare sig ryssarnas eller svenskarnas förtroende.

RESEBERÄTTELSENS TILLFÖRLITLIGHET

De tre författarna berättar alltså vad de är åsina vittnen till, och de målar upp en förfärande bild av livet i Novgorodområdet 1615–1616. Möjligen kan de ha haft en viss önskan att överdriva sina vedermödor för att göra intryck på sina uppdragsgivare, men förhållandena var säkerligen mycket svåra, och man vågar dra slutsatsen att deras skildringar är trovärdiga. Men holländarna måste också ha sett mycket annat som de inte berättat om. 1615 var Novgorod ett samhälle som fortfarande fungerade i flera avseenden.

20 Hildebrand 1917, s. 103.

21 Hildebrand 1917, s. 104.

22 Hildebrand 1917, s. 105.

På Riksarkivet i Stockholm förvaras det så kallade *Ockupationsarkivet från Novgorod*, en väldig samling – 21 000 blad – ryskspråkiga kanslidokument från tiden för den svenska ockupationen av Novgorod med omland under åren 1611 till 1617. Arkivet innehåller åtskilliga typer av dokument: räkenskapsböcker, skatteböcker, skördeböcker, kontraktsböcker, suppliker, borgensförbindelser, rapporter och liknande.

Dessa handlingar vittnar om en intensiv verksamhet även under 1615 och början av 1616: mynt präglades, varor förtullades vid införseln till Novgorod (här nämns bland annat honung, salt, socker, smör, fisk och vin), novgorodborna badar i badhuset, de köper och säljer hästar, de köper och säljer fast egendom, de går på krogen och dricker och de skriver suppliker till myndigheterna i de mest skilda ärenden. Underdjaker (sekreterare på lägre nivå) reser runt och sammanställer underlag för beskattning, de konfiskerar egendom från så kallade förrädare (folk som i allt större skaror flyr från Novgorod), de mäter upp förlänade jordegendomar, de lämnar in rapporter. Kort sagt ett myllrande liv. Men det finns också många rekvisitionsböcker från år 1615–1616 – livsmedel rekvireras från de utblottade bönderna för den svenska härens behov.²³ Vi ser också att antalet dokument i Ockupationsarkivet för år 1615 är ungefär halverat i jämförelse med år 1613. Och 1616 har antalet dokument sjunkit med ytterligare hälften. Novgorod är helt klart ett samhälle på väg mot undergången. I samlingen Militaria²⁴ på Riksarkivet finns ett dokument där det registreras att 7 652 människor har dött i staden Novgorod från den 1 september 1614 fram till den 20 april 1615 – ett förskräckande antal. Man kan därav dra slutsatsen att Novgorod var en förhållandevis stor stad, även om de döda säkerligen i många fall var människor som hade tagit sin tillflykt dit från landsbygden.

Goeteeris *Journal* ger en skrämmande konkretion åt Ockupationsarkivets torra räkenskaper. Som vi sett vittnar han på var och varannan sida om den utbredda svälten. I Ockupationsarkivet finner vi bara lakoniska listor över folktomma byar där bönderna dött av svält. Deras åkrar står obrukade, vilket är det enda som intresserar myndigheterna. Det finns också ett antal suppliker där supplikanten understryker att han eller hon kommer att dö av svält om suppliken inte bifalls.²⁵

SKILDRINGEN AV SVERIGE

Holländarna anlände till Stockholm i slutet av maj 1616. Nu var det äntligen vår, nästan sommar. På vägen in mot staden väckte skärgårdens öar och holmar deras för-tjusning:

23 Serie I, nr 10, 27, 128.

24 Militaria 1287, nr 19.

25 Till exempel Serie I, nr 7; Serie II, nr 84, 169, 178, 285.

Där doftade övermåttan ljuvligt av allehanda örter, såsom rams, även kallad Salomos sigill, bellis, blå- och vitsippor, satureja och andra liknande, mig obekanta blomster. Även mejram, krusbär och smultron funnos där i stor mängd samt svarta vinbär, hasselbuskar och portulak.²⁶ Den sistnämnda var mycket stor och välsmakande, varför vi plockade en hel del och åto som sallat.²⁷

På sina ställen var marken alldeles översållad av smultron, så att det här, liksom annorstädes, lyste alldeles rött av dessa bär.²⁸

Man har svårt att tro att smultronen redan var mogna i slutet av maj. Kanske får de stå som symbol för ett fruktbart landskap.

Även bilden av staden är tämligen idyllisk:

Staden Stockholm tog sig vid ankomsten alldeles grön ut, där den låg emot bergen, ty husen ha alla avplattade tak, täckta av björknäver och grönskande grästorvor på samma sätt som de ovan beskrivna bondstugorna i Ryssland. Taken användas till bleke, och på en del låter man getter gå och beta, vilka understundom hoppa över gatan från det ena huset till det andra. [...] Över taken resa sig de helt vita skorstenarna, något som på avstånd tar sig mycket egendomligt ut, så att man icke rätt vet vad man skall tro om det. Slottet har man vid infärden på höger hand. Det är vackert, men gammalt.²⁹

Detta är före stadsbyggnaden på Norrmalm i mitten av 1600-talet, då Stockholm omdanades på ett sätt som anstod en stormakt.

Om mardrömsskildringarna från Ryssland möjligen är till viss del överdrivna så förefaller även den paradisiska bilden av Sverige att vara överdriven. Det får en slående kontrastverkan. Holländarna blev ju också mycket väl mottagna av svenskarna, och kungen öste sin välvilja över dem. Men samtidigt känner man verkligen Goeteeris lättnad över att det svåra och farliga uppdraget har avslutats, att han har överlevt och att han är på väg hem till Holland.

²⁶ Satureja = kyndel; portlak är en växt som förr i tiden odlades som köksväxt i Sverige: SAOB.

²⁷ Hildebrand 1917, s. 155.

²⁸ Hildebrand 1917, s. 156.

²⁹ Hildebrand 1917, s. 160.

LITTERATUR

- En holländsk beskicknings resor i Ryssland, Finland och Sverige 1615–1616. Trenne reseberättelser, från de tryckta och handskrivna holländska originalen.* Översatta och utgivna av Sune Hildebrand 1917, Stockholm: P. A. Norstedt & Söners Förlag.
- Herberstein, Sigmund 1549. *Rerum moscoviticarum commentarii*, Wien.
- Löfstrand, Elisabeth & Laila Nordquist. *Accounts of an Occupied City. Catalogue of the Novgorod Occupation Archives 1611–1617*, part 1 2005; part 2 2009, Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Malkov, Ju. G. 1983. "Novgorodskaja zemlja v risunkach Antonisa Chuteerisa (1615 god)", i *Drevnij Novgorod. Istorija, iskusstvo, archeologija*, Moskva: Izobrazitel'noe iskusstvo, s. 338–350.
- Petrejus, Petrus 1608. *En viss och sanfärdigh Berättelse [...]*, Stockholm: Andreas Gutterwitz.
- Petrejus, Petrus 1615, *Regni Muschovitici sciographia*, Stockholm: Meurer.
- Selin, Adrian 2008. *Novgorodskoe obščestvo v epochu Smuty*, Sankt Petersburg: Blic.
- Widekindi, Johan 1671. *Thet swenska i Ryszland tijo års krijgz-historie*, Stockholm: Niclas Wankijff kongl. booktr.

Den danske diplomaten Hildebrand von Horn

Observatör och medagerande i 1680-talets turbulenta Moskva

DIPLOMATRAPPORTER SOM HISTORISKA KÄLLOR

Under de senaste decennierna har bland ryska historiker förts en diskussion om värdet av utländska diplomaters rapporter hem som historiska källor. Det har framförts olika åsikter: de utländska diplomaterna kan ha varit mer objektiva än de inhemska, eftersom de haft tillgång till ryska källor men inte hört till något särskilt läger. Man måste dock klargöra huruvida de *själva* varit ögonvittnen eller bara har återgivit andras uppgifter. Och hur väl orienterade de sig i den ryska verkligheten, kunde de till exempel ryska? Diskussionerna utmynnade i att utländska diplomaters rapporter *kan* vara värdefulla och tillföra nytt material, men de måste behandlas med stor försiktighet. Den här diskussionen fick mig att för några år sedan samla mig till att komma med ett inlägg i frågan i form av en artikel¹, där framför allt *en* person, den tysk-danske diplomaten Hildebrand von Horn, presenterades som ett exempel på värdet av att ägna uppmärksamhet åt vad utländska diplomater kan ha att bidra med. Några få historiker hade upptäckt honom, men han är värd betydligt större uppmärksamhet.

Jag ska här presentera Hildebrand von Horn, som under sitt korta liv spelade en ganska anmärkningsvärd roll i rysk-nordisk historia och som kunde ha blivit än mer betydelsefull. Jag blev medveten om honom på grund av hans vänskap med den unge svensken Johan Gabriel Sparwenfeld. Denna vänskap skildras bland annat i Sparwenfelds dagbok från hans ryska resa – de båda umgicks några månader i Moskva år 1684 – och i några senare brev från von Horn till Sparwenfeld. Jag kunde senare bekanta mig närmare med honom via von Horns egna rapporter från Ryssland till den danske kungen och till ytterligare några personer. Men först några ord om Sparwenfeld och det Ryssland som mötte de två vännerna.

1 Birgegård 2020.

Bild 1. Porträtt av J.G. Sparwenfeld. Oljemålning av Lukas von Breda, Uppsala universitetsbibliotek.
Foto: Wikimedia Commons.

J.G. SPARWENFELD OCH DET MOSKVA SOM MÖTTE HONOM

Johan Gabriel Sparwenfeld (1655–1727) var en lärd resenär och polyglott som så småningom blev överceremonimästare vid hovet (bild 1). Han tillbringade tretton år av sitt liv utomlands – av dem tre år i Ryssland (1684–1687) – och lär ha talat fjorton främmande språk. Han skrev resedagböcker från alla sina resor, men alla är förkomna utom en – den ryska. Dagboken från den ryska resan är skriven företrädesvis på svenska och franska.² Sparwenfeld blev berömd i den tidens Europa för sitt stora *Lexicon Slavonicum*, ett slavisk-latinskt lexikon i fyra band som sammanställdes efter hans hemkomst och som han försökte få tryckt, utan att lyckas. Men nu är det tryckt och har upptagit en stor del av undertecknads forskarliv.³

Upprinnelsen till lexikonet för Sparwenfelds del var Conrad Gyllenstiernas ambassad till Moskva år 1684. Ambassadens ärende var att bekräfta giltigheten av två fredsavtal, efter det att nya tsarer tillträtt i Ryssland. Sparwenfeld deltog i ambassaden som uppvaktande hovjunker och fungerade som Gyllenstiernas assistent och handgångne man. Språkbegåvad som han var blev han under resans gång alltmer nyfiken på ryska språket (man ser spår av det i dagboken), och när ambassaden återvände hem efter välförärrat värv den 2 juni 1684 stannade Sparwenfeld kvar, eftersom han hade fått ett stipendium av Kungl. Maj:t för att stanna i Ryssland och studera språket och ryska förhållanden. Han blev kvar i tre år. Men vad var det för ett land han hade kommit till och vad tilldrog sig i Moskva vid den här tiden?

Bild 2. Ivan Aleksejevitj, målad av Michail Tjoglokov i slutet av 1600-talet. Ryska museet, Sankt Petersburg. Foto: Wikimedia Commons.

2 Sparwenfeld 2002.

3 Ulla Birgegård, *Johan Gabriel Sparwenfeld and the Lexicon Slavonicum. His contribution to 17th century Slavonic lexicography*, Acta Bibliothecae R. Universitatis Upsaliensis, Uppsala: Uppsala universitet 1985; J.G. Sparwenfeld, *Lexicon Slavonicum*, vol. I–IV, index, edited and commented by Ulla Birgegård, Uppsala: Uppsala universitetsbibliotek 1987, 1988, 1989, 1990, 1992.

Bild 3. Sofia Alekseevna, målad av okänd konstnär mellan 1682 och 1689. Ryska museet, Sankt Petersburg. Foto: Wikimedia Commons.

Bild 4. Peter Alekseevitj, oljemålning av Godfrey Kneller från 1698. Queen's Gallery, Kensington Palace. Foto: Wikimedia Commons.

Tsar Aleksej Michajlovitj hade oväntat dött, 44 år gammal, i februari år 1676. Han hade varit gift två gånger: först med Maria Miloslavskaja och efter hennes död med Natalja Narysjkina. Han efterträddes av sin äldste överlevande son från första äktenskapet, Fjodor. I samband med dennes trontillträde hade klanen Miloslavskij kommit sig upp på nytt efter att ha förlorat sin position efter tsarens andra gifte. Men Fjodor var sjuklig och dog redan efter sex år, i april 1682, och han efterlämnade inga arvingar. Nio av Aleksej Michajlovitjs barn fanns fortfarande kvar i livet, sju från det första äktenskapet, två från det andra. Av dem var det i princip tre som kunde komma i fråga som tronföljare: Ivan, den ende återstående sonen från första äktenskapet (bild 2), och Sofia från samma äktenskap (bild 3), och den ende sonen från det andra äktenskapet, Peter, den blivande Peter den store (bild 4). Ivan, som var 17 år, hade fysiska och möjligen också psykiska handikapp och visade inget intresse för tronen. Sofia var intelligent och välutbildad och mycket intresserad av makten. Peter var fysiskt stark, intelligent och alert, men han var bara tio år gammal. Patriarken och andra förordade ändå Peter som den nye tsaren, och han utnämndes, med sin mor, Natalja Narysjkina, som regent

(bild 5). Klanen Miloslavskij tvingades återigen dra sig tillbaka och lämna plats för klanen Narysjkin. Men redan efter någon månad, i maj 1682, bröt streltserupproret ut (streltserna var tsarens livgarde). Det har skrivits mycket om det här upproret, och inte minst har Sofias roll diskuterats, men som så ofta tycks flera olika faktorer ha samspelat vad gäller händelseutvecklingen under dessa dramatiska majdagar. Resultatet blev hur som helst att många människor miste livet och att man plötsligt hade *två* tsarer i Ryssland: Ivan utropades till förste tsar och Peter till andre. Makten tillföll i praktiken Sofia, som regent, och hennes ”favorit”, den västsinnade Vasilij Vasiljevitj Golitsyn, som var utrikesminister (bild 6). Här var de personer som spelade huvudrollerna öppet, och i skuggorna fanns företrädare för Miloslavskij- och Narysjkin-klanerna, som drog i olika trådar och kämpade om makten. I själva verket rådde ett lågintensivt inbördeskrig i Ryssland.

Den svenska ambassaden försökte informera sig om läget under resan till Moskva och fick informationer – mer eller mindre tillförlitliga – från olika källor. Gyllenstiernas ambassad tågade under pompa och ståt in i den ryska huvudstaden den 28 april 1684, alltså två år efter streltserupproret. Den 2 maj var den första audiensen hos tsarerna. Nu skulle man äntligen med egna ögon få se Ivan och Peter. Sparwenfeld skriver om det i dagboken. Det framkommer att tsarerna satt i en välvad sal, på två höga silvertroner, den

Bild 5. Natalja Narysjkina, porträtterad av okänd konstnär i slutet av 1700-talet eller första hälften av 1800-talet. Eremitaget. Foto: Wikimedia Commons.

Bild 6. Vasilij Vasiljevitj Golitsyn, gravyr, troligen av Alexander Tarasevitj 1689 eller senare. Pusjkinmuseet för skön konst i Moskva. Foto: Wikimedia Commons.

yngre till vänster, den äldre till höger. De två tsarerna var ganska olika. Sparwenfeld skriver: ”dh äldre satt mössan så i ögonen på att dhe ey syntes dh yngre war glad och halffeendes, men när skänckerna in droges besynnerl. dhet som ärnat war till tsarinnan dh. äldres [till Ivans hustru], eller till princess Sophia gjorde han en skeef munn.”⁴ Delegationen skulle komma att få två audienser hos tsarerna med mellanliggande förhandlingar på *Posolskij prikaz*, Utrikesministeriet. Det utväxlades också artiga visiter mellan de olika ländernas sändebud i den ryska huvudstaden. En mycket synlig roll bland utlänningsarna spelades av den danske diplomaten Hildebrand von Horn, i själva verket en gammal bekant till Sparwenfeld. De två hade träffats i Köpenhamn år 1682⁵, när Sparwenfeld var på hemväg från sin femåriga bildningsresa. Det här var von Horns tredje vistelse i Moskva. De svenska diplomaterna tyckte att han var mycket irriterande: han talade en utmärkt ryska, han tycktes känna alla som det var värt att känna, och gott om pengar hade han också. Officiellt var han där för att avsluta tidigare förhandlingar mellan Danmark och Ryssland, men i själva verket var hans uppgift en annan. De svenska diplomaterna kände sig säkra på att hans närvaro *inte* var till deras fördel.

VON HORN OCH HANS RAPPORTER TILL DANSKE KUNGEN

Ja, vad hade von Horn för uppdrag och vad hade han haft för sig i Ryssland innan svenskarna kom?

Först några biografiska uppgifter: Hildebrand von Horn⁶ föddes 1655 – var alltså årsbarn med Sparwenfeld – men han dog, bara 31 år gammal, 1686. Han föddes i Kiel, fadern var rådsherre i staden. Han studerade rättshistoria och statskunskap vid universitetet och gick så i dansk tjänst. Han skickades till Ryssland på diplomatiska uppdrag tre gånger: de två första med sändebudet Frederik Gabel, som legationssekreterare (1676–1678, 1681), den sista gången, 1682–1684, som envoyé med eget uppdrag. Han kände sig vid det här laget ganska hemtam i Moskva. Hans kunskaper i ryska var sådana att han kunde förhandla och skriva inlagor utan tolk, och han kände många. Och vad var det för ett uppdrag han hade? Jo, han skulle med alla till buds stående medel försöka förhindra svenskarnas försök att få till stånd ”en evig fred” med Ryssland, det vill säga att de två fredsavtalen bekräftades.

Relationerna mellan Sverige och Ryssland hade länge varit ansträngda. Freden i Stolbova 1617 hade fått katastrofala följder för Ryssland, eftersom man tvingades avträda Ingermanland och Kexholms län till Sverige och därigenom trängdes undan från

4 Sparwenfeld 2002, s. 148–149.

5 Jacobowsky 1932, s. 47.

6 *DBL*, vol. VIII, s. 82–83. Det finns inga kända porträtt av honom.

Östersjön. Det hade rått krigstillstånd några år på 1660-talet, men det slutade med *status quo*. Men nu var Karl XI mån om att förbättra relationerna. Han måste koncentrera sig på inrikespolitiken, eftersom han hade fullt upp med att genomföra den impopulära reduktionen. Men efter det att två tsarer hade installerats i Ryssland efter streltserupproret i maj 1682, måste man i enlighet med diplomatisk sed bekräfta att tidigare fördrag fortfarande gällde. Till den ändan skickades en rysk delegation till Stockholm 1683 för att bekräfta två tidigare slutna fredsavtal, i Kardis 1661 och Pljussa 1667, och året därpå skickades Gyllenstiernas ambassad till Moskva i samma ärende. Vi ska följa von Horns rapportering hem till kung Christian V från hans tredje och sista stationering i Ryssland.⁷ Vi flyttar oss alltså tillbaka två år i tiden, till år 1682:

Den 14 juli 1682 skriver von Horn från Hamburg, där han har dröjt sig kvar för att vänta ut efterdyningarna av streltserupproret. Först *den 23 oktober* kommer ett brev skrivet från Ryssland, från klostret Troitsa, 65 km nordöst om Moskva, där han befinner sig tillsammans med det ryska hovet. Hovet hade dragit sig tillbaka dit efter de dramatiska händelserna i Moskva i maj. Man litade fortfarande inte på att streltserna skulle hålla sig lugna och hade därför tagit sin tillflykt till klostret. Enligt rapporten från von Horn hade han fått välja om han ville åka till Moskva och invänta hovets återkomst där eller om han ville åka till Troitsa. Till allas förvåning valde han det senare. von Horn fick ett storslaget mottagande och fick komma till både audiens och konferens i Troitsa. Under konferensen stod Sofia bakom ett svart skynke och lyssnade medan von Horn och Golitsyn samtalade precis i närheten. Utrikesministern försökte få von Horn att avslöja vilket hans *egentliga* uppdrag var, men von Horn var försiktig. Han ville inte avslöja någonting innan han hade orienterat sig närmare.

Nästa rapport är från *den 28 november*. von Horn är nu i Moskva, och han skriver:

De på olika tjänstgöringar utskickade streltserna tycks äntligen ha börjat lyda tsarerna. Om därmed allt är kväst, är omöjligt att säga, eftersom oenigheten mellan änketsaritsan [Narysjkina] och den äldre prinsessan [Sofia] tilltar dagligen och de båda tsarerna, som hetsas av sin mor resp. syster, börjar nu betrakta varandra med mera misstro än kärlek.⁸

I samma brev skriver von Horn att det på morgonen hade varit en stor eldsvåda i tsar Peters förmak.

⁷ von Horn 1879, s. 138–198.

⁸ von Horn 1879, s. 138: "Die auf dienst gesandte strelitzen haben sich entlich der grosz-herrn befehl zugehorsahmen beqwämet, allein ob hiermit allesz gehoben, ist nicht zu wissen, zumahlen die / :uneinichkeit: / zwischen der / :verwittweten zarricin: / und der ältern / :prinzessin: / täglich zunimbt und die beeden / :hern: /, welche von ihrer / :mutter: / und / :schwester: / aufgerucket, mehr / :verdrus:/ alsz liebe gegen einander beginnen blicken zu lassen." von Horn citeras genomgående i min översättning.

Bild 7. Boris Aleksejevitj Golitsyn, litografi av okänd konstnär från 1891–1910. A.A. Bachrusjins statliga centrala teatermuseum i Moskva. Foto: Wikimedia Commons.

Den 22 januari 1683: von Horn hade träffat Vasilij Golitsyn hos den danske kommissarien. Golitsyn hade blivit väldigt förtrolig efter några glas och kallat von Horn sin ”bror”. Så anlände Boris Aleksejevitj Golitsyn,⁹ utrikesministerns kusin, ”den unge tsarens enda och mest trofasta stöd (förutom furst Lykov)”, skriver von Horn.¹⁰ Boris Aleksejevitj talade gråtande om den fara som Peter och han själv svävade i. Han ber till Gud och alla heliga att von Horn ska försvara deras intressen inför den danske kungen. Samma tema återkommer i flera efterföljande brev.

Den 15 maj 1683: Peter hade bett von Horn att följa med på hans eriksgata ut i landet. Sofia fick höra talas om planerna och blev rasande. Hon anklagade Narysjkina (Peters mor) för att inte bara sätta sina anhängare upp emot tsar Ivan utan också för att försöka dra till sig främmande ministrar. Horn meddelar vidare att han har försett både utrikesministern och hans närmaste man på *Posolskij prikaz* med gåvor. V. Golitsyn hade rykte om sig att vara mycket mottaglig för mutor, och von Horn sades ju också ha gott om pengar att strö omkring sig. Det visar sig senare att resan med Peter inte blir av. Det var inte i första hand på grund av Sofias motstånd utan för att hovet inte vågade lämna Moskva: läget var för instabilt.

Den 19 juni 1683 rapporterar von Horn att den ryska ambassaden dagen innan hade påbörjat sin resa mot Stockholm. Han sade sig ha fått försäkringar från rysk sida om att de punkter som ryssarna ville driva igenom knappast skulle godtas av svenskarna, vilket skulle kunna ge möjlighet till en krigsförklaring. Han skriver också att Sofia försöker gifta bort Ivan. Hennes plan ansågs vara att om Ivan fick en son, skulle denne ha förstfödsrätt, och Sofia kunde styra som regent tills sonen var vuxen.¹¹

9 Boris Aleksejevitj Golitsyn (1654–1714), kusin till utrikesministern och Narysjkin-klanens huvudman (bild 7).

10 von Horn 1879, s. 141.

11 Sofia lyckades i sin plan, men hustrun födde honom fem döttrar. En av dem blev dock med tiden tsarinna (kejsarinna) Anna Ioannovna, som regerade 1730–1740.

Den 16 juli 1683 rapporterar von Horn att den holländske residenten van Keller¹² hade vänt sig till *Posolskij prikaz* med ett memorial, där han föreslår att man ska skicka hem von Horn. Det hade väckt stor munterhet på departementet. Ryssarna hade svarat att han vad dem anbelangade kunde stanna hela livet om han ville och att von Horn var lika beredd att tjäna de tsariska majestäterna som sin egen kung. Kvällen innan hade Boris Golitsyn, kusinen, varit hos von Horn i fyra timmar och gråtande klagat över att man försökte döda Peter, och att Peters egna systrar var inblandade. Så nästan *dikterar* han en längre text på latin som han ber von Horn förmedla till den danske kungen med innehållet att Frankrike och Brandenburg, förutom Danmark, borde skicka sändebud till Moskva för att undersöka situationen. Det framkommer i den rapport som han skrev en vecka senare att tanken var att Ryssland, så snart alliansen var sluten, skulle begära Ingermanland och Karelen från Sverige och att den danske kungen samtidigt kunde göra anspråk på till exempel Skåne. Horn framhåller att små dusörer nog skulle hjälpa till.

I de följande breven rapporteras att hela hovet, efter att ha firat nyår den 1 september, hade åkt ut till Troitsa på några veckor – något som man gjorde varje år – men Ivan och hans anhängare åkte först och en tid därefter anlände Peter med sin klan. Möjligen var bedömningen att några av säkerhetsskäl behövde vara kvar i Moskva, men man ville nog också undvika att de två klanerna konfronterades med varandra längre än nödvändigt. Innan dess hade von Horn haft äran att få bjuda utrikesministern med flera på en måltid hos sig. Det hundratal personer som varit närvarande, tjänarna inräknade, hade aldrig blivit så väl trakterade i Moskva, sades det. Det hade återigen varit en stor eldsvåda: Boris Golitsyn hade svävat i livsfara, men tack vare rådigt ingripande från von Horn och hans följeslagare hade han räddats till livet och branden hade hindrats från att sprida sig. Peter och hans mor hade efteråt sänt bud och tackat honom för hans insats, som om den gjorts för tsaren själv.

Den 1 oktober rapporterade von Horn att tsar Ivan och hans hov hade kommit tillbaka från Troitsa och att den andra klanen nu befann sig där. Horn passade på att träffa Vasilij Golitsyn så länge. Det var naturligtvis viktigt för honom att hålla sig väl med den inflytelserike utrikesministern. De båda tsarerna hade träffats i Troitsa och uppseendeväckande hårda ord hade fällt mellan Peter och Sofia.

Den 24 december: von Horn uttrycker förvåning över att ryssarna hade givit med sig till den grad att den svenske kungen hade godkänt fredsfördragen i samband med ryssarnas ambassad till Stockholm. V. Golitsyn försäkrade att man inte hade givit upp någonting. Horn hade försett honom med en rejäl summa pengar på inrådan av kusinen och Peters mor.

12 Den holländske residenten Baron Johann van Keller var svenskarnas mest trofaste anhängare i Moskva. Han kom att tillbringa 21 år i den ryska huvudstaden.

I von Horns rapporter figurerar också Ivan Miloslavskij. Han var en släkting till Aleksej Michajlovitjs första hustru och var huvudman och mycket drivande i Miloslavskij-klanen. Han hade dock uppenbara maktambitioner för egen del och betraktade Sofia som en rival. Miloslavskij hade varit chef för ett stort antal departement men hade blivit av med dem alla. Ändå fortsatte han att försöka främja sina syften. Bland annat hade han talat med Sofias systrar och fastrar och påpekat att det var väl konstigt att bara *hon* skulle ha makt, de hade väl lika stor rätt till makten som hon. Följden blev att systrarna nu också ville vara med och bestämma, började motsätta sig Vasilij Golitsyns inflytande och i stället stödjade Ivan Miloslavskij. Den 15 januari 1684 skrev von Horn till Reventlow¹³ att Golitsyn var köpt av Sofia, men att han också ville hålla sig väl med Peter.

I rapporten av den 10 mars 1684 berättar von Horn om fiendskapen mellan Ivan Miloslavskij och Vasilij Golitsyn. Miloslavskij hävdade att Golitsyn var beredd att göra *allt* för pengar. Han upprepade det inför Sofia och sade att man antingen måste bryta nacken av hennes favorit eller också av honom själv, för han kunde inte åse det här längre. Plötsligt dök Golitsyn upp och det höll på att sluta med handgemäng, men Sofia lyckades gråtande skilja dem åt. von Horn meddelar också att Golitsyn hade blivit angripen i sitt hem av en karl som kallade honom landsförrädare och förskingrare av allmänna medel och som hotade honom till livet.

April 1684. von Horn hade varit hos Vasilij Golitsyn som sade att fredsfördraget med Sverige bara skulle bli *pro forma* och att det kunde brytas när som helst. "Bara inte svenskarna har med sig för mycket pengar", sade kusinen.¹⁴ Samma månad rapporterade von Horn om ytterligare ett möjligt anslag mot Peters och hans mors liv. Även Sparwenfeld skriver om detta i sin dagbok.¹⁵ En man med kniv hade på natten lyckats ta sig in i förmaket till deras bostad men upptäcktes i sista stund. Han sade under tortyr att han skickats av Miloslavskij för att döda tsaren och hans mor. Det hela tystades ner och slutade med att intränglingen förklarades otillräknelig och skickades till ett avlägset kloster.

Den 14 maj rapporterar von Horn om den svenska ambassaden. Sofia hade krävt att få vara med vid audiensen, men det avslogs som högst otillbörligt. V. Golitsyn tog drottning Elisabeth av England och drottning Kristina av Sverige som exempel på att kvinnor kunde ha den ställningen men fick till svar att det var skillnad: de hade inga rättmätiga bröder. Man fick kalla på patriarken för att få slut på diskussionerna. Något som kan vara värt att notera är att von Horn den 14 maj skriver till Gabel att han inte har varit rädd tidigare, men nu börjar han bli rädd. "Lycklig den som kan lämna teatern

13 Conrad Reventlow (1644–1708), greve, storkansler: *DBL*, vol. XIV, s. 42–46.

14 von Horn 1879, s. 180.

15 Sparwenfelds dagbok den 21 april, s. 140 och not 360.

innan spelet börjar, för i möten som de här kan åskådarna ibland bli skådespelare mot sin vilja", tillägger han. Varför är han rädd? *Den 27 maj* rapporterar von Horn att man efter mycket diskuterande hade gått med på att låta Sofia och Ivans hustru ha audiens för svenskarna och habsburgarna. Det slutade med att de tre svenska ambassadörerna tackade ja, medan habsburgarna avstod.¹⁶

Den 10 juni rapporterar von Horn att svenskarna har rest efter att "en evig fred" med Sverige hade undertecknats. Vi kan därigenom konstatera att hans uppgift i Moskva hade misslyckats. En dansk-fransk-brandenburgsk allians mot Sverige hade inte heller blivit verklighet. Sofia och Golitsyn hade onekligen haft mycket att tänka på: det krävdes fortfarande ett känsligt handlag för att hålla streltserna på plats. De måste säkra sin egen maktställning, som började ifrågasättas av bland andra Ivan Miloslavskij och Sofias systrar och fastrar, för att inte tala om Narysjkin-klanen, och de måste ta ställning till hur de skulle ställa sig till propåer från Polen och Habsburg att gå med i en allians mot turkarna, den så kallade *Heliga ligan*. Ryssarna ställde som villkor att man innan en eventuell allians måste sluta "en evig fred" med Polen, det vill säga, Polen måste acceptera hårda ryska krav och landavträdelser för en fredsuppgörelse. Turkarna utgjorde nu ett reellt hot mot Europa, eftersom de året innan, 1683, hade varit nära att inta Wien. Följden var att Sofia och Golitsyn tvingades lägga Östersjöfrågan och det eventuella återtagandet av Ingermanland och Karelen på is för tillfället, även om de oavslutligen hade signalerat till von Horn att de helt var inne på hans linje – att man skulle ta itu med Sverige först.

UMGÅNGET MELLAN VON HORN OCH SPARWENFELD

Men hur var det nu med relationen mellan von Horn och Sparwenfeld? Jo, trots att de tillhörde mot varandra fientligt sinnade makter umgicks de flitigt i Moskva, framför allt *efter* det att den svenska ambassaden hade lämnat staden. Sparwenfeld skriver i sin dagbok den 7 juni, med liten stil och på franska, att von Horn hade sagt att det knappast var i svenskarnas intresse att tsar Peter blev vuxen så snart, för han hade formligen släpats i håret för att förmås godta fredstraktaterna och han skulle säkerligen försöka återta Ingermanland vid första bästa tillfälle. von Horn hade också berättat att Vasilij Golitsyn hade visat honom ett ställe i det undertecknade dokumentet som kunde utnyttjas om man ändrade mening, vilket vi redan har hört talas om genom von Horns rapporter till danske kungen. Sparwenfeld avslutar det här avsnittet med: "det här är vad han sade, men han var litet full".¹⁷

¹⁶ Sparwenfelds dagbok, s. 174 och not 464.

¹⁷ I original: "woila ce quil me Dit, mais il estoit en peu iwre." Sparwenfelds dagbok, s. 178.

Under de här förtroliga samtalen med von Horn kommer Sparwenfeld att bli invigd i en historia som uppenbarligen varit okänd tidigare: Vi har genom von Horns rapporter hem till danske kungen fått veta, att det ryktades om olika anslag mot Peters liv. Det ryktades också om anslag mot "kusinens" (Boris Golitsyns) liv: den stora eldsvådan som så när hade kostat honom livet. Liknande uppgifter finns också hos andra källor och måste nog ses som trovärdiga. Vi har dessutom hört om att kusinen hela tiden vid möten med von Horn upprepade att Peter, Peters mor och han själv svävade i livsfara. Ivan Miloslavskijs namn hade nämnts öppet i vissa av dessa sammanhang.

Men även Vasilij Golitsyn tycktes sväva i livsfara. von Horn nämner i sin rapport av den 10 mars 1684 att denne hade blivit konfronterad i sitt eget hem (se ovan). I ett brev till Reventlow av den 29 juli berättar von Horn att Golitsyn råkat ut för en olycka som gjort honom sängbunden och som gjort att hans egen avfärd försenats, eftersom hans vistelse skulle avslutas med en avskedsaudiens hos utrikesministern.¹⁸ Sparwenfeld nämner också händelsen i sin dagbok den 11 juli och tillägger att somliga anser att det i själva verket rörde sig om ett misslyckat attentat.¹⁹ Ivan Miloslavskij kan möjligen uppföras på listan över misstänkta även denna gång, även om de två tycktes tillhöra samma klan. I Sparwenfelds dagbok framkommer också att det ska ha förekommit planer på en sammansvärjning riktad mot Sofia och Golitsyn, alltså mot Miloslavskij-klanen, en sammansvärjning ledd av kusinen, von Horns bäste vän i Ryssland, och med deltagande av några till, bland dem von Horn själv! De sammansvurnas mål var att sätta Peter ensam på tronen. Man hade förgäves försökt övertala Peters mor att ansluta sig till de sammansvurna, men hon tvekade och bestämde sig för att delta först när det var för sent. Tanken hade varit att röja vissa personer ur fiendeläget ur vägen – dock "snyggt" och utan blod. Andra, som Sofia, skulle förmås att gå i kloster. Sammansvärjningen avslöjades emellertid, och att så var fallet uppdagades i samband med avrättningen av en viss polack, Pavel Negrebetskij, i Moskva i juli 1684. Det här ämnet dök plötsligt upp i Sparwenfelds dagbok efter ett samtal han haft med von Horn. Negrebetskij anklagades för att ha deltagit i en sammansvärjning mot Sofia och Golitsyn. Han förhördes under tortyr och började nämna namn. Vasilij Golitsyn, som var närvarande under förhöret, hörde bland annat sin kusins och von Horns namn nämnas och stoppade tortyren. Men Ivan Miloslavskij, som också var närvarande, krävde att man skulle fortsätta. Golitsyn sade att i så fall borde man väl tortera också Ivan Miloslavskij själv, eftersom det ryktades att han hade stått efter Peters liv. Tortyren upphörde, och Negrebetskij fördes bort för att halshuggas. Att han verkligen avrättades har bekräftats av ett utländskt vittne, Laurentius Rinhuber,²⁰ som råkade passera Röda torget när

18 von Horn 1879, s. 190.

19 Sparwenfelds dagbok, s. 182 och not 489.

20 Rinhuber 1883, s. 245–246.

avrättningen ägde rum. Hur fick von Horn kännedom om den kusliga tortyrscenen? Troligen genom sin vän Boris Golitsyn, som uppenbarligen hade varnats av sin kusin och fått tillsägelse att ligga lågt, något som också inbegrep von Horn. Här rullas ett scenario upp som troligen tystades ner från alla sidor, eftersom få hade något att vinna på att det kom ut.

Efter mycket arbete har jag försökt lägga pussel kring denna avrättning och dess orsaker. För det första: Vem var denne Pavel Negrebetskij? Han var en lärd polack som försett den ryske residenten i Warszawa med hemlig information. Han tvingades fly till Ryssland men hade svårt att finna sin utkomst där. Bland annat hade Ivan Miloslavskij konfronterats med den ambitiöse polacken vid flera tillfällen när han fortfarande var chef för olika departement. Men efter Aleksej Michajlovitjs död, när tsar Fjodor bestigit tronen, förändrades Negrebetskij's ställning radikalt: han blev en nära rådgivare till den unge tsaren. Efter Fjodors död 1682 förlorade han emellertid i ett slag sin ställning och sitt inflytande. Efter streltserupproret i maj, som resulterade i att man fick *två* tsarer i Ryssland, hade han tagit Peters parti och fått kännedom om sammansvärjningen, som troligen planerades i Troitsa på senhösten 1682, alltså när von Horn anlände dit. Initiativtagare och ledare var Boris Golitsyn (kusinen), och andra anslöt sig, bland dem von Horn, med råd och dåd. Negrebetskij hade uppenbarligen inte spelat någon ledande roll i sammansvärjningen, men Ivan Miloslavskij hade mycket otalt med honom och ville bli av med den krävande polacken.

I samband med den habsburgska ambassadens vistelse i Moskva, samtidigt med den svenska, hade den styrande Miloslavskij-klanen fått upp ögonen för att Peter och hans mor agerade aktivt för att söka skydd i Polen. En som hjälpte dem med kontakterna med den polske kungen var bland andra Pavel Negrebetskij. Det polska spåret har avslöjats av en Moskvahistoriker, K.A. Kotjegov,²¹ som forskar på rysk-polska förbindelser under denna tid. Negrebetskij hade tydligen företagit minst *en* hemlig resa till Polen i detta ärende. Och den habsburgske ambassadören, som var Habsburgs representant i Warszawa, hade på vägen tillbaka från Moskva tagit med sig ett hemligt brev till Polen – möjligen skrivet av Negrebetskij – som uppdagades. Den här känsliga frågan stod uppenbarligen i konflikt med behovet av att få med Ryssland i en allians mot turkarna genom att sluta en "evig fred" med Polen. Det står i Sparwenfelds dagbok²² att den som stod bakom beslutet att avrätta Negrebetskij var Sofia, men att hon sedan ångrade sig. Genom denna resoluta avrättning visade man dock att man kände till planerna på en sammansvärjning, även om de sedan länge var överspelade, och uppgav dem som skäl till avrättningen. Man lät Negrebetskij agera syndabock, eftersom

²¹ Kotjegov 2008.

²² Sparwenfelds dagbok, s. 182.

man inte kunde komma åt kusinen, den verkliga huvudmannen. Samtidigt visade man Polen att planerna på att erbjuda Peter och hans mor politisk asyl där måste upphöra, om det var så att landet ville få med Ryssland i alliansen mot Turkiet. Ryssland gick också med i *Heliga ligan* efter det att man slutit en fördelaktig fred med Polen 1686.

Men för Vasilij Golitsyn och Sofia blev alliansen början till slutet på deras maktinnehav. Ryssland fick till uppgift att ta hand om Krimtatarerna, den turkiske sultanens vasaller. En ovillig Golitsyn utnämndes till *generalissimo* och skickades på två fälttåg mot Krimtatarerna. De slutade i fullständigt fiasko, vilket bidrog till att vindarna vände i Peters favör. År 1689 tog Peter makten. Sofia sattes i kloster och Golitsyn skickades i exil. Och vad som sedan hände är vi svenskar mycket medvetna om, eftersom Peter nu äntligen kunde ta sig an uppgiften att återerövra Ingermanland och ta sig fram till Östersjön. Vad gäller Negrebetskijs öde var det dock okänt för författaren till det stora ryska biografiska lexikonet, där det står att det inte var känt *när* Negrebetskij dog och *hur*.²³

Hur gick det då för von Horn? Jo, han lämnade Moskva den 10 september 1684 – senare än planerat (se ovan) – med oförrättat ärende. Fredsfördragen med svenskarna hade – trots de danska ansträngningarna – bekräftats och en ”evig fred” med Sverige hade slutits, och Sofia och Golitsyn hade valt att prioritera den turkiska frågan. Han återvände till sin tjänst i Köpenhamn 1685, men tog ”tjänstledigt” för att som frivillig delta i kriget mot turkarna, på Venedigs sida. Den 14 maj 1686 skrev han till Sparwenfeld från ett slagfält i Grekland. Han blev senare svårt sårad, men överlevde. I oktober hade han hittat ett lastfartyg som skulle föra honom hem, men på fartyget grasserade en febersjukdom. von Horn insjuknade och dog den 8 oktober 1686, utanför Peloponnesos. Så försvann han ur historien, denne begåvade man som tycks ha varit något utöver det vanliga. Sparwenfeld skriver om honom i sin *Nomina illustrium virorum*: ”Havniae: Hildebrandh von Hoorn bådhe i Cöpenhambn ok Moskow, aff Tsar Johan, Tsar Petter ok dheras Syster Sophia Alexiewna, mz hwilken iag i 4 åhrs tijdh leffwatt i d ljufaste ok uppbyggeligaste wenskap aff werden, Som David ok jonath.”²⁴

För att knyta ihop säcken: Hur ska denne diplomat infogas i temat ”med pennan i hand”? Hans rapporter hem till den danske kungen är av oerhört stort historiskt värde, eftersom han hade en insyn i de ryska inre kretsarna som torde ha varit unik. Han skrev också en redogörelse för streltserupproret, fastän han inte upplevt det på plats.²⁵ Förutom det finns skilda publicerade brev från hans tidigare uppdragsgivare Frederik Gabel, från Conrad Reventlow med flera, med värdefull information (se

23 RBS 1914, s. 188.

24 Jacobowsky 1932, s. 374.

25 von Horn 1879, s. 192–195, i samband med vistelsen i klostret Troitsa i oktober 1682.

Köpenhaave le 17 de Janvier
1685.
Je ne suis pas mon cher frere quel plaisir vous
prenez a tourmenter vos amis, et a les laisser plus
de sept septmaines de temps sans leur donner
vos nouvelles. apres cela seriez vous encore assez
bonté pour me soutenir qu'il n'y a point de plus
grands occupations pour vous a Copenhague que le
souvenir d'un peintre absent. et n'auroige pas
bon de croire que les amis qu'on voit tous les jours
pourroient faire aimer au depeché de courtoisie
on ne voit point. voyez vous peut estre a quel de jou
Copenhague ait assez de charmes pour moi. pour
me le venir de savoir ce qu'il se fait dans un lieu ou il y a
aucun de mes amis, et de mes meilleurs amis, et qui plus
est ou vous estes. Le temps vous a esté d'un assez grand
beours pour vous oster le chagrin que vous fetez pour
mon depart, il n'en est point de même avec
caronement me devient tous les

Bild 8. Brev från von Horn till Sparwensfeld, daterat Köpenhamn den 17 januari 1685. Kungliga biblioteket.

ovan). Vad gäller hans privata korrespondens har nio brev till Sparwenfeld bevarats.²⁶ Brevet – på franska – är skrivna i Tver, Novgorod, Pskov, Riga, Köpenhamn (två brev, bild 8), Berlin, Venedig och på ett slagfält i Grekland (se ovan). De första avspeglar hur förtvivlad von Horn var över att ha tvingats lämna Moskva och att han inte riktigt visste vad han nu skulle göra med sitt liv. Två av dem är på vers, med franska litterära förebilder. Sparwenfeld kallas Tirçis och den älskade, som han tvingats lämna i Moskva, Philis: ”det är Philis som jag lämnar. Ack! När jag lämnade henne såg hela Moskvaslätten hur jag grät blod. Käre Tirçis, du såg det.”²⁷ I brevet skrivet i Venedig den 7 juni 1685 uttrycker han sig återigen på vers: ”Om jag vore vältalig, Tirçis, som ni påstår, om jag inte hade tappat både orden och rösten, som kärleken gav mig tillgång till en gång hos skyterna, när den hade valt mig att diktera sina lagar för dem.”²⁸ I övrigt handlar breven mycket om hur otåligt, och ofta förgäves, han väntar på brev från Sparwenfeld.

I biografen över von Horn uppges att hans lärda vänner, efter hans död, begrät en begåvad författare som hade lovat mycket för framtiden.²⁹ Han ska ha lämnat efter sig flera arbeten, både i bunden och obunden form, på tyska, franska, italienska och ryska. Av dessa tycks inte finnas något spår.

Slutligen: Hur vanligt det var att diplomater aktivt deltog i planerandet av sammansvärjningar – något som inte nämns med ett ord i rapporterna hem till kungen – i det land där de var stationerade lär vi aldrig få veta.

26 Jacobowsky 1932, s. 66. Några av breven finns tryckta hos Gjörwell 1759–1760, s. 21–39. Andra finns på Kungliga biblioteket (*Ep.S 45*), och på Linköpings stadsbibliotek, Stiftsavdelningen (*Br. 127:5*).

27 “c’est Philis, que je quitte. En la quittant, hélas! La plaine Moscovite / M’a vu pleurer du sang, cher Tirçis tu l’a vu.” Brevet är daterat i Plescow (Pskov) den 1 oktober 1684: Gjörwell 1759–1760, s. 28.

28 ”Si j’étois eloquent, Tirçis, comme vous le dites / Si je n’avoit perdu & les mots & la voix, / Dont l’amour se servit un tems parmi les Scythes, Quand il m’avoit choisi de leur dicter ses loix.” Citerat från Gjörwell 1759–1760, s. 35.

29 *DBL*, vol. VIII, s. 83.

LITTERATUR

- Birgegård, Ulla 2020. Биргегорд У., ”Почему казнили Павла Негребетского?” (Why was Pavel Negrebetskii executed?), *Slovène* 2020, No. 1, s. 288–316.
- DBL = *Dansk biografisk Lexikon, tillige omfattende Norge for Tidsrummet 1537–1814*, Udgivet af C. F. Bricka, Kjøbenhavn 1887–1905.
- Gjörwell, Carl Christoffer 1759–1760. *Förråd eller samling af åtskilliga historiska [...] ämnen*, stycket I, del 1, Stockholm, s. 21–39.
- von Horn, Hildebrand 1879. ”Relationer til K. Christian den Femte fra den danske envoyé i Moskov Hildebrand von Horn”, *Aarsberetninger fra det kongelige Geheime Archiv*, 6/3, København.
- Jacobowsky, Carl Vilhelm 1932. *J. G. Sparwenfeld. Bidrag till en biografi*, Stockholm.
- Kotjegarov = Кочегаров, Кирилл Александрович 2008. *Речь Посполитая и Россия в 1680–1686 годах. Заключение договора о вечном мире (Polen och Ryssland 1680–1686. Slutandet av fördraget om evig fred)*, Москва.
- RBS = *Русский биографический словарь* 1914. С.-Петербург.
- Rinhuber, Laurent 1883. ”Warhafte Relation von der Moscowischen Reise und occupation, so ich im Monat April[is] 1684 angetreten, und mense Septembr[is] 1684 in Moscau volzogen, wobey auch zu finden un abbregeé d’Estat de Moscovie”, *Relation du Voyage en Russie fait en 1684 par Laurent Rinhuber*, Berlin.
- Sparwenfeld, Johan Gabriel 2002. *Sparwenfeld’s Diary of a Journey to Russia 1684–87*. Edited, translated and with a commentary by Ulla Birgegård, Slavica Suecana, Series A – Publications, Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.

SUSANNE TIENKEN

Små berättelser och sociala sammanhang

*Magnus Gabriel De la Gardies brev hem
under Sveriges ambassad i Frankrike 1646*

GREVEN MAGNUS GABRIEL DE LA GARDIE
OCH AMBASSADENS BAKGRUND

Artikeln belyser Magnus Gabriel De la Gardies (1622–1686) storslagna ambassad till Frankrike 1646 utifrån ett antal brev som han skickade hem till Sverige. I dessa skildrar den unge greven sina upplevelser och bedrifter i relativt korta notiser. Ett par brev sticker ut i vilka han i långa utläggningar och med uppenbart snabb hand vänder sig till sin trolovade, Maria Euphrosyne von Pfalz-Zweibrücken.¹ Breven innehåller inga reseberättelser i snäv bemärkelse utan snarare små episoder, korta anmärkningar och hälsningar som finns liksom ”ströslade” längs vägen från Stockholm och Göteborg i Sverige via Dieppe till Paris och Fontainebleau i Frankrike. Artikeln applicerar det sociolingvistiska konceptet *small stories* – små berättelser – på en historisk kontext för att kunna rekonstruera resans betydelse för grevens förståelse av sig själv och för hans omedelbara sociala sammanhang, det svenska hovet.

Ambassaden till Frankrike 1646 har skildrats flera gånger förr och framstår ofta som en sinnebild för både grevens skicklighet att kunna föra sig i internationella adelskretsar och hans sorglösa hantering av offentliga medel i representationssyfte.² Han har beskrivits som drottning Kristinas favorit.³ Det prestigefyllda uppdraget var, liksom förlovningen med hennes kusin Maria Euphrosyne, ett mycket tydligt tecken för

1 Äktenskapskontraktet som även undertecknats av drottningen finns bevarat på Riksarkivet, Stegeborgssamlingen, pergamentbrev 16/3 1645.

2 Framställningen i Heimer 1901, s. 54–55, andas stereotypiska föreställningar när han sammanfattar ambassaden: ”Grefve Magnus Gabriel de la Gardie kom tillbaka från Frankrike förbländad af allt det smicker, hvarmed man där *öfverhopat* honom, och intagen av beundran för allt det lysande, han skådat. Hans medfödda sympatier för Frankrike hade ökats, och under hela hans senare lif blefvo dessa sympatier bestämmande för hans politiska verksamhet – till olycka både för honom själf och hans fädernesland.”

3 Droste 2004.

drottningens gunst.⁴ I korta drag kan man säga att ambassaden hade det politiska syftet att befästa goda relationer mellan Frankrike och Sverige, och att vinna både den unge tronföljarens⁵, änkedrottningen Anna av Österrikes (d.v.s. regentens) och även kardinal Mazarins och hertigen av Orléans samt prinsen af Condés välvilja. I instruktionerna §§3+4 för Magnus Gabriel De la Gardies ambasad beskrivs uppdraget rätt allmänt:

Detta är nu substancien av greffe Magnus principaleste värf och ärende, nämligen gratulationen till hälsan, regeringen och viktorierna, undfångande af den brömsebroiska transaktionens underskrift och försegling och sist en muntlig assecuration på Hennes Kongl. Maj:ts beständighet i alliansen och en samhällelig cooperation med Frankrike till en god och universal fred.⁶

För att uppnå detta diplomatiska mål skulle ambassaden visa upp Sverige som kulturellt förfinad och praktfull makt med representanter som visste hur man skulle föra sig i internationella diplomatiska sammanhang. Vi vet bland annat av det franska sändebudet Pierre Chanuts och den franska hovdamen Madame de Mottevilles memoarer att Magnus Gabriel De la Gardie drog mångas blickar till sig och att han väckte stor uppmärksamhet både hemma i Stockholm och vid det franska hovet.⁷ För greven själv betydde ambassaden en möjlighet att meritera sig för högre poster i rikets tjänst och att leva upp till drottningens höga förväntningar.⁸

Dessa förväntningar var inte helt ogrundade. Magnus Gabriel hade trots sin unga ålder (23 år) redan vistats i Frankrike en längre tid innan han utsågs till ambassadör. Han hade efter sina studier i Leyden bland annat vistats i Angers för att fortsätta med sina ridderliga övningar. Han var mycket beläst och talade flera språk, vilket var avgörande för att lyckas i Paris. Enligt instruktionerna skulle han framföra sina ärenden på latin för att i samtal bruka franska eller det språk som förstås av andra deltagare i samtalet.⁹ Med sitt stora intresse för kultur, sina utmärkta kunskaper i flera språk och sin bildning var greven något av en föregångare i Sverige för den nya adelstypen *hon-nête homme*.¹⁰ Benämningen syftar på välutbildade och elokventa män av ädel börd. På grund av sitt skickliga uppträdande hade han under sin tidigare vistelse i Frankrike erhållit dyrbara gåvor av både den unge tronföljaren (ett porträtt med en diamanfbeströdd ram) och drottning Anna av Österrike (en stor diaman). Kardinal Mazarin

4 Heimer 1901; Grönstedt 1912; Wittrock utan år; Fåhræus 1936; Norrhem 2007, s. 99–102; Ullgren 2015.

5 Ludvig XIV.

6 Heimer 1901, s. 26.

7 Chanut 1677; de Motteville 1739. Se även Arckenholtz 1751, s. 88.

8 Heimer 1901 går igenom instruktionerna och uppdragen till Magnus Gabriel De la Gardie mer ingående.

9 Heimer 1901, s. 19, fotnot 1.

10 Åslund 1992; Tienken 2014, s. 119–122.

Matthaeus Merian d.y., porträtt av Magnus Gabriel De la Gardie, 1649. Statens historiska museer, Skoklosters slott, 1033_SKO.

hade erbjudit honom ett värvat regemente, vilket han dock inte tog emot efter hans fars avrådan.¹¹ Fastän den unge greven alltså inte var helt obekant vid det franska hovet uppdateras kardinalen Mazarin den 7 juli 1646 om den blivande ambassadören i ett brev av Chanut. Enligt denne kunde kardinalen vänta sig en mycket elegant, behaglig, öppen, belevad, kunnig och ambitiös adelsman. Porträtten som finns av den unge Magnus Gabriel De la Gardie, till exempel Merians porträtt som finns i Skoklosters slotts samlingar (se föregående sida), låter ana hans finess och elegans.

Chanut nämner utöver en personbeskrivning även Magnus Gabriel De la Gardies förlovning med drottning Kristinas kusin Maria Euphrosyne von Pfalz-Zweibrücken och skvallrar:

Il aime dans l'âme la princesse Marie auprès laquelle il s'est engagé par l'ordre de la reine, lorsque son affection pour lui estoit moindre et il se voit aimé de la reine avec une ardeur très violente [...] mais je crois, qu'il voudrait bien que la passion de la reine eust un peu moin ardeur, et qu'il craint les inconvenients d'un poste si périlleux.¹²

Förutom att han finner det nämnvärt att Magnus Gabriel De la Gardie förlovar sig med Maria Euphrosyne på drottningens order så lägger Chanut till att greven nog hade önskat att drottningens lidelse för honom skulle vara något mindre het eftersom han förmodligen fruktade olägenheterna som en så farlig post förde med sig. Vilka dessa skulle kunna vara lämnas därhän, vilket tyder på att Chanut räknar med att mottagaren förstår vad han menar. Det verkar som om den största faran förutom skeppsförlisning, plundring, sjukdom eller död består i att vara borta från hovet och därmed från maktens centrum. Maria Sofia De la Gardie (gift Oxenstierna) uttryckte detta explicit i ett mycket senare brev från den 30 oktober 1669 till sin bror Magnus Gabriel: "För en stor polliticus är inte skadheligare än apsensen, och min bror vett att gementt fålk blifer fula utan misvnare, män stora och ilustra espriter inte."¹³

Magnus Gabriel De la Gardie befinner sig alltså i ett inte oväsentligt dilemma. Ambassaden i Frankrike är en ynnest och nåd av drottning Kristina samt en chans att utmärka sig på internationell parkett och att befästa sin position som drottningens gunstling. Samtidigt ger hans frånvaro från hovet möjlighet för andra att inta hans

11 Axel-Nilsson 1984.

12 Chanut till Mazarin, 7/7 1646, se Grönstedt 1912, s. 9: "Han älskar in i sin själ prinsessan Marie, som han förlovade sig med på order av drottningen, när hennes kärlek till honom var mindre och han ser sig själv älskad av drottningen med en mycket våldsam glöd [...] men jag tror att han skulle önska att drottningens passion hade lite mindre glöd och att han är rädd för olägenheterna som en så farlig post för med sig." Min översättning. Intrycket av en ömsesidig passion mellan drottningen och greven finns även hos de Motteville 1739.

13 Wittrock 1913, s. 309.

framskjutna position. "Apsensen" öppnar upp för förtal och intriger hemma i Stockholm. Historikern Rudolf Schlögl menar att det tidigmoderna samhället som socialform krävde närvaro och att den sociala ordningen befästes återkommande i kommunikationen.¹⁴ Det gällde därför som frånvarande att göra sig närvarande på ett sätt som nästan kunde uppfattas som ett slags fysisk förnimmelse i rummet. Skriftlig kommunikation behövde därför inte bara förmedla fakta utan även känslan av omedelbarhet och närhet.¹⁵ Brev som Magnus Gabriel skriver hem från sin resa till personerna som finns kvar i hemlandet har således inte bara funktionen att informera om händelserna under resan, utan de kan förmodas användas för att göra sig närvarande vid hovet i Sverige.

HISTORISK SOCIOLINGVISTIK OCH SMÅ BERÄTTELSE SOM TEORETISK-METODISK INGÅNG

Historisk sociolingvistik intresserar sig för språket i bruk i historiska kontexter.¹⁶ Den fokuserar på hur språkliga former används i särskilda sociala situationer. På senare år har sociolingvistiken orienterat sig mer och mer mot antropologiska och kultursemiotiska frågor. Inom ramen för denna "tredje vågens" sociolingvistik har analysperspektivet vidgats från att befatta sig med språkvariation och språkkontaktfenomen till att undersöka språkbrukets roll för att uppleva, visa och forma olika grupp- tillhörigheter och identiteter.¹⁷ Dessa perspektiv kan överföras till den historiska sociolingvistiken. Via undersökningen av språkbruket kan vi fördjupa vår förståelse av hur människorna genom tiderna har sett på sig själva och världen runt omkring.¹⁸

Greppet att använda sig av små berättelser har hittills inte prövats i historiska kontexter, vilket troligen beror på att konceptet ursprungligen avser muntligt språkbruk som av givna skäl sällan finns bevarat.¹⁹ Just brev kan dock konceptuellt ofta likna muntligheten. Lingvisten Konrad Ehlich har introducerat begreppet "uttänjd talsituation" för att specifikt karakterisera skriftlig kommunikation via brev eftersom texter används för att etablera ett asynkront samtal.²⁰ Brevskrivandet är en ytterst dialogisk aktivitet.

14 Schlögl 2014.

15 Schlögl 2014, s. 15.

16 Mattheier 1999, s. 226.

17 Eckert 2012.

18 Tienken 2021.

19 Undantag kan anses vara t.ex. förhörsprotokoll som återger muntliga vittnesmål och utfrågningar.

20 Ehlich 1983, s. 32.

Längre monologiska berättelser som lockats fram under en intervju av en forskare har varit föremål för sociolingvistiska studier sedan slutet av 1960-talet.²¹ Små berättelser som behandlas i det här bidraget är dock inga fullskaliga levnadsberättelser eller berättelser om en händelse som förändrar en persons liv på ett avgörande sätt. De återger sällan utvecklade linjära och kausalt präglade händelseförlopp och saknar för det mesta en fast struktur.²² De är snarare "discourse engagements" (interaktionella förehavanden) och kan te sig som fragment, spontana infall, randnotiser med mera.²³ De kännetecknas således av en omedelbarhet i berättandet och av att de upprätthåller eller till och med upprättar en länk till interaktionsdeltagarnas tidigare eller framtida interaktioner. Gemensamt har de även att de ger inblick i vad som berör människor, vad som anses vara relevant och vad som är värt att berätta om. Små berättelser är därför förvisso vad "we tell in passing, in our everyday encounters with each other", men de är samtidigt "the 'real' stories of our lived lives".²⁴ Georgakopoulou anför fyra olika typer av små berättelser som dock alla utgör delar av en interaktiv förhandling med andra om olika identiteter:

1. "Stories to be told" innebär löftet om en fullskalig berättelse vid en senare tidpunkt eller i en annan kontext som av olika skäl anses vara mer lämplig. De lovar därmed också en samvaro i framtiden.
2. "Breaking news" karakteriseras av att "tellers seem to wish to share the reported events straight away, as they are still unfolding"²⁵. Dessa berättelser präglas av att de skeenden som skildras har ett förväntat berättarvärde, "tellability", som är specifikt för gruppen som berättelsen delas med.
3. "Projections" är berättelser om eller anspelningar på händelser som äger rum i framtiden. De knyter interaktionspartner till varandra eftersom dessa förväntas vara delaktiga i det gemensamma skeendet.
4. "Shared stories" är händelser eller berättelser om dessa som känns igen av deltagarna i en interaktion och som bildar en gemensam tolkningsram. Delade berättelser behöver därför inte återberättas i sin helhet för att fungera som evalueringsstöd i en situation, det kan räcka med en referens. De bygger sin verkan på att de "have

21 Labov & Waletzky 1967.

22 Bamberg & Georgakopoulou 2008; Georgakopoulou 2006; Günthner 2012.

23 Georgakopoulou 2007, s. 148.

24 Bamberg 2004, s. 367.

25 Georgakopoulou 2007, s. 42.

attained a status of building blocks in the participants' interactional history, rich in symbolic associations, and prone to recontextualization".²⁶

Typerna uppträder ofta tillsammans och kompletterar varandra. De hänger ihop med eller betingar sociala processer, (åter)bekräftelse av intimitet och (åter)skapande av jämbördiga grupper.²⁷ Konceptet små berättelser är därför lämpligt som ett hermeneutiskt grepp för att rikta ljuset på det som sägs *en passant* i breven och som kanske just därför är av vikt för förståelsen av resans innebörd för greven och personerna i hans krets. Jag menar dessutom att konceptet fungerar väl för att komma åt det "språkarbete" som behövs för att etablera en närvaro hemma trots en ambassad till en plats långt hemifrån.

RESANS STATIONER

Beskrivningen av ambassaden bygger främst på breven som Magnus Gabriel De la Gardie skickar hem. Den kompletteras av vittnesmålen som återfinns i memoarerna av det franska sändebudet Pierre Chanut samt den franska hovdamen Madame de Motteville. Reseförloppet rekonstrueras via breven från Göteborg, Pontoise, Dieppe, Fontainebleau och Paris. Jag kommer också att argumentera för att det stockholmska hovet utgör både utgångspunkten och det egentliga slutmålet för den unga ambassadören.

Kvar i Sverige – Stockholm och Göteborg

Utgår man från Rudolf Schlögl's teori att närvaro är den viktigaste socialformen i det tidigmoderna samhället²⁸ kan förberedelserna inför resan tolkas som en viktig del av själva resan. Det är troligtvis för att bli väl ihågkommen som Magnus Gabriel De la Gardie ställer till med en storslagen fest innan han ger sig av till Frankrike. Enligt Pierre Chanuts memoarer ordnas festen till drottningen, riksrådet, prinsarna och prinsessorna med en fem timmars bankett och en balett till drottningens *divertissement*.²⁹ Vi erfar dessutom av hans memoarer att greven informeras om att han väntas otåligt och att bostad ordnas:³⁰

²⁶ Georgakopoulou 2007, s. 53.

²⁷ Georgakopoulou 2007, s. 153.

²⁸ Schlögl 2014.

²⁹ Chanut 1677, s. 47.

³⁰ Det blev Palais Vendôme i Paris och ett palats i Fontainebleau.

Parmy les visites que les Comte Magnus rendit sur son depart au sieur Chanut, ce Resident luy fit sçavoir comme on l'attendoit en France avec impatience, & que le Comte de Brulon, Introduceur des Ambassadeurs, avoir ordre de leurs Majestez de luy preparer un logement [...].³¹

Festen säkrar att greven förblir kvar som samtalsämne vid hovet en lång tid efter avresan. Resans förberedelser i Stockholm uppfyller alltså syftet att dels göra sig påmind under frånvaron från Stockholms hovliv, dels bli väl emottagen i Frankrike.

Magnus Gabriel De la Gardie reser slutligen iväg och anländer till Göteborg den 18 juli. Det dröjer till den 26 juli innan greven och hans följe av 200 personer lämnar Göteborgs hamn med örlogsskeppen *Mars*, *Jägaren*, *Swan* och *Fama*.³² I ett brev från den 25 juli berättar han, fortfarande i Göteborg, för sin blivande svåger Karl Gustaf att han inte fördristar sig att uppehålla mottagaren med berättelser om resan till Göteborg, ”efter inthett skrifwerdighett förelupitt”.³³ Allt annat som han skriver ner förut-sätts alltså förfoga över ett berättarvärde, en ”tellability”. Till detta hör till exempel att han ”hafwer her varit occuperat både min train j order at ställa ogh de Cavalierij att accommodera som sigh denna occasion betjäna, j synnerhett hans förstlighe Nåde Hertighen hvilken såsom iagh all tjenst ogh wurd natt plichtigh ähr med singulier trohet at bewisa [...]”.³⁴

Magnus Gabriel De la Gardie fortsätter med att informera pfalzgreven om att ”[j] agh för min person ställer min högsta åhaga at flitigitt afwenta winden, ogh så lengthar efter dess faveur med höghre åstundan ju kärare och nödighare migh hemresan wöre, ogh ju oftare iagh mine tanckar der upå attascheuar”.³⁵ Greven delger på så sätt ”breaking news”, det som är viktigt och relevant både för honom och för mottagaren i skrivandets stund – nämligen att han ordnar ett lämpligt boende för hertig Adolf Johan, pfalzgrevens yngre bror, samt att han avvaktar gynnsamma vindar för att kunna segla till Frankrike. I samma mening, bokstavligen i samma andetag, använder han en framåtsyftande ”projection”: han nämner att han tänker på hemresan och att han längtar hem. Detta utgör samtidigt inledningen till ett stycke i brevet i vilket han råder Karl Gustaf att gå fram försiktigt samt att ha tålmod i hjärtefrågor: ”[...] at försichtigtt comportamente i dett man hoos många temporisera, ogh igönom contestation af ehn underdånigh hörsamhett, quod superest patientia vincit [slutligen segrar tåla-

31 Chanut 1677, s. 48: ”Bland de besök som greve Magnus gjorde hos herr Chanut inför hans avresa, lät denne resident honom veta att man otåligt väntade på honom i Frankrike och att greve de Brulon, som introducerar ambassadörerna till det franska hovet, hade order från deras majestät att bereda honom ett boende.” Min översättning.

32 Grönstedt 1917, s. 58.

33 Grönstedt 1912, s. 19.

34 Grönstedt 1912, s. 19.

35 Grönstedt 1912, s. 19.

modet], hvilken högnödigh ehr hoc rerum statu [i detta tillstånd]”.³⁶ Hans råd gäller den blivande svågerns önskan att bli drottning Kristinas gemål, en förbindelse som skulle vara mycket gynnsam för Magnus Gabriel. Det verkar räcka med en anspelning för att framkalla en politiskt känslig kontext med hög relevans för skeenden vid hovet hemma i Sverige. Till detta kommer att han lovprisar drottningen: ”Gudh uppehålle allenast vår glorieuse Drotningh, den hela werlden admirerar ogh hvarss förmyndare Gudh sigh altidh betett hafwer [...]”.³⁷ Grevens små berättelser förmedlar en känsla av omedelbarhet och närhet till mottagaren av brevet och andra personer i hans krets. Berättelsefragmenten och kommentarerna pekar förvisso ut Magnus Gabriel själv som en skicklig ambassadör men de förankrar honom samtidigt i ett relationsnät med drottningen som lysande centrum.

Förberedelserna – Dieppe och Pontoise

Den 6 augusti 1646 anländer Magnus Gabriel De la Gardie med en viss försening eftersom örlogsskeppen *Mars* och *Fama* hade gått på grund nära den franska kusten.³⁸ Han tas emot av staden Dieppes guvernör. Greven börjar redan nu planera för sin hemfärd och skriver till Axel Oxenstierna att han skickar iväg två av fartygen till Sverige, ”dels därför att så swåra och medh så tunga stycker besatte skep icke måtte så seent på åhret löpa någon risico, dels därför at ett anseeligt dermedh besparas skulle”.³⁹ De andra två skeppen skulle vänta på honom i hamnen och eventuellt skulle nederländska örlogsskepp förstärka och säkra seglatsen tillbaka till Göteborg. Förutom att gå på grund hade de nämligen blivit beskjutna av engelska flottan efter att svenskarna inte hade hälsat som sig bör. Det här fragmentet av en berättelse i brevet till Axel Oxenstierna visar ytterligare på att Magnus Gabriels mål med resan snarare bestod i den lyckliga hemkomsten till Sverige än i vistelsen vid hovet i Paris.

Från Dieppe skriver Magnus Gabriel De la Gardie hem till sin trolovade. Det korta brevet verkar enbart ha en kontaktfunktion. Han ber om ursäkt för brevets hastighet och ber till slut om att Maria Euphrosyne må framföra hans underdåniga rekommendationer till ”min allernådighsta Drothningh samt min höhes Patron, Min Syster, Moster fru Margreta ogh hela fruntimren”. Han utnyttjar därmed det kvinnliga nätverk som Maria Euphrosyne förfogar över.

36 Grönstedt 1912, s. 19.

37 Grönstedt 1912, s. 20.

38 Amiralitetet hade varnat för den bedrägliga franska kusten och ville skicka mindre skepp, vilket dock hade avfärdats av drottningen.

39 Heimer 1901, s. 16.

Löffbarne, Allenkirche, Gabel,

Jag vill förmoda att Ni allenkänsligt förstår af Mitt förin
läst att jag med ordinarie posten förmedlar relationer af
sådant mig utgående af Ni dyggliga antag förhållanden
säll förminskas. Men vi njunda att förstå
af att jag med störst lyft förmyndar att Ni
förstå, hvarandra i alla saken att förminsk af combinationer
af andra dyggliga affekter, utgående af jag mig aldrig
förstå och för Ni turligt dyggliga estimerar. Tross
Ni förstå allenkänsligt dyggligt att Mitt första alltså säll
vara säll med mitt säll, och att vi säll med mig
säll deburrera att vara i Ni säll med af
respektue trog och säll förstå
af. Trer. 211 Aug. 1846.

[illegible]

I brevet till pfalzgreven Karl Gustaf som Magnus Gabriel skriver den 21 augusti från Pontoise börjar han däremot flika in små berättelser om de första diplomatiska framgångarna, nämligen om att "[m]onsieur le cardinal m'a honnoré de deux de ses lettres et de la visite d'un sien gentilhomme envoyé issi expres pour me complimenter".⁴⁰ Eftersom just mötet med den katolske kardinalen ansågs vara diplomatiskt svårt i Sverige kan denna notis anses vara "breaking news" och av högsta värde för att tillfredsställa maktens kretsar i Stockholm.

Höjdpunkten – Paris och Fontainebleau

Intåget i Paris sker den 27 augusti 1646 med stor publik på gatorna och med all tänkbar glans, vilket också öppnar dörren för audienser hos den unge kungen, änkedrottningen på Fontainebleau den 13 september och visiten hos kardinalen. Magnus Gabriel De la Gardie uppnår snabbt alla önskade resultat enligt instruktionerna och efter en månad kan hans uppdrag sägas vara klart.⁴¹ Han förmedlar således "breaking news" till Axel Oxenstierna den 28 augusti 1646: "Emellertid äro de kring mig här flitige att mig persvadera till att göra kardinalen Mazarin den äran honom af de katolske bevisas såsom en kardinal; men när jag dem härpå svarar efter den mig medgifne order och den information af Eders Excellens jag bekom, studsas de något."⁴²

Han beskriver alltså dels sin djärvhet i mötet med "de katolske", dels deras reaktion: "studsas de något". Greven deltar även efter sina framgångar till synes mycket hängivet i det franska hovlivet med jakt, promenader i häst och vagn längs kanalen i Fontainebleau och baler. Han verkar ha bemästrat sällskapslivet utmärkt, som även till exempel Madame de Mottevilles memoarer vittnar om.⁴³

I brevet som Magnus Gabriel De la Gardie skriver i september 1646 från Fontainebleau till Maria Euphrosyne von Pfalz-Zweibrücken, till "Högborne Allrakäraste Fröken, Souveraine Maitresse de mon coeur", finns det dock ett antal små berättelser som i sin helhet visar upp spännvidden av både glans och plåga som Magnus Gabriel finner på sin resa.⁴⁴ Han fyller med hastig hand många sidor och blandar "breaking news", "projections" och "shared stories".

40 Heimer 1901, s. 17, fotnot 2: "Kardinalen har hedrat mig med två av sina brev och besöket av en av sina egna adelsmän som uttryckligen skickats för att uppvakta mig." Min översättning.

41 Grönstedt 1912.

42 Heimer 1901, s. 23, fotnot 2.

43 de Motteville 1739.

44 Utdrag ur brevet föreligger i tryckt form hos Wieselgren 1836, s. 126–129, och i sin helhet hos Grönstedt 1912, s. 52–57. Originalet finns i LUB, De la Gardieska samlingen, Släktarkiv De la Gardie 100.

Vue du Chateau de Fontainebleau du costé du Jardin, tryck av Adriaen Frans Boudewyns efter Adam Frans van der Meulen, daterad till perioden 1663–1681, Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-70.447.

du Jardin

à la Capitainerie.
à l'Hotel de Surenne.

13 la petite Ecurie.
14 Le Mail.

15 La fontaine autrefois appelée
du Fibre.

de l'ancien Manoir
ad Viam del. a p. p.
pro Regis Chorata.
Cum prout Regis.

1 Rex venatum procedens.
2 Arcturum cauit.

Han bedyrar initialt sin uppriktiga kärlek och bekräftar deras ingångna förbindelse inför Gud: ”Iagh hafwer inför min Gudh, hvilken jagh rekenskap gör af alla mina gerningar, migh Eder förlofwat och skall både i lifvett och ini sjelva döden finnas trofast ogh af ett aehrlichkeit gemuthe.”

Han delger henne dock även sina rädslor som förstärks av att även hans far på grund av bräcklig hälsa inte kan vistas vid hovet:

Många swåra tankar kunna migh wäll stor oro gifva i denna min frånwaro, at icke tidhen, elacka menniskors illista practiquer, förtal och andre considerationer min lycka kunde omkullstörta, eljest ogh at icke migh många händelser kunde öfwer komma, dem jagh ej nu kan förese helst i min Herr Faders frånwaro.

Det som möter mottagaren är uppenbarligen en ”shared story”, någonting som kommit på tal tidigare och som skapar en delad kontext i brevet, nämligen hovlivet i Sverige. Likaså upplever man att han mentalt snarare ”befinner sig” vid hovet i Sverige än i Frankrike, när han flera gånger uppmanar sin trolovade att närma sig drottningen:

Görer Eder flit att erholla min incomparable Drottnings gunst, den iagh tusen gånger mehra elskar, ehn hela werlden tilhopa. Iagh lefwer och dör Hennes Nådes och barmhertighets Creatur, och ifrån henne hwarken lif eller dödh mig skilier. [...] Adieu hermed min hiertans allerkäraste Fröken, görer min underdånigha recommendation hos min allernåd. Öfwerhet och försäkrar H. M:t at förr mitt lif än hennes drengs trohet skal endigas och den passion med hwilken han henne så stadigt adorerar.

Han skickar dessutom ett implicit råd till Maria Euphrosynes bror, pfalzgreven Karl Gustaf, att han ”gör wäll att patientera” när det gäller förbindelsen med Kristina. Han lägger vidare mycket möda på att berätta detaljerat om alla inköp som han har gjort i Paris inför bröllopet:

Iagh hafwer här gjort alle preparationer til vår hedersdagh, och så at iagh hoppas det skal Eder contentera, både liberiet och alt annat hvad j behöfwen ogh av nattdukar, skrin och andre galanterier. Iagh hafwer i alt stält order ogh hoppas få allt medh migh. Såsom ock ehn wagn ogh åtskillighe saker som wi kunna behöfwa. Detta skrifwer iagh allenast at min Fröken må weta sigh derefter rätta, i det hon i Stockholm inköper. Iagh hafwer haft stor möda i att resolwera i våra kläder ogh endtlighen låter göra en kiortel af hwit Atlask, ritad helt öfwer med demante- och perlespetsar på en ny facon och en dentel allestedes massiv av samma arbete med demanter ogh perlor. De andre kiortler äre alle à l’avenant och tilåter icke tidhen att uppräckna.

Här befinner sig berättandet emellan att delge ”breaking news” och att vara en ”projection”. Det skapas en framtida gemensam grund i berättandet som blir mycket specifik

– bröllopsdagen. Han fortsätter med att berätta att han skickat sitt konterfej i amulett till henne och utlovar att han kommer att skicka fler, både små – kanske en medaljong – och en stor. Detta bekräftar önskan att vara närvarande vid pfalzgrevvinnans sida.

Han går dessutom in på vilka fler presenter han fått och köpt framför allt till drottning Kristina. Även hon har fått en amulett med hans porträtt och

[i]från Cardinalen bekommer H. M:t sköna förehningar af rara hästar, ibland hwilka en snöhvit hvars make iagh aldrih ehn hafwer sett och en appelgrå. Der hos ock ett skrin med de skönaste rariteter af demanteklockor och andra curiositeter, som man nontin må begära att se. Iagh menar Drothningen det lär mäkt behaga.

I brevet till Maria Euphrosyne skildrar han också hovlivet, vilket nästan liknar en reseberättelse i snäv bemärkelse. Han vänder det dock fort till en berättelse om sina egna framgångar hos damerna vid hovet:

Mig wederfares här stor ära och courtesie och måste iagh all min tidh med hofwett i comedier, jacht och elliest upwartning tillbringa. [...] Elliest måste iagh ock allt hwad widh wärth hof passerar som oftast referera för de wackra Fransöske Damer. I går aftons war en bal i Drottningens cabinet och iagh måste endtligen dansa. Försäkrar Ehr, min Fröken, at eder serviteur bestod med ehre och allt härtill wid hofwet approbation och faveur funnit.

Direkt efter detta ber han sin trolovade att inte vara svartsjuk: ”Dock war inte jalous min docka De Fransoske Damerna äga kroppen, mehn hjertat hörer digh till.” I avslutning till detta bedyrar han att han ser fram emot hemresan och räknar upp ännu fler inköp. Han nämner även den unge hertig Adolf Johans⁴⁵ förtjusning i franska damer: ”Tycker at de Fransoske Damer honom wäl anstå dock icke sin skyldighet och de Swenske pigorna förgäther.” Slutligen ber han Maria Euphrosyne att hälsa alla som kommer ihåg honom.

Viktigast av allt verkar återigen vara referensen till drottningen, och Maria Euphrosyne får ett förnyat uppdrag: ”Tager alla occasioner i acht hos Hennes Majestät, alla Edras, Eder egen och min fortun at ihågkomma, så widt som ske kan [...]”. Uppräkningen av samtliga presenter kan alltså förstås som ett sätt att hålla sig ”ihågkommen”, särskilt hos drottningen. Denna tolkning bekräftas av att även Maria Euphrosynes bror, pfalzgreven Karl Gustaf, får ett brev från Fontainebleau i vilket presenterna till drottningen, i synnerhet hästarna, räknas upp igen. Magnus Gabriel ägnar dessutom många rader åt att försäkra sin tjänstvillighet gentemot pfalzgreven och åt att försöka lugna honom när det kommer till risken att drottning Kristina skulle välja en annan

45 Maria Euphrosynes och Karl Gustafs yngre bror.

gemål. Brevet hem utgör på så sätt en skriftligen medierad, uttänjd talsituation.⁴⁶ Karl Gustaf blir dessutom uttryckligen ombedd att stödja Magnus Gabriel mot illvilliga fiender vid hovet:

E.F.N. [Eders furstliga nåd] wille migh min nådigaste Drotninghss gunst ynnest, thess eghen ogh min frökeness affection ogh alla redeligha wenners estime ogh beneghenhet conservera, ogh combattera emot den medisense ogh ilwilja, såm den troghnaste af alla dess tienare j sin frånvaro kan attaquera, ogh försäkre sigh dett iagh gerna icke min fortun allenast uthan mitt lif och blod oryggelighen hafwer till dess dienst sacerat, ifrån hwilken resolution tou ce qu'il i a de diables ne m'esbranleront [denna min beslutsamhet ska inga djävular kunna rubba].⁴⁷

Återigen tas problematiken med faderns frånvaro vid hovet upp och Magnus Gabriel verkar se sig omringad av personer som vill honom illa. Utgår vi ifrån att han enbart skriver vad han finner värt att berätta blir det påtagligt hur plågad han måste vara. Han förtröstar slutligen pfalzgreven med en "story to be told" som utlovas för nästkommande postgång: "Jag tagher her medh af Ederss F.N. mitt afskedh ur Fontainebleau, och allt annat hvad iagh gerna skrefwe och E. F. N. gerna wiste besparar tillika medh min affderingh her ifrån hoffwet att beretta med neste påst uhr Paris [...]".⁴⁸

Att hans rädsla inte bara bestod i att bli utkonkurrerad och baktalad hemma i Sverige visar hans post scriptum: "Gud wenne allt till dett besta, autrement je crains fort pour nostre male [annars befarar jag ett dåligt slut för oss]. Att resan motte lyckelighen afgå för dem såm öfwer wattnet fara, hör oss milde Herre Gudh, [...]".⁴⁹

Trots hans försäkringar om att han längtar hem, både till Maria Euphrosyne och till pfalzgreven, dröjer sig greven kvar i Paris utan känd anledning. Enligt Pierre Chanut ger detta drottningen anledning att försvara Magnus Gabriel vilket föranleder nya små berättelser i form av skvaller vid hovet.

SLUTORD: ÅTERKOMSTEN

Återkomsten blir trots allt lycklig för greven. Han tar landvägen hem och den 7 mars 1646 hålls bröllopet mellan Magnus Gabriel och Maria Euphrosyne på slottet Tre kronor i Stockholm. Det är slående hur lite greven faktiskt berättar om själva resan eller bedömer som icke-relevant – "efter inthett skrifwerdighett förelupitt" – om Frankrike, landskapen, personernas karaktär eller utseende. Egentligen nästan ingenting under ambassaden. De små berättelserna förmedlar istället ur ett inifrån-perspektiv

46 Ehlich 1983.

47 Grönstedt 1912, s. 61.

48 Grönstedt 1912, s. 64.

49 Grönstedt 1912, s. 64.

hur det upplevdes att vara en del av hovet där tillgången till människor med makt var det väsentliga och där det både gällde att spegla sig mot andra samt att själv få utgöra en glänsande speglingssyta. Närvaron var avgörande för att lyckas i detta maktspel, för att erhålla och bevara drottningens gunst. Brevens små berättelser i form av "shared stories", "breaking news" eller "projections" fungerar som ett skriftligt substitut i det sociala rummet, de placerar den skrivande vid hovet hemma. Magnus Gabriel De la Gardies små berättelser handlar om mottagaren lika mycket som om skrivaren själv. De ger en omedelbar bild av en både strålande och illuster resa men även av farhågor och misstankar som beständigt och djupt plågar den unge ambassadören. Undantaget är breven hem till rikskanslern Axel Oxenstierna där tonen och innehållet är annorlunda jämfört med breven till den trolovade och den blivande svågern. Rikskanslern var avogt inställd till hela ambassaden och även till Magnus Gabriel De la Gardie.⁵⁰ Det är troligen därför den unge greven inte kunde visa sina farhågor utan fick rapportera sina framgångar i form av "breaking news".

Att fokusera på Magnus Gabriel De la Gardies små berättelser om rädslor, framgångar eller inköp ökar vår förståelse av både adelstillvaron i allmänhet och diplomatiskt resande i synnerhet. Reseberättelser i vid mening framstår inte som klart strukturerade monologiska texter utan de svarar på andras förväntningar mot en klangbotten av gemensamma erfarenheter. De är ytterst dialogiska, bygger på en delad tolkningsram och förbereder på så vis framtida möten och samtalsämnen.

KÄLLOR

Otryckta källor

Lunds universitetsbiblioteks handskriftsavdelning, Lund (LUB)

De la Gardieska samlingen, Släktarkiv De la Gardie, 100.

Riksarkivet, Stockholm

Steborgssamlingen, pergamentbrev, 16/3 1645.

Tryckta källor

Arckenholtz, Johan 1751. *Mémoires concernant Christine, reine de Suède. [...] Premier tome.* Amsterdam & Leipzig: Pierre Mortier.

Chanut, Pierre [P. Linage de Vauciennes] 1677. *Mémoires des ce qui s'est passé en Suède et aux provinces voisines depuis l'année 1645 jusques en l'année 1655. Ensemble le demêlé de la*

⁵⁰ Heimer 1901; Grönstedt 1912; Ullgren 2015.

Suède avec la Pologne, Tirez des Depesches de Monsieur Chanut Ambassadeur pour le Roy en Suède, vol. 1, Köln: Pierre du Marteau.

Motteville, Françoise de 1739. *Mémoires pour servir à l'histoire d'Anne d'Autriche, épouse de Louis XIII, roi de France: Par madame de Motteville, une de ses favorites*, vol. 1, Amsterdam: François Changuion.

Wieselgren, Peter 1836. *Dela Gardiska archivert, eller, Handlingar ur Greft. Dela Gardiska biblioteket på Löberöd*, sjunde delen, Lund: Lundberg'ska tryckeriet.

Wittrock, Georg 1913. "Valda brev till M. G. de la Gardies fränder och vänner 1656–1678", *Historisk tidskrift*.

Litteratur

Axel-Nilsson, Göran 1984. *Makalös. Fältherren greve Jakob De la Gardies hus i Stockholm*, Stockholm: Stockholms kommun.

Bamberg, Michael 2004. "Talk, Small Stories, and Adolescent Identities", *Human Development* 47:6, s. 366–369.

Bamberg, Michael & Alexandra Georgakopoulou 2008. "Small Stories as a New Perspective in Narrative and Identity Analysis", *Text & Talk* 28:3, s. 377–396.

Droste, Heiko 2004. "'Favoriten verursachen zu zeiten newerungen im ganzen stat, sonderlig wan die gnad lange beharret'. Ein Favoritendiskurs aus Schweden (1649)", i Jan Hirschbiegel & Werner Paravicini red., *Der Fall des Günstlings. Hofparteien in Europa vom 13. bis zum 17. Jahrhundert*, Stuttgart: Thorbecke Verlag, s. 65–76.

Eckert, Penelope 2012. "Three waves of variation study. The emergence of meaning in the study of sociolinguistic variation", *Annual Review of Anthropology* 41, s. 87–100.

Ehlich, Konrad 1983. "Text und sprachliches Handeln. Die Entstehung von Texten aus dem Bedürfnis nach Überlieferung", i Jan Assmann, Aleida Assman & Christof Hardmeier red., *Schrift und Gedächtnis. Beiträge zur Archäologie der literarischen Kommunikation*, München: Fink, s. 24–43.

Fähræus, Rudolf 1936. *Magnus Gabriel De la Gardie*, Stockholm: Geber.

Georgakopoulou, Alexandra 2006. "Thinking Big with Small Stories in Narrative and Identity Analysis", *Narrative Inquiry* 16:1, s. 122–130.

Georgakopoulou, Alexandra 2007. *Small Stories, Interaction and Identities*, Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Grönstedt, Johan 1912. *Svenska hoffester II. Grefve Magnus Gabriel de la Gardies ambassad till Frankrike år 1646*, Stockholm: Brobergs Bok- & Accidenstryckeri.

Grönstedt, Johan 1917. *Svenska hoffester V. Drottning Christinas kärlekshistoria med pfalzgreffen Carl Gustaf, frigörelsen, tronföljden och abdikationen*, Stockholm: Kungl. hofboktryckeriet.

Günthner, Susanne 2012. "Kleine interaktionale Erzählungen als Ressourcen der Fremd- und Selbststilisierung", i Friederike Kern red., *Erzählen als Form – Formen des Erzählens*, New York & Berlin: De Gruyter, s. 65–83.

- Heimer, August 1901. *Grefve Magnus Gabriel De la Gardies ambassad till Frankrike*, Jönköping: Lundgrenska boktryckeriet.
- Labov, William & Joshua Waletzky 1967. "Narrative analysis. Oral versions of personal experience", i June Helm red., *Essay on the Verbal and Visual Arts*, Seattle, WA: University of Washington Press, s. 12–44.
- Mattheier, Klaus J. 1999. "Historische Soziolinguistik. Ein Forschungsansatz für eine künftige europäische Sprachgeschichte", i Helga Bister-Broosen red., *Beiträge zur historischen Stadtsprachenforschung*, Wien: Praesens, s. 223–234.
- Norrhén, Svante 2007. *Ebba Brahe. Makt och kärlek under stormaktstiden*, Stockholm: Historiska media.
- Schlögl, Rudolf 2014. *Anwesende und Abwesende. Grundriss für eine Gesellschaftsgeschichte der Frühen Neuzeit*, Konstanz: Konstanz University Press.
- Tienken, Susanne 2014. "Zwischen Mehrsprachigkeit und wortlosen Gebärden der Gunst. Stammbücher und Stammbucheinträge als Mittel adeliger Selbstverständigung im Schweden des 17. Jahrhunderts", i Dessislava Stoeva Holm & Susanne Tienken red., *Von Köchinnen und Gelehrten, von Adligen und Soldaten. Interdisziplinäre Zugänge zum Erschließen menschlichen Daseins in der Vormoderne*, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, s. 105–130.
- Tienken, Susanne 2021. "Trauer, Trost und Macht. Leichenpredigten für Kinder als Rahmen für Positionierungen im 17. Jahrhundert", *Moderna språk* 115:2, s. 105–131.
- Ullgren, Peter 2015. *En makalös historia. Magnus Gabriel De la Gardies uppgång och fall*, Stockholm: Norstedts.
- Wittrock, Georg & Tord O:son Nordberg utan år. "Magnus Gabriel De la Gardie", i *Svenskt biografiskt lexikon*, urn:sbl:17381. Hämtad 7/7 2022.
- Åslund, Leif 1992. *Magnus Gabriel De la Gardie och våltaligheten*, Uppsala: Uppsala universitet.

JOACHIM ÖSTLUND

Långt borta men ändå nära

Bruket av den grekisk-romerska litteraturen i det osmanska sändebudet Said Efendis beskrivning av Sverige år 1733

När det osmanska sändebudet Mehmed Said Efendi beskrev sin resa till Sverige år 1733 blev han den förste osmanen någonsin att i text beskriva ett land vid jordens nordligaste breddgrader.¹ Eftersom Sverige var ett okänt land för hans tilltänkta publik innebar författandet av reseskildringen både en utmaning och en möjlighet. I utmaningen låg att göra det främmande landet begripligt, att helt enkelt översätta en främmande värld. I möjligheten låg att forma en föreställning om detta land, just på grund av publikens okunskap, exempelvis genom att tillskriva sig själv en storslagen roll och genom berättelsen påverka och bilda opinion hos eliten i Istanbul. Said levde nämligen i en tid av politiska spänningar efter den avsatte sultan Ahmed III:s tid av samhälleliga reformer och politiskt närmande till Europa.² Said tillhörde dennes läger, men situationen hade förändrats i och med Halilupproret 1730 och med den nye sultanen Mahmud I. Med Halilupproret hade den för reformerna så betydelsefulla storvesiren İbrahim Paşa (1660–1730) avrättats och Sadabadpalatset och dess trädgårdar – symbolen för den reformvänlige Ahmed III – hade förstörts.³ I den nya politiska ordningen kom mycket av styret att överlåtas åt vesirer, medan Mahmud själv hellre ägnade sig åt skrivande och poesi. Det är till denne litteraturintresserade sultan som Said vänder sig när han skriver om sin resa till Sverige.

Vid 1600-talets slut kom allt fler osmanska sändebud att ta till pennan för att nedteckna sina erfarenheter av diplomatiska ärenden, och inte sällan i reseskildringens form. Det osmanska namnet för denna typ av skrivna rapporter var *sefaretnâme*.

1 Denna artikel ansluter till konferenstemat och bygger på min bok *Vid världens ände. Sultans sändebud och hans berättelse om 1700-talets Sverige*, Lund: Nordic Academic Press 2020.

2 Göçek 1987, s. 77.

3 Danielson 1923, s. 377; Konrad 2014, s. 367.

1700-talet var det århundrade då flest sefaretnåme producerades, men också den tid då allt fler osmanska sändebud skickades till Europa. Detta berodde dels på att det osmanska riket saknade fasta beskickningar i Europa, dels på den förändrade maktbalansen. Osmanska rikets militära nederlag mot Ryssland och Habsburgska riket resulterade i landförluster och en insikt om de europeiska arméernas överlägsenhet på slagfältet. Den osmanska utrikesadministrationen blev därmed alltmer angelägen om att skicka sändebud till städer som Wien, Venedig, Sankt Petersburg, Moskva, Paris och Stockholm för att inhämta information om tekniska innovationer, samhällseliga inrättningar, kultur och annat som kunde förklara framgången.

Mehmed Said Efendis besök i Sverige 1733 ingår i denna diplomatiska nyorientering.⁴ Resan till Sverige och besöket i Stockholm finns beskrivna i en sefaretnåme.⁵ På ett officiellt plan handlade Suids besök om att få den svenska staten att återbetala det lån Karl XII tog under sin exil i Bender, men på ett mer inofficiellt plan var informationsinhämtning om europeisk och svensk allianspolitik och ett intresse för svensk militärteknologi minst lika viktigt. Det officiella uppdraget misslyckades dock och en överenskommelse om återbetalningen av skulden kunde nås först 1734, genom att osmanerna gick med på att avskrivna en stor del av denna och genom att återstoden skulle återbetalas med ett fullt bestyckat örlogsskepp. 1738 slöt Sverige ett handelsfördrag med Höga porten och skickade linjeskeppet *Sverige* och handelsfartyget *Patrioten* till Konstantinopel som avbetalning på skulden. Detta godkändes av Mahmud I, trots att *Sverige* förliste på vägen.⁶

Värt att nämna är att Mehmed Said Efendi inte var det första osmanska sändebud som besökte Sverige. Ett liknande uppdrag utfördes av den lägre rankade Mustafa Aga år 1727–1728.⁷ Vem var då denne Said? Mehmed Said Efendi föddes i Istanbul och var son till den kände diplomaten Yirmisekiz Mehmed Çelebi (–1732). Han nådde en betydande berömmelse efter sin diplomatiska ambassad till Paris 1720, ett besök som också sammanfattades i en sefaretnåme som spelade en förebildlig roll under Tulpanperioden i Istanbul.⁸ Värt att nämna om Suids far är att han var av georgisk härkomst och inledde sin karriär som janitsjar. Därmed kan man utgå från att han var född ortodox kristen. Said följde även med sin far till Paris i rollen som hans ställföreträdare.

4 Östlund 2019.

5 Originalet till Suids sefaretnåme finns numera tillgängligt på Topkapibiblioteket i Istanbul. Topkapı Sarayı Müzesi, Hazine, No: 1641. Suids sefaretnåme översattes till svenska av historikern och orientalisterna Johannes Kolmodin i början av 1900-talet. Översättningen publicerades i *Karolinska förbundets årsbok 1920* tillsammans med en kommentar om källmaterialet och en historisk bakgrund. Kolmodin 1920, s. 256–259.

6 Danielsson 1923, s. 377–385.

7 Östlund 2019.

8 Danişmend 1971, s. 60.

Mehmed Said Efendi avbildad av Georg Engelhardt Schröder vid mitten av 1700-talet. Porträttet ingår i en europeisk genre av osmanska ambassadporträtt. Pera-museet. Foto: Wikimedia Commons.

Resan ska ha gjort ett stort intryck på Said. Den kristna familjebakgrunden, det betydelsefulla besöket i Paris och faderns sefaretnâme bör rimligen ha spelat stor roll när Said fick uppdraget att resa till Sverige.

När Said besökte Sverige var han medlem i *Hacegân-ı Divân-ı Hümayûn*, den kejserliga divanen. Vid underskrifter av brev under vistelsen i Sverige titulerade sig Said som *defterdâr*, vilket på turkiska betyder finansminister. Mehmed Said Efendis beskickning var utsänd av sultan Mahmud I (1730–1754) och inkluderade 44 deltagare. Resan påbörjades i Istanbul i slutet av december 1732 och 159 dagar senare var delegationen framme i Sverige. Där stannade sällskapet i 3 månader och 10 dagar. Hemfärden tog 69 dagar och sammanlagt var Said på resa i 329 dagar.

I det följande ska fokus läggas på Mehmed Said Efendis skrivande och framför allt på vad som kan utläsas av de uppenbara fiktiva inslag som präglar hans sefaretnâme. De inslagen ska här inte avfärdas som betydelselös utsmyckning eller fria fantasier, utan snarare ses som ett kommunikativt medel som ger en viktig inblick i osmansk imperieideologi och visar hur Said både försöker vinna status och samtidigt ”översätta” en främmande kultur. I det följande menar jag att bruket av symboler och allegorier i Suids sefaretnâme kan knytas till den grekisk-romerska texttraditionen och att verket

därigenom kan läsas som ett försök att översätta en främmande kultur och integrera två separerade världar.

SAIDS SEFARETNÂME I LITTERATURHISTORISK BELYSNING

I senare tids diplomatihistoriska forskning om Osmanska riket – ofta benämnd ”New Diplomatic History” – har kulturhistoriska perspektiv vunnit ökat intresse.⁹ Här framhålls gärna ett mer holistiskt synsätt, där diplomater studeras tillsammans med aktörer i deras närhet, såsom familjemedlemmar, tolkar och andra för diplomatin viktiga aktörer. Diplomatin aktörer beskrivs också i termer av mellanhänder, eller ”intermediaries”, som överbryggat eller omtolkat sociala och kulturella gränser mellan den muslimska och den kristna världen.¹⁰ Forskningen har med andra ord lagt fokus på hur relationer mellan imperier var beroende av mellanhänder och hur kulturella och sociala världar korsades, överlappades och omförhandlades av dessa mellanhänders kompetenser och erfarenheter.¹¹

För en kulturhistorisk läsning av Saids sefaretnâme faller den väl in i vad som numera diskuteras som ett uttryck för ”cultural transfer” (kulturöversättning), där fokus för studiet kan vara en aktör som korsar kulturella gränser och som med hjälp av exempelvis en reseskildring eller en diplomatisk rapport beskriver den plats som besöks för hemmakulturen. Begreppet ”cultural transfer” är en term som myntades av Michel Espagne och senare har vidareutvecklats av Matthias Midell. Likt globalhistoria eller transnationell historia handlar det om att uppmärksamma sammanflätningar mellan kulturer och att problematisera uppdelningar mellan kulturer som centrum och periferi.

Då ”cultural transfer” är en relativt bred ingång hämtar denna text metodologiskt stöd i litteraturvetenskaplig teoribildning, från Gérard Genettes inflytelserika bok *Palimpsests. Literature In the Second Degree* (1997). I denna konstateras att ingen text står för sig själv, utan att alla texter står i textuella relationer med andra.¹² Därmed handlar det om att utforska textlager, där tre betydelsefulla relationer kan nämnas i detta sammanhang. Till den första räknas relationen ”intertextualitet”, med vilket

9 von Thiessen & Windler red. 2010. Om sefaretnâme, se exempelvis Güllüoğlu 2015.

10 Klein 2010; Do Paço 2012; van Gelder & Krstić 2015, s. 93–105; Grenet 2015; McCluskey 2016.

11 Denna nyorientering kan relateras till exempelvis tidigare svensk historieskrivning, där fokus låg på utrikespolitiska relationer och där Saids sefaretnâme användes för att vinna kunskap om strategier och vägval i svensk utrikespolitik i efterdyningarna av Karl XII:s vistelse i Bender. Se Westrin 1904; Kolmodin 1920; Danielsson 1923, s. 375–385.

12 Genette 1997, s. 1.

menas förbindelser som länkar samman den specifika texten med andra texter genom markerade citat eller mer dolt genom avskrifter av andra texter. Den andra relationen är "paratextualitet", som är mer explicit eftersom den är en del av texten, såsom titel, undertitel, förord och efterord, form, noter i texten och bokomslag. En tredje textuell relation benämns som "hypertextualitet", med vilket menas relationen mellan en äldre och en nyare text, där den yngre texten, hypertexten, är beroende av den äldre. Den yngre texten står i en så nära relation till den äldre att den inte kan läsas utan denna, exempelvis genom imitation eller omvandling. Den hypertextuella relationen står i centrum i det följande. Därigenom är det möjligt att via Saids sefarettnäme synliggöra en osmansk intellektuell kultur och den roll som grekisk-romersk litteratur spelade för att forma osmanska uppfattningar om den nordiska geografin och de människor som levde där.

Vilka texter formade då osmansk intellektuell kultur och i förlängningen det osmanska imperiets ideologi i början av 1700-talet? Här fanns det olika vägval kopplade till utrikespolitiska strategier eller legitimeringsbehov. I forskningen brukar två synsätt på Osmanska rikets ideologiska anspråk lyftas fram. Det ena definierade imperiet som "Nya Rom", kallat att verka i romarrikets efterföljd och återerövra den grekisk-romerska antikens förlorade ära, medan det andra definierade imperiet som en islamsk stat med anspråk att upprätthålla islams enhet samt skydda stat och samhälle från inflytandet från barbariska främlingar.¹³ Från Saids horisont fanns det med andra ord olika språkbruk att koda sin reseberättelse med, vilka skulle ge helt olika politiska innebörder.

Mehmed Said levde under den så kallade Tulpaneran, en tid av reformer och en utrikespolitisk omorientering som också präglades av en ökande närvaro av grekisk intellektuell kultur i Osmanska riket.¹⁴ Med inflödet av grekiska intellektuella i den osmanska administrationen (inte minst i rollen som tolkar, eller dragomaner) följde även grekisk-romersk geografisk litteratur, exempelvis av latinska författare som Tacitus (56–120 e.Kr.) och Jordanes (500-talet e.Kr.) eller av grekiska författare som Strabon (63 f.Kr.–24 e.Kr.) och Pytheas (380–310 f.Kr.). Av dessa författare var möjligen litteratur på grekiska vanligare, med hänsyn till att just grekiska intellektuella intog betydelsefulla positioner vid det osmanska hovet. Givet intresset för filosofi och antik kultur hos Tulpanperiodens intellektuella, får det antas rimligt att Said kom i kontakt med litteratur av denna karaktär. I den geografiska litteraturen omtalades spektakulära upptäcktsresor till den "Yttersta Norden", och samtliga författare lyfte härvid fram typiska nordiska särdrag, såsom isande klimat och kraftiga vindar, samt ett folkslag som utmärktes för sin orädda eldhärdighet och sitt starka krigar- och frihetsetos.¹⁵

13 Casale 2013, s. 80–99.

14 Salzmann 2000, s. 83–106; Hamadeh 2008; Küçük 2013, s. 125–158; Erginbaş 2014; Erimtan 2008.

15 Swain 2014, inledningen; Damtoft Poulsen 2018, s. 1–4.

Samtidigt fanns även en betydelsefull inhemsk osmansk reselitteratur att hämta inspiration från, även om dessa reseberättelser aldrig gav några utförliga redogörelser av just Sverige. Precis som med den grekisk-romerska antika litteraturen bör Said ha varit bekant med en av de mest berömda osmanska resenärerna, Evliya Çelebi (1611–1682), som under en period på mer än 40 år genomkorsade Osmanska riket och omkringliggande länder, från Belgrad till Bagdad och från Krim till Kairo. Resultatet av dessa resor samlades i en resebok, eller *seyahatnâme*, vilket även blev namnet på en litterär form och tradition som burits upp allt sedan medeltiden (Umayyadperioden) i den islamiska världen. Ett typiskt drag i dessa reseskildringar var att medvetet blanda fakta med mytiska eller populära berättelser.¹⁶

Slutligen, och som redan nämnts, var Said säkerligen inspirerad av sin fars betydelsefulla sefaretnâme från resan till Paris 1720. Med tiden kom diplomatiska texter av detta slag att forma sig till en genre – om än med lösa konturer. Enligt Suraya Faruqhi var de skriftliga osmanska rapporterna mindre tyngda av konventioner och gav författaren större frihet att uttrycka sig.¹⁷ Sammantaget författades närmare fyrtio sefaretnâmes från städer som Paris, Berlin, London, Stockholm och Bukhara samt från länder som Preussen, Italien, Spanien, Iran, Indien och Marocko. Som de mer kända räknas i dag sefaretnâme av Yirmisekiz Mehmed Çelebi från Paris 1720, Ahmed Resmî Efendi från Berlin 1763–1764 och Giritli Ali Aziz Efendi från Preussen 1796. Det första exemplet på genren var Kara Mehmed Çelebis sefaretnâme, som berättar om hans ambassad till Wien 1655.

Vetskapen om ovanstående litterära traditioner möjliggör en djupare förståelse för vilka tänkbara inspirationskällor Said hade att välja mellan för att utforma sin berättelse. I det följande lyfter jag fram tre exempel på hur Said med hjälp av litterära grepp och symboler skapar mening om en främmande kultur. Först ges en kort överblick över grundstrukturen i Saims reseberättelse.

SAIDS BERÄTTELSE

Inledningsvis ska nämnas att Saims sefaretnâme är presenterad i löpande text utan markerade kapitel. I innehåll och tonfall i berättelsen framträder dock tydliga mönster, vilka kan delas upp i fyra olika teman. Den första delen handlar om färdens till Sverige genom Centraleuropa och ankomsten till Stockholm. Den andra delen uppehåller sig kring Saims förhandlingar och möten med officiella representanter i Sverige. I den tredje delen beskriver Said Sverige, delar av samhället och befolkningen. Rapporten avslutas med en beskrivning av hemresan och ett diplomatiskt uppehåll i Warszawa.

16 Baktir 2013; Kilinç 2003.

17 Faruqhi 2014, s. 77.

Uppslag ur Saids sefaretnâme i original. Språket är osmanli eller osmanska, ett administrativt och litterärt språk som användes i Osmanska riket. Topkapipalatsets bibliotek / Topkapı Sarayı Müzesi, Hazine, No: 1641.

Redan de första meningarna i texten låter läsaren förstå att det är en reseberättelse. Datum för avresan från Istanbul anges och efter detta följer resans vidare förlopp. "Utanför Sjumlas murar föll snön tungt", förklarar Said. Färden därifrån blev också mycket svår: "Det blev nu mycket svårt att komma fram på vägarna, men hur det nu var, stretade vi över floden Donau och ankommo till fästningen Giurgiu.¹⁸"

Ett mönster tar form, där den allt sämre väderleken och ankomsten till olika gränsfästningar utgör reseberättelsens struktur. Skildringen av färden genom olika regioner i Osmanska riket och vidare in i Europa berör inte kulturella särdrag, inte ens när den be-

handlar övergången till polskt territorium och in i kristenheten. Frånvarande är även begrepp som Islams hus (*Dar al-Islam*), Krigets hus (*Dar al-Harb*) eller Fördragets hus (*Dar al-Ahd*). Vad som förändras är den sjunkande temperaturen och mängden snö som sällskapet kämpar för att övervinna. Därmed har Said också visat vilka risker resan innefattar.

SAID SOM DEN NYE PYTHEAS

När Said vid månadsskiftet maj–juni slutligen når Danzig vid Östersjökusten inleds en ny fas i reseskildringen. Bruket av litterära förlagor blir också mer tydligt eftersom Said kryddar sin berättelse med "osannolika" incidenter i den nordliga geografin. Mycket tyder på att inspirationen hämtas från den grekiska geografen, astronomen och upptäcktsresanden Pytheas (380–310 f.Kr.). Pytheas är känd för en banbrytande skildring av sin resa till nordvästra Europa 325 f.Kr. och ska även ha gått till historien för att vara den förste att beskriva midnattssolen, norrsken och packisen. Där fanns även det gåtfulla landet "Hyper Boreas" – "Ovanför nordanvinden", enligt Pytheas. Den kraftfulla vinden hindrade honom dock att nå dit.

Fram till ankomsten till Stockholm visar Sids text tydliga likheter med den antika geografiska karaktärstiken av Nordeuropa. Efter några dagars väntan i Danzig inleds den spektakulära färden över havet. Said berättar att sällskapet väntar på att vädret ska bli bättre, men trots det oförändrade läget fattas beslutet att lämna ankar. Väl ute till havs inser de sitt misstag då de kraftiga vindarna skapar problem ju längre färden lider. Said beskriver hur skeppet möts av den "oerhört starka" vinden från norr och en ojämn kamp mot elementen tar vid:

Det blev motvind, så att vi måste ut på öppna havet igen, och när vi för andra gången närmade oss kusten och just var i begrepp att segla in, blev vi åter drivna tillbaka. Sammanlagt tre gånger närmade vi oss kusten och måste åter vända om; och den tredje gången var vinden så oerhört stark, att det var omöjligt, hur man än bar sig åt, att dreja bi någonstades.¹⁹

Said visar här sin ambition att underhålla och skapa associationer, inte bara till det ogästvänliga nordliga klimatet, utan även genom att föra in tretalet som en symbolisk resurs. Tre misslyckade försök gjordes att övervinna vinden, något som även hänger ihop med de tre olyckor som drabbade sällskapet under färden genom Centraleuropa. Hänvisningen till tretalet återkommer dessutom en tredje gång längre fram i berättelsen. Det viktigaste är dock att Said till slut lyckas med det som Pytheas inte gjorde, nämligen att övervinna nordanvinden. Lösningen blir att skeppet lyckas lämna undan vinden, för att sedan ta riktning mot Gotland.

19 Kolmodin 1920, s. 280.

Förutom den kraftiga vinden från norr lägger Said till ytterligare symboler som stämmer överens med den grekisk-romerska geografiska litteraturen om landet Hyper Boreas, eller Thule. Dit hör den eviga vintern och kylan. Said lyckas här på ett skickligt vis skapa en dramatisk scen över den obönhörliga kylan och vilka problem isen ställde till med på Östersjön. Eftersom detta hav enligt Said "är ett särdeles kallt och ytterst stormigt hav":

brukade seglen, hur man än hade ställt dem på kvällen, under natten frysa fast, så att det var alldeles omöjligt att lägga om dem ända till middagen den följande dagen; och man hade också tillfälle att iakttaga, hur isen lade sig som en stoppning över kablar och block, så att sjömännen i gryningen dagen därpå²⁰ måste gå upp med yxor och streta i flera timmar, innan de hunno hugga bort isen och kasta den i havet.²¹

Bilden av det kalla Norden var en väletablerad trop, till och med i sommarmånaden juni. Idén var som nämnts förekommande bland de antika geograferna, inte bara hos Pytheas utan även hos Strabon och Jordanes, vilka båda med mindre variationer återanvänder uppgifter från Pytheas. Vid denna tid var också dessa texter populära – eller snarare auktoritativa – i den lärda världen och väl spridda i Europa. Strabons bok trycktes i Amsterdam 1697 och sedan igen 1717.²² Strabon förklarar i verket *Geographica* (cirka 30 f.Kr.) att människor i Thule lever på hirs och andra örter, på frukter och rötter, samt att det finns korn och honung från vilken de även får sin dryck. Klimatet i Thule är samtidigt krävande på grund av bristen på solljus och de ihärdiga regnen. Därför tvingas invånarna att bevara sitt spannmål i stora förvaringshus.²³ Det senare är en idé som Said tycks ha hämtat inspiration från när han konstaterar att väderleksförhållandena är så pass stränga att hela grödans utveckling, från grodd till skörd, är begränsad till fyrtio dagar. Därför är det inte heller möjligt att låta säden torka och sedan tröska den ute på åkern. Lösningen på detta problem är att man "rent av i varje by inrättat särskilda torkugnar, där man torkar den". Sids torkugn liknar här Strabons förvaringshus, som fyllde samma funktion.

Efter ett uppehåll på Gotland sätter skeppet kurs mot huvudstaden Stockholm, även det ett köldhåll enligt Said: "man kan blott under cirka 1 ½ månad om året kalla det tempererat". Men även denna färd visar sig bli en utmaning. Tre gånger försökte de nalkas den svenska kusten och tre gånger drevs de tillbaka. Enligt Said skapade detta en oro hos svenskarna, en oro som gav upphov till att en räddningsexpedition plane-

20 Kolmodin 1920, s. 280: "Läs *sahari* för den tryckta textens TSHRI (som ej ger någon mening)."

21 Kolmodin 1920, s. 280 f.

22 Dahl 2010, s. 149.

23 Strabon 1917.

rades. Men, Saids skepp anlände ”plötsligt” till Stockholms hamn och nya dramatiska scener tecknas nu där den isande kylan ersätts av ett varmt mottagande.

STOCKHOLMS HAMN I MAROCKANSK SKRUD

När Said helt oväntat anländer till Stockholm beskrivs hur stadens invånare välkomnar sändebudet i fest och glädje: ”när vi nu plötsligt inträffade i hamnen, betedde de sig därför som en marockan, när han fått tag i en pris. Det ordnades omedelbart en stor parad på kajen.”²⁴

Beskrivningen att svenskarna betedde sig ”som en marockan” visar på ett försök att både översätta den främmande kulturens beteende på enklast möjliga vis och markera Saids, sultanens och det osmanska rikets enorma status. Att ”bete sig som en marockan” var för den osmanska publiken en välbekant liknelse med den kaperiverksamhet gentemot europeiska handelsfartyg som bedrevs av de så kallade Barbareskstaterna under 1600- och 1700-talen. När ett skepp fördes i hamn, exempelvis i marockanska städer som Rabat eller Salé, utspelades ofta fester där besättningen fick paradera in till staden under ceremoniella förhållanden. Beskrivningar av sådana erfarenheter är även kända från svenska besättningsmän som drabbas av detta öde, exempelvis Marcus Berg, som beskriver ett ”fasligt firande” under förnedrande former.²⁵ Värt att nämna är att Marocko var en konkurrent till Osmanska riket och ett självständigt sultanat till skillnad från de osmanska tributstaterna Tripoli, Tunis och Alger i Nordafrika.²⁶

Det kan konstateras att Said tar sig en del friheter i sin berättelse. Välkommandet av folket i Stockholm spelar också en betydelsefull roll, och framför allt är Said mån om att framhäva hela befolkningens stöd och lojalitet till Osmanska riket. När paraden lämnar hamnen och letar sig fram längs med Stockholms gator visar det sig att hela staden kokar av förväntan och glädje över sändebudets ankomst. Alla, även soldater, visar sin uppskattning genom att svinga sina hattar upp i luften och unisont hylla sultanen för Osmanska riket. Den scen som konstrueras visar på hur Said arbetar med text och bildspråk:

Under denna vår färd var nu tillströmningen av åskådare så stor, att inte bara husen och bodarna och taken utmed vår väg var överfulla: människor var uppradade ända upp i tacklingen på de vid kajen liggande gallionerna, så att varje skeppståg på grund av detta nästan liknade en druvklase. Och allesammans – så väl de utmed vägen uppställda soldaterna som de personer, vilka endast

24 Kolmodin 1920, s. 281.

25 Östlund 2014.

26 Östlund 2014, s. 300.

var där som åskådare – svängde, när de fick se oss, sina hattar i luften och ropade med en mun på sitt språk: ”Gud, den Högste, skänk osmanernas padishah ett långt liv!”²⁷

Den status som Osmanska riket och sultanen beskrivs ha hos befolkningen i Sverige kan inte misstas, och är ett talande uttryck för *occidentalism* där Sverige framträder som den exotiske andre samt ett exempel på centrum- och periferitänkande. Som skribent använder Said också metaforer som fungerar för en osmansk publik, exempelvis att människoansamlingen på skeppets master kan liknas vid druvklasar. Gesten att svänga sina hattar i luften framstår som ett kulturspecifikt särdrag.

Det är uppenbart att Said vill ge en positiv bild av svenskarna, att det finns ett gemensamt intresse. Denna välvilja visar sig även i mer vardagliga sammanhang, exempelvis i samband med den välkomstmåltid som serveras i huset på Wollmar Yxkullsgatan 23 i Stockholm. Detta hus går i dag under namnet Reenstiernska palatset eller Reenstiernas malmgård. Till sällskapet i palatset sändes ”ett bord med mat ur kungens eget kök”. Said berättar även att den mat som erbjuds presenteras på följande vis när den dukats upp: ”Vi veta visserligen, att muhammedanerna inte äta vår mat; men vi har varit noga med att tillreda den här maten i särskilda nya kärl.”²⁸

Via måltiden uppstår ett möte baserat på en kännedom om gästens kulturella preferenser, vilket blir ännu ett tecken på vänskap. Said återger därefter ytterligare exempel på svenska hedersbetygelser. Detta är en genomgående röd tråd förutom när det kommer till de diplomatiska förhandlingarna om återbetalningen av skulden. Här visar de svenska förhandlarna i stället en osedvanlig småaktighet, som ändå inte förmörkar den generella bilden av Sverige och dess befolkning.

När välkomstceremonierna är avklarade ändrar Said tonfallet i texten och träder i stället in i rollen som den noggranne samhällsobservatören, en uppgift som också stod högt på agendan för det inofficiella uppdraget.

DE VÄNLIGA GOTERNA OCH DERAS VÄLORDNADE STAD

Said inleder sin redogörelse om Sverige med att placera landet på världskartan genom att ange dess läge, att det ”ligger under 60:e breddgraden”, och ”under Lappland”. Det anges också som en förklaring till att det ”svenska landet” mest består av sten och inte är särskilt fruktbart samt att detta också är orsaken till att klimatet är ”alldeles fruktansvärt kallt”. Said visar på geografisk beläsenhet och att han behärskar terminologin. Den så kallade klimatläran, det vill säga idén om att klimatet avspeglades i

²⁷ Kolmodin 1920, s. 282 f.

²⁸ Kolmodin 1920, s. 283.

olika folkslags beteenden, är också en tanke som Said reflekterar över. Gällande kylan fanns det en föreställning, inte minst i den medeltida arabiska litteraturen, att det var den som gjorde människor i nordliga regioner – eller Rus som de kallades – till lika ogästvänliga som klimatet.

Sā'id al-Andalusī skriver exempelvis i mitten på 1000-talet att ruserna är en av flera nationer, och att de som lever i den yttersta Norden är ociviliserade och ointresserade av vetenskap eller lärdom. På 1300-talet kallade Al-Dimashqi ruserna för "det vita och blonda folket och på grund av den extrema kylan degenererades deras beteende och gjorde deras hjärtan hårda".²⁹ Den samtida och mer välkände marockanske resenären Ibn Batutah (1304–1377) skriver att de nordiska folken lever i "[m]örkrets land, ett ogästvänligt land som även tar ut sig på hur främlingar välkomnas. Nordborna är inte bara ogästvänliga, utan är så ointresserade att socialisera sig med andra att de till och med avstår från att bedriva handel."³⁰

Said vänder på den medeltida klimatläran och menar att den "fruktansvärda kylan" inte inverkar negativt på befolkningen. Det är snarare tvärtom: "Landet har dock ett mycket sunt klimat, och sjukdomar och epidemier förekomma endast sällan. Invånarna är i allmänhet kraftiga typer, högvuxna och med sköna anletsdrag; åttioåringar förekomma mycket ofta."³¹

Även denna version bär klara likheter med hur Tacitus och Jordanes beskriver goterna, vilket också upprepas i den svenska göticismens version. Den antika litteraturens inflytande påverkade även Voltaire i dennes biografi om Karl XII, utgiven första gången hösten 1730 – det vill säga bara cirka ett år före Suids besök i Sverige.³² Voltaire berättar att vintern i Sverige "härskar [...] under nio av årets månader", att på sommaren hetta följer den skarpaste köld samt att denna "frihetsälskande nation" än i dag "yves" över att ha besegrat Rom för tretton sekler sedan.³³ Den kulturöversättning som Said bidrar med i sin sefaretnäme bygger med andra ord vidare på en redan etablerad stereotyp eller idealisering hämtad från grekisk-romersk litteratur. Said uppehåller sig ytterligare vid frågan och förklarar vad det innebär att vara svensk eller hur *İsveç halkı*, "det svenska folket", kan karaktäriseras. Ett viktigt budskap som Said framhåller – och som redan antytts – är att svenska folket håller vänskapen till "Höga Imperiet" (Osmanska riket) mycket högt, men att de också var svurna fiender till "moskoviten", precis som osmanerna: "Det svenska folket – både hög och låg, även kvinnorna och barnen – hyser en naturlig spontan fiendskap mot moskoviten – och detta i den grad, att

29 Attar 2005, s. 20–24.

30 Attar 2005, s. 20–24.

31 Kolmodin 1920, s. 298.

32 Voltaire 1993 [1731], s. 259.

33 Voltaire 1993, s. 11–13.

om en annan tillåte sig att säga någonting vackert om moskoviterna, skulle svenskarna på fläcken betrakta även honom som en fiende.³⁴

Fientligheten mot Ryssland uppges med andra ord ha varit en mycket viktig gemenskapsskapande faktor i Sverige. Detta står i skarp kontrast till svenska folkets relation till Höga Imperiet. Said förklarar: ”De hålla däremot hårt på att vara vänner till Höga Imperiet, och så fort den minsta pojke, den lägste dräng fick syn på oss, hälsade han oss artigt, genom hattens avtagande.”³⁵

Kulturspecifika karaktärsdrag för svenska folket beskrivs bara kort. Det förklaras att svenskarna var en del av ”de andra kristna folken”, men att särskilt deras tapperhet utmärkte dem. På ett mer konkret vis handlar tapperhet om att äga ”ett svenskt hjärta”: ”Bland de andra kristna folken är svenskarna namnkunniga för sin tapperhet; när dessa vill framhäva nämnda egenskap hos någon, brukar de, efter vad som påstås, säga om honom: ’Den där mannen har ett svenskt hjärta.’”³⁶

Fraser som ”ett svenskt hjärta” var vanligt förekommande vid denna tid och användes i relation till det svenska mannamodet och dygder i krig. Exempelvis talar Simon Isogaeus (1643–1709) om ”ett redeligt Swenskt hierta” på tal om en krigsmans dygder.³⁷ Said beskriver med andra ord traditionella eller klassiska dygder såsom tapperhet, mod och lojalitet.

Ett genomgående mönster i Saida berättelse kan sägas bestå av erkännande och igenkänning, från paraden till maten och vidare till den gemensamma fienden och de militära dygderna. Det är också uppenbart att Said vill visa att han har färdats otroligt långt bort, men att mycket är igenkännligt, trots avståndet. Den främmande kulturen är egentligen inte så främmande, utan tecknas i flera fall som föredömlig och som ett ideal. Detta blir än mer uppenbart när Stockholm presenteras, och återigen med igenkänning som ett brobyggande inslag. Said förklarar nämligen att staden – som är belägen på tre öar – har utseendemässiga likheter med Istanbuls hamn. Den skiljer sig däremot från en annan, och enligt Said, föredömlig stad – Paris:

I Stockholm – Sveriges huvudstad – påminner hamnen i viss mån om Stambuls hamn; husen i staden ligger inte heller tillsammans på ett ställe, utan den är uppförd på tre bredvid varandra belägna öar.³⁸ Gatorna är raka och breda samt belagda med sten; husen är däremot inte sådär utomordentligt ståtliga som husen i Frankrike.³⁹

34 Kolmodin 1920, s. 300.

35 Kolmodin 1920, s. 300.

36 Kolmodin 1920, s. 300. ”Den där mannen har ett svenskt hjärta” på osmanli: *Falan adem İsveç yüreklüdür.*

37 Nordin 2000, s. 171.

38 Kolmodin: Läs *ada* (”ö”) för den tryckta textens *oda* (”rum”). Författaren har tydligen uppfattat Norrmalm och Södermalm som två öar. Kolmodin 1920, s. 299.

39 Kolmodin 1920, s. 298 f.

Stockholm, Paris och Istanbul får här närmast stå som symboler för den politiska allians som också formas mellan Sverige, Frankrike och Osmanska riket vid denna tid. Stockholm framträder som den ideala staden i finansminister Suids ögon, med breda stenlagda gator och en gästvänlig befolkning – en stad där det finns arbete också för fattiga och där kvinnor arbetar i butiker. Lösdrivare har inte heller något att hämta, förklarar Said: ”Då efter där härskande ordning ingen lösdrivare får finnas i landet, har man arbete även åt de fattiga. I deras butiker sköts kommersen mest av kvinnor.”⁴⁰

Liksom tidigare nämnda idealiseringar avviker denna givetvis kraftigt mot verklighetens Stockholm. Inget sägs om de ruffiga krogarna, smutsen, de fattigas och tiggarnas utsatthet eller om människor från andra länder som levde och verkade i staden. Poängen med beskrivningen är främst ideologisk, att inför sultanen och den politiska eliten i Istanbul beskriva en förebildlig europisk stad.

SLUTORD: LÅNGT BORT MEN ÄNDÅ NÄRA

Ovanstående exempel från Suids sefaretnåme är tydliga indikatorer på att osmansk diplomati var starkt präglad av litterära traditioner med förankring både i grekisk-romersk geografisk litteratur och i den inhemska reseskildringslitteraturen. Enligt den senare var det inget problem att växla mellan fakta och fiktion, snarare menar jag att detta bör ses som ett ideal – ett sätt för diplomaten att visa sin bildning och förmåga att uttrycka sig i skrift. Förutom att sultanen Mahmud I själv ägnade sig åt poesi, vilket Said rimligen bör ha anpassat sin framställning efter, ansåg även osmanska administratörer under tidigt 1700-tal att behärskandet av *ğikmet* (hikmet, hovlitteratur) var en viktig del av deras professionella identitet. Idealet var inte bara att vara en beskyddare av bildning och kunskap, utan det var även viktigt att bemästra filosofi.⁴¹ Said faller med andra ord in i ett tidstypiskt mönster när han utformar sin sefaretnåme. Valet av metaforer och kulturgeografi har även en klar pendang till imperieideologin, nämligen att vara Roms efterträdare – att likna Sverige vid Hyper Boreas och svenskarna vid göter bekräftar på ett sätt Istanbul som det nya Rom.

Said framträder därmed som en mellanhand som genom sin resa överskrider gränser och länkar samman Istanbul med Stockholm, samt förmedlar kunskap om Sverige och det svenska folket på sin hemmakulturs språk osmanli. Den kulturöversättning som Said bidrar med kan liknas vid en kopia av den samtida svenska *göticismen*, som i sin tur bygger på grekisk-romerska myter om goterna. Vidare kan det konstateras att Said presenterar goterna i samma anda som Jordanes, som till skillnad från Tacitus såg

40 Kolmodin 1920, s. 299.

41 Küçük 2012, s. 150.

goterna som en del av den romerska civilisationen. Jordanes var själv etnisk got, men identifierade sig som romare, och författade också verket *Getica* i Konstantinopel år 551. Jordanes ambition var att producera en motberättelse till den stereotypa bilden av de barbariska goterna och även ifrågasätta kraven från kejsar Justinianus på att utrota dem.⁴² Jordanes och Said bidrar med ett liknande historiebruk när de implicit förespråkar en omvärdering av ”den andre”.

Saids sefaretnåme visar på den enorma prestige den grekisk-romerska litteraturen hade under perioden, och särskilt goternas funktion i imperieideologier. I 1600- och 1700-talens Europa användes berättelserna om goterna av många monarker för att spegla sig i goternas styrka och bragden att ha störtat det romerska imperiet och för att göra anspråk på att vara deras arvtagare.⁴³ Saids sefaretnåme ansluter till denna gemensamma litterära värld där Saids svenskar inträder i rollen som Jordanes goter, det vill säga inte fiender och inte heller arvtagare till Rom, utan som vänner till det osmanska imperiet. Said kan sägas vara en tidstypisk diplomat. Likt många av sina europeiska samtida skrev han in sig själv i en världshistorisk berättelse som på många sätt var gemensam för såväl kristna som muslimer.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Arkiv

Istanbul

Topkapı Sarayı Müzesi, Hazine, No: 1641.

Mehmed Said Efendi, İsveç Sefaretnamesi, İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi, Hazine, Nr. 1641.

Litteratur

Attar, Samar 2005. ”Conflicting accounts on the fear of strangers. Muslim and Arab perceptions of Europeans in medieval geographical literature”, *Arab Studies Quarterly*, vol. 27, nr 4, s. 17–29.

Baktir, Hasan 2013. ”Evliya Celebis Seyahatname and the holiness of Jerusalem”, i Judy A. Hayden & Nabil I. Matar red., *Through the eyes of the beholder. The Holy Land 1517–1713*, Leiden: Brill, s. 111–124.

Casale, Giancarlo 2013. ”Seeing the past. Maps and Ottoman historical consciousness”, i H. Erdem Çıpa & Emine Fetvacı red., *Writing History at the Ottoman Court. Editing the Past, Fashioning the Future*, Bloomington: Indiana University Press, s. 80–99.

Dahl, Gina 2010. *Book collections of clerics in Norway, 1650–1750*, Leiden: Brill.

42 Swain 2014, Introduktion.

43 Neville 2009, s. 214–216.

- Damtoft Poulsen, Aske 2018. *Accounts of Northern Barbarians in Tacitus' Annales. A Contextual Analysis*, diss., Lund: Lunds universitet. E-bok.
- Danielsson, Hilding 1923, "Edv. Carlsons och Carl Fr. von Höpkens inträde på den diplomatiska banan", *Historisk tidskrift* 43, Stockholm, 93–105.
- Danişmend, İsmail Hâmi 1971. *Osmanlı Devlet Erkânı*, Istanbul: Türkiye Yayınevi.
- Do Paço, David 2012. *L'Orient à Vienne, 1739–1792: l'intégration des marchands et des diplomates ottomans dans la ville et la Résidence impériale*, diss., Paris: Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne.
- Erginbaş, Vefa 2014. "Enlightenment in the Ottoman Context. İbrahim Müteferrika and His Intellectual Landscape", i Geoffrey Roper, *Historical Aspects of Printing and Publishing in Languages of the Middle East*, Leiden: Brill. E-bok.
- Erimtan, Can 2008. *Ottomans Looking West? The Origins of the Tulip Age and its development in modern Turkey*, London: I.B. Tauris.
- Faroqhi, Suraiya 2014. *Travel and Artisans in the Ottoman Empire. Employment and Mobility in the Early Modern Era*, London: I.B. Tauris.
- van Gelder, Maartje & Tijana Krstić 2015. "Introduction. Cross-Confessional Diplomacy and Diplomatic Intermediaries in the Early Modern Mediterranean", *Journal of Early Modern History* 19.2–3, s. 93–105.
- Genette, Gérard 1997. *Palimpsests, literature in the second degree*, övers. Channa Newman & Claude Doubinsky, Lincoln: University of Nebraska Press.
- Grenet, Mathieu 2015. "Muslim missions to early modern France, c. 1610–c. 1780. Notes for a social history of cross-cultural diplomacy", *Journal of Early Modern History* 19.2–3, s. 223–244.
- Güllüoğlu, Abdullah 2015. "The First Ottoman Legation to Prussia in 1763–1764 and its Depiction in a Costume Album from Berlin", i Claudia Ulbrich & Richard Wittman red., *Fashioning the Self in Transcultural Settings*, Würzburg: Ergon-Verlag, s. 223–260.
- Göçek, Fatma Muge 1987. *East encounters West. France and the Ottoman Empire in the eighteenth century*, New York: Oxford University Press.
- Hamadeh, Shirine 2008. *The City's Pleasures. Istanbul in the Eighteenth Century*, Seattle: University of Washington Press.
- Kiliç, Berna 2003. "Yirmisekiz Mehmed Çelebi's Travelogue and the Wonders that Make a Scientific Centre", i Ana Simões, Ana Carneiro & Maria Paula Diogo red., *Travels of Learning. A Geography of Science in Europe*, Boston, Mass.: Kluwer Academic Publishers, s. 77–100.
- Klein, Denise 2010. "The Sultan's envoys speak. The ego in 18th-century Ottoman sefâretnâmes on Russia", i Ralf Elger & Yavuz Köse red., *Many Ways of Speaking about the Self. Middle Eastern Ego-Documents in Arabic, Persian, and Turkish* (14th–20th century), Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, s. 9–102.
- Kolmodin, Johannes 1920. "Said Mehmed Efendi's berättelse om sin beskickning till Sverige år 1733. Inledning och översättning av Johannes Kolmodin", i *Karolinska Förbundets Årsbok*, Stockholm, s. 256–303.

- Konrad, Felix 2014. "Coping with 'the Riff-Raff and Mob'. Representations of Order and Disorder in the Patrona Halil Rebellion (1730)", *Die Welt des Islams* 54.3–4, s. 363–398.
- Küçük, Bekir Harun 2012. *Early enlightenment in Istanbul*, diss., San Diego: UC San Diego.
- Küçük, Bekir Harun 2013. "Natural Philosophy and Politics in the Eighteenth Century. Esad of Ioannina and Greek Aristotelianism at the Ottoman Court", *The Journal of Ottoman Studies* 41, s. 125–158.
- McCluskey, Phil 2016. "An Ottoman envoy in Paris. Suleyman Aga's mission to the court of Louis XIV, 1669", *The Journal of Ottoman Studies* 48, s. 213–234.
- Neville, Kristoffer 2009. "Gothicism and early modern historical ethnography", *Journal of the History of Ideas* 70.2.
- Nordin, Jonas 2000. *Ett fattigt men fritt folk. Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormakstid till slutet av frihetstiden*, diss., Stockholms universitet, Eslöv: B. Östlings bokförlag Symposion.
- Salzmann, Ariel 2000. "The Age of Tulips. Confluence and Conflict in Early Modern Consumer Culture (1550–1730)", i Donald Quataert red., *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550–1922*, Albany: State University of New York Press, s. 83–106.
- Strabo 1949. *The Geography of Strabo*, vol. 1, övers. Horace Leonard Jones, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Swain, Brian Sidney 2014. *Empire of Hope and Tragedy. Jordanes and the Invention of Roman-Gothic History*, opublicerad doktorsavhandling. Ohio: The Ohio State University.
- von Thiessen, Hillard & Christian Windler red. 2010. *Akteure der Außenbeziehungen. Netzwerke und Interkulturalität im historischen Wandel*, vol. 1, Köln: Böhlau.
- Voltaire 1993 [1731]. *Karl XII*, ny utg., Stockholm: Klassikerförlaget.
- Westrin, Theodor 1904. "Ett år i Stockholm. Samtida anteckningar om turkiska sändebudet Mustafa agas vistelse i Sverige 1727–1728" i *Samfundet Sankt Eriks årsbok*, Stockholm, s. 21–59.
- Östlund, Joachim 2014. *Saltets pris. Svenska slavar i Nordafrika och handeln i Medelhavet 1650–1770*, Lund: Nordic Academic Press.
- Östlund, Joachim 2019. "Kunskap och tillit. Tolken i svensk-osmansk diplomati under 1700-talet", i Susanna Erlandsson & Sari Nauman red., *Tillit och diplomati. En diskussionsbok om sociala relationer och diplomatiska processer 1670–1990*, Opuscula Historica Upsaliensia 56, Uppsala: Uppsala universitet.

CHARLOTTA WOLFF

Gustav Philip Creutz skildringar av 1760-talets Spanien

Den extraordinarie kanslitjänstemannen och tidigare kavaljeren hos hertig Fredrik Adolf, greve Gustav Philip Creutz, född år 1731 i Anjala i Kymmenedalen, blev hösten 1762 utnämnd till svensk minister i Spanien. Under det årtionde han dittills tillbringat som ung tjänsteman i Stockholm hade han gjort sig känd som skald, och hans högt uppskattade dikter "Daphne" och "Atis och Camilla" ingick i den andra delen av Tankebyggarordens *Witterhets-Arbeten*, som utkom i december 1762. Att bli diplomat var sannolikt inte något som han hade planerat målmedvetet. Att förestå beskickningen i Spanien var hans första diplomatiska uppdrag. Det inföll vid en politiskt turbulent tidpunkt, då de franskvänliga hattarna, och med dem Creutz beskyddare inom kansliet, höll på att försvagas i riksdagen. Uppdraget innebar för den trettioårige Creutz, som saknade ekonomisk trygghet, en ny karriärmöjlighet utanför det politiskt grälsjuka hemlandet.¹

Creutz hade ingen brådska till Spanien, och han anträdde sin resa först följande sommar. Madrid var en från Skandinavien sett avlägsen ort, och med Spanien hade Sverige betydligt färre gemensamma intressen än med exempelvis Frankrike. Då Creutz sent omsider åkte iväg, reste han via Paris och Genève. I Paris uppehöll han sig länge hos den svenske ambassadören, friherre Ulrik Scheffer, som var bror till Creutz beskyddare riksrådet Carl Fredrik Scheffer. Creutz stiftade även bekantskap med franska akademiker, lärda och filosofer i kretsen kring d'Alembert och Diderot och deras *Encyclopédie*. Bland dessa blev han särskilt fäst vid Jean-François Marmontel, som senare kom att beskriva honom som en av de vänner han älskat mest. I maj 1764, efter månader av sjuklighet, lämnade Creutz slutligen Paris och reste vidare via Lyon och Genève. Där besökte han Voltaire, som skildrade den svenske diplomaten i förtjusta

1 Castrén 1917, s. 63–70. Om Creutz liv och karriär som diplomat, se även Hultin 1913.

ordalag.² I ett brev till Madame Geoffrin i Paris menade Voltaire att det svenska riksrådet hade begått ett misstag då det sänt en man som Creutz till Spanien, ”till folk som gör autodaféer och kysser munkarnas armar”, i stället för att utnämna honom till minister i Frankrike. Voltaires omdöme om Spanien, där det var ”omöjligt” att ”göra gott”, återspeglade en syn som också skulle komma till uttryck hos Creutz.³

Även om Creutz litterära karriär tog slut i och med att den diplomatiska karriären började, var han en i hög grad litterär diplomat. Särskilt under sina första år utomlands, innan Creutz som svenskt sändebud i Frankrike blev en agent för det svenska hovets planer på en statsvälvning, hade han tid för litterära betraktelser. Från hans knappa två år i Spanien finns flera brev bevarade, vilka kan karakteriseras som reseskildringar. Detta gäller både hans brev till kanslipresidenten greve Clas Ekeblad från åren 1764–1766 och det berömda brevet till Marmontel från 1765, även känt som hans ”Lettre sur l’Espagne”. Det är dessa brev, samt de litterära, filosofiska och politiska dimensionerna i Creutz bilder av Spanien, som vi i det följande ska uppehålla oss vid, som exempel på hur den skrivande diplomaten överskrider gränsen mellan rapport och skönlitteratur, mellan politik och poesi.⁴

DET DIPLOMATISKA UPPDRAGET OCH RESESKILDRINGEN

Den tidigmoderna diplomaten kan karakteriseras som en professionell brevskrivare, ty allehanda korrespondens fyllde de diplomatiska agenternas morgnar och förmiddagar, och också den officiella och halvofficiella rapporteringen tog formen av depescher och brev. I Gustav Philip Creutz och många andra diplomaters fall är det just breven som ur litterär synvinkel är de mest intressanta. Creutz brev från Spanien, liksom senare breven från Frankrike, har två dimensioner: den ämbetsrelaterade och informativa, och den underhållande, litterära och vänskapligt konverserande. Diplomaternas

2 Hultin 1913, s. 149–160; Castrén 1917, s. 188–194; Marmontel 1999, s. 203–204, 302; Wolff 2019, s. 176.

3 ”Mr Le Comte de *Creutz*, Madame, était bien digne de vous connaître, il mérite tout ce que vous m’avez fait l’honneur de me dire de lui. S’il y avait un Empereur Julien au monde c’était chez lui qu’il devrait aller en ambassade, et non chez des gens qui font des auto da-fé et qui baisent la manche des moines. Il faut que la tête ait tourné au Sénat de Suède pour ne pas laisser un tel homme en France. Il y aurait fait du bien, et il est impossible d’en faire en Espagne.” *Voltaire till Marie Thérèse Geoffrin*, 21/5 1764, i Robert McNamee et al. red. 2008–; även Hultin 1913, s. 158–160. Samtliga översättningar av citat i denna artikel är författarens.

4 Creutz brev till kanslipresidenten 1763–1766 finns i Riksarkivet, *Diplomatica Hispanica*, vol. 15. Brevet till Marmontel publicerades första gången år 1786 i *Historisches Portefeuille*, vilket är den version som här använts. Brevet har tidigare analyserats i bl.a. Hultin 1911. Om dess publiceringshistoria, se nedan.

brev överlag har mycket gemensamt med den underhållande reselitteratur som under 1700-talet ofta tog formen av autentiska eller fiktiva brev från en given ort, såsom exempelvis Montesquieus *Lettres persanes*. Till diplomatens uppdrag hörde att beskriva det främmande landets politiska konstellationer och regering, men också landets och folkets karaktär, landets tillgångar och hur de kunde utnyttjas, kritiskt och nyktert men med ett perspektiv som naturligtvis också påverkades av den egna regeringens eventuella intressen.⁵

Creutz politiska uppdrag i Spanien var egentligen ganska ringa, eftersom Sveriges förbindelser med landet var anspråkslösa och ytliga. Snarare än föreskrifter om vad han behövde ta reda på om Spanien som land, om landskapen, folket och förhållandena där, innehöll hans instruktion varningar om vilka samtalsämnen han skulle undvika, såsom Sveriges förbindelser och nyligen slutna fred med Marocko, en stat som Spanien förhöll sig fientligt till. Creutz kom därför i sitt arbete i Madrid att koncentrera sig på att sätta sig in i förhållandena där och inom den europeiska diplomatin mer allmänt. Det visade sig vara svårt att få uppgifter om de spanska statliga angelägenheterna, runt vilka kung Karl III bevarade en hög sekretess, varför Creutz meddelanden om den politiska situationen blev förhållandevis torftiga, vilket han också själv beklagade sig över.⁶ I ett av sina brev från Madrid till Ekeblad våren 1765 menade Creutz att spanjorerna var okunniga, ensliga och reserverade, och att det var svårt att få upplysningar av dem. Exempelvis de engelska och holländska handelsmännen i Cádiz förstod mer av de spanska finanserna än spanjorerna själva.⁷ Utan att konsultera andra utlänningar med intresse för handel och samhälle var det hart när omöjligt att bilda sig en uppfattning om Spaniens tillstånd, om man inte reste till provinserna och kusten, där folk enligt Creutz redogörelse till riksdagen 1765 var mer öppenhjärtiga och begären drev dem till att dela med sig av sina kunskaper.⁸

Creutz var vid sin ankomst till Spanien redan en van resenär. Våren 1764 hade han fördröjt sin ankomst till Madrid och rest i maklig takt för att komma lägligt fram i juni vid den tid då kungen uppehöll sig vid sitt sommarresidens i Aranjuez. På så sätt kunde det nya sändebudet spara pengar och undvika besväret att först bo en tid i Madrid.⁹ Creutz reste alltså ned från Lyon, via Barcelona, Valencia, Murcia och Granada, trak-

5 Om reselitteratur och diplomaters brevskrivande, se Holm 2020, 112–113; Kinsley 2019; Osborne & Rubiés 2016, s. 321; Christensson 2001, s. 17–47; om Creutz brev, se Mary red. 1987, s. 11–28; Molander red. 1987; Molander Beyer 2005, s. LXXVII–LXXVIII.

6 Hultin 1911, s. 114; Hultin 1913, s. 164–166; Castrén 1917, s. 201–203.

7 Creutz till Ekeblad, Segovia 4/10 1764 samt Madrid 15/4 1765, Riksarkivet, Diplomatica Hispanica, vol. 15.

8 Hultin 1911, s. 114–115.

9 Creutz till Ekeblad, 22/3 1764, Riksarkivet, Diplomatica Hispanica, vol. 15.

Karl III, som också var kung över Neapel, regerade i Spanien under Creutz diplomatiska uppdrag där. Han genomförde administrativa reformer som satt honom att betraktas som en upplyst monark. Porträtt av Anton Raphael Mengs, graverat av Raffaello Morghen, 1790. New York Public Library.

ter som han skildrar med förtjusning i sitt brev till Marmontel. Liksom det franska Languedoc är Katalonien en odlad och tilltalande trakt och dess invånare flitiga och spirituella. I Barcelona går till och med hantverkarna, vilka Creutz säger vara ättlingar till morerna, efter dagens arbete på operabalen, där de roar sig klädda i fantasifulla masker.¹⁰ Valencia tjsar besökaren genom sin naturskönhet, trots att dess många palats visar sig vara munkkloster, och orten beskrivs av Creutz som en jordens trädgård på en vacker och oändlig slätt.¹¹ Vid bergets fot står prunkande trädgårdar med bäckar och med lundar av granatäppelträd, lagerbuskar och apelsinträd, där skuggan ger svalka, vattnet porlar, träden doftar och marken är täckt av lavendelblom, hyacint, rosor och nejlikor. "Allt detta framkallar dessa ljuvliga känslor man i ungdomen upplever den första gång man läser en roman och som man efter att ha blivit mer sansad och mindre lycklig misströstar om att någonsin mer få känna", konstaterar Creutz i sina brev till Ulrik Scheffer, Ekeblad och Marmontel.¹²

Hos denna brevskrivare som bara några år tidigare ägnat sig åt pastoraldiktning och komponerat en episk kärleksidyll är det just provinserna, den friska landsbygden, trädgårdarna, naturen och lustslotten med springbrunnar och grönska som är föremålen för de mest hänfödda och livligaste beskrivningar med ett visst litterärt värde. Detta syns också i Creutz lite senare skildringar av trädgårdsanläggningarna i San Ildefonso, där kungen jagar, åtta mil norr om Madrid. San Ildefonsos trädgårdar beskriver Creutz som förtrollande, planterade i branterna av Sierra de Guadarrama, vars topp är ständigt snöbelagd. Trädgårdarnas springbrunnar är enligt Creutz till och med vackrare än sina franska förebilder i Versailles och i Marly. Också slottet i Aranjuez, där floden Tajo gör en kaskad under palatsets fönster, är ett ljuvligt ställe, där konsten och naturen triumferar och där stora träd, planterade av Karl V, ger en uppfriskande skugga.¹³

De torra Kastilien och La Mancha avfärdar Creutz däremot som en förödelsens värld, med rysliga berg och en ocean av sand så långt ögat når, utan städer, utan grönska och utan skugga, i en olidlig värme där endast vilan ger någon tröst. Mitt i denna ödemark ligger Madrid, dit Creutz hade anlänt på midsommardagen 1764 och där han kom att stanna i knappa två år. Av denna stad är intrycken mer motstridiga, speglade konflikten mellan Creutz filosofiska ideal och hans sympati för den hederliga spanjo-

10 Creutz till Marmontel, 1765, i Creutz 1786, s. 625.

11 Creutz till Ulrik Scheffer, 8/7 1764, Riksarkivet, *Diplomatica Hispanica*, vol. 15.

12 "Tout cela excite en vous ces sensations délicieuses, que la jeunesse éprouve à la première lecture des romans, & que l'homme devenu plus sensé & moins heureux est désespéré de ne plus ressentir." Creutz till Marmontel 1765, i Creutz 1786, s. 626; angående de andra breven se även Castrén 1917, s. 200.

13 Creutz till Marmontel, 1765, i Creutz 1786, s. 628–629; även Castrén 1917, s. 204.

ren, trots alla dennes svagheter.¹⁴ Hos Creutz, som mindes Paris salonger med saknad, framstår Spanien tydligt som den upplysta världens motpol.

DEN UPPLYSTA VÄRLDENS MOTPOL

Creutz beskriver efter sin ankomst till Madrid staden som försedd med breda stenlagda gator med vackra perspektiv ("*bien percée*") och prydda med helgon och fontäner. Alla hus är stora och rymliga och har balkonger med vackra flickor som sjunger *seguidillas*.¹⁵ Till en början är också Creutz omdömen om monarken och hans ministär övervägande positiva. I ett brev till kanslipresident Ekeblad i början av augusti 1764 beskriver Creutz hur Spanien förändrats sedan kung Karl III:s trontillträde 1759. Tidigare, under Ferdinand VI, styrdes Spanien av statsministrarna. Drottning Barbaras smak för yppighet utblottade alla kassor, skuld lades på skuld och det bördiga Kastilien blev en ödemark. Karl III däremot vill granska allt själv, hushålla med statens finanser och återställa ordningen i förvaltningen.¹⁶ För sin vän Marmontel förklarar Creutz att Karl III är en stor konung, som styrt med stadig hand, återupprättat ordningen inom militärväsendet, låtit bygga fina vägar, förskönat huvudstaden, betalat sin föregångares skulder och krossat inkquisitionen.¹⁷ Till sin egen regering meddelar Creutz emellertid att kungen har falska idéer om äran och har velat göra sig odödlig genom kostsamma byggnadsprojekt.¹⁸ El Escorial framställs i brevet till Marmontel som enkelt och majestätiskt, men också dystert sublimt: kungen bor där omgiven av munkar, böcker och döda monarkers gravar. Biblioteket ser Creutz som anmärkningsvärt snarast för dess grekiska och arabiska handskrifter, varmed han skapar en försynt kontrast till den katolska religiösa kultur som i övrigt genomtränger allt annat i den omgivning han återger.¹⁹

Efter ett tag förefaller Creutz optimism tydligt att ha avtagit. Hans frustration över tillvaron i Spanien verkar ha ökat särskilt efter att han sommaren 1765 av Ekeblad förespeglats möjligheten att komma till Paris, ljusets stad där han hade sina nya filosofiska vänner och bekanta. Men redan tidigare, i april samma år, hade han skrivit till Ekeblad att mörkret är rikets verkliga tillstånd. Hans föregångare på ministerposten har lämnat otillräckliga arkiv, och Creutz försöker få information av de lokala invånarna, som är ännu mer ovetande än han själv. Det är därför svårt att hitta något intressant

14 Creutz till Marmontel, 1765, i Creutz 1786, s. 626–627.

15 Creutz till Ulrik Scheffer, 8/7 1764, Creutz till Marmontel, 1765 i Creutz 1786, s. 627.

16 Creutz till Ekeblad, 9/8 1764, Riksarkivet, Diplomatica Hispanica, vol. 15.

17 Creutz till Marmontel, 1765, i Creutz 1786, s. 627–628.

18 Creutz depesch, 17/6 1765, Riksarkivet, Diplomatica Hispanica, vol. 14, cit. i Castrén 1917, s. 201.

19 Creutz till Marmontel, 1765, i Creutz 1786, s. 628–629.

Vy från Aranjuez. Teckning av Domingo de Aguirre, graverad av Juan Barcelon 1775. Sächsische Landesbibliothek, Dresden.

att berättat: statens hemligheter är ogenomträngliga, och inte ens kvinnornas intriger är till någon hjälp vid hovet.²⁰ Också Madrid framstår nu som ett olidligt ställe, hett och utan någon svalka att tala om, då endast en liten, nästan oförmärkt rännil till flod flyter genom staden. Sällskapslivet är torftigt. På assembléerna – det vill säga societetslivets sammankomster – är det tyst och trist, och våningarna är illa upplysta. Mitt bland hundra personer lämnas nykomlingen helt åt sig själv. Spanjorerna är ärliga, kyliga, misstänksamma, fulla av vidskepelse och omöjliga att leva med då de inte vill ha något främmande. Creutz umgås därför med andra diplomater och andra utlänningar, bland dem författaren och entreprenören Beaumarchais, som råkade uppehålla sig i Madrid flera månader 1764.²¹

20 Creutz till Ekeblad, Madrid 15/5 1765, Riksarkivet, Diplomatica Hispanica, vol. 15.

21 Creutz till Ekeblad, Segovia 4/10 1764, samt Madrid 27/6 1765, Riksarkivet, Diplomatica Hispanica, vol. 15; Creutz till Marmontel, 1765, i Creutz 1786, s. 627, 629–630; även Castrén 1917, s. 205–208.

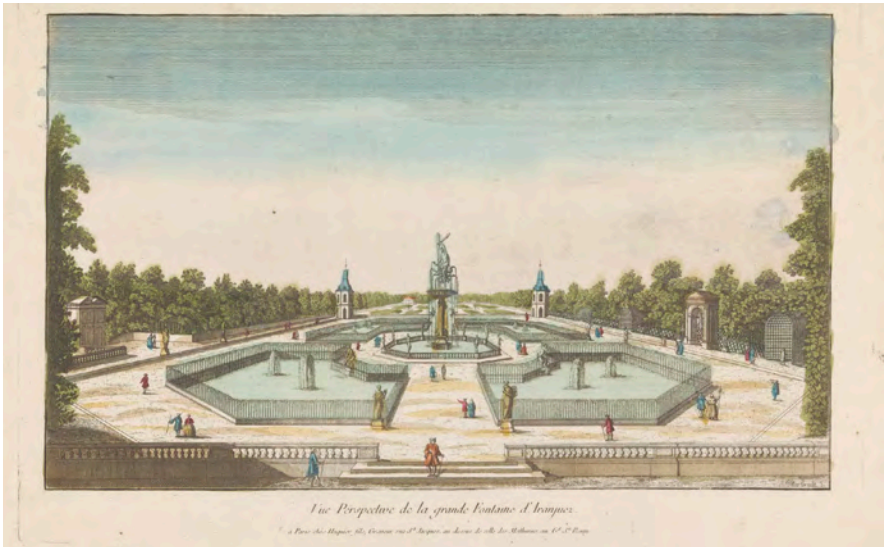

Utsikt över El Escorial i Madrid, cirka 1770. Gravyr av Jean-François Daumont. Rijksmuseum, Amsterdam.

Då Creutz år 1765 skrev sitt långa brev till Marmontel hade han inte bara umgåtts med den blivande fadern till Figaro utan också hunnit samla och fixera sina negativa uppfattningar om Spanien. I brevet till den franske filosofen presenteras Spanien i termer som är fränstötande för den upplyste läsaren. Där ligger människosläktet tusen år efter i utvecklingen, invånarna lever i mörker och i den skamligaste okunnighet, stolta över sin blindhet, tankens och handlingens frihet föraktas, och så vidare. Folket försmäktar, krossat av vidskeplighetens, det vill säga katolska kyrkans, enorma tyngd och av maktens godtycklighet, förklarar Creutz.²² Spanien framstår härmed, sannolikt avsiktligt, som Paris och Frankrikes men också Sveriges motsats: Pyrenéerna är, enligt Creutz, den upplysta världens gränswerk, som filosofin aldrig kunnat ta sig över. Ju mer avskräckande Spanien ter sig, som desto mer upplyst bör Creutz andliga hemland framstå.

Det finns moraliska dimensioner i dessa omdömen. Det sedliga förfallet i Madrid är stort enligt Creutz, och människorna där är kortväxta och lata, till den grad att "den nuvarande generationen påminner om en ras av stympade dvärgar; det är visst

22 Creutz till Marmontel, 1765, i Creutz 1786, s. 624–625, 629–630.

Den stora springbrunnen i Aranjuez. Fontänerna gav svalka i hetten. Gravyr av Jacques Gabriel Huquier 1760. Rijksmuseum, Amsterdam.

jordens fulaste folk”.²³ De högdliga besöker inte sina förläningar utan sjunker ihop under tyngden av sin egen onyttighet och åker omkring i nesliga vagnar prydda med mässingsbitar. Lyxen äter upp deras enorma inkomster. Varje kvinna har en älskare som kallas *cortejo*.²⁴ ”Det räcker att det är en *maskulin* varelse, något annat granskas inte”, konstaterar Creutz torrt.²⁵ Hänförelsen, känslorna, ömheten och kärlekens fröjder struntar man i för att endast söka njutningen, kärlekens trängtan och sömn, något som kanske är främmande för författaren till de erotiskt lekfulla ”Atis och Camilla” och ”Daphne”. Kvinnorna dansar fandango, en trånande dans som enligt Creutz uppfunnits i en seralj. Den spanska musiken är ”nyckfull men tjusande”.²⁶ I provinserna däremot är sederna rena, bönderna stolta och sparsamma, kvinnorna vackra och an-

23 ”La génération presente ressemble à une race de nains estropiés : c’est bien le sang le plus laid de la Terre.” Creutz till Marmontel, 1765, i Creutz 1786, s. 629–630.

24 Creutz till Ekeblad, 27/6 1765, Riksarkivet, Diplomatica Hispanica, vol. 15; Creutz till Marmontel, 1765, i Creutz 1786, s. 627, 629–630.

25 ”[...] il suffit que ce soit un être masculin, le reste n’est pas sujet à l’examen.” Creutz till Marmontel, 1765, i Creutz 1786, s. 630.

26 ”La musique, toute Espagnole, est capricieuse, mais charmante.” Creutz till Marmontel, 1765, i Creutz 1786, s. 630–631.

språkslösa. Flickorna sjunger naiva *seguidillas* som ”ger en uppfattning om guldåldern”, ett virgilianskt tema som poeten kände väl. Folket är generöst, mildt, känsligt, till och med arbetsamt. Bonden är ädel som *el torreador*, och imponerad av tjurfäktingarna beskriver Creutz dessa som värdiga de gamla romarna.²⁷

Creutz nordliga blick på Spanien följer i många avseenden upplysningstidens stereotyper. Den har också tydliga inslag av samtida klimatteori. Enligt Creutz är spanjorerna lata och indolenta, vilket gör landet fattigt.²⁸ I värmen dämpar orörligheten och vilan alla livliga sinnestörelser. Passionernas tystnad är lag och polis; spanjorerna är ett slumrande folk med hederliga drömmar.²⁹ Under sommaren är den brännande hettan outhärdlig och får Creutz att känna att han håller på att förkolnas eller mumifieras så fort han går ut.³⁰ I motsats till hur det är i andra, nordligare länder tröstar sommaren inte spanjoren, för hettan får allting att vissna:

Går man ut förintas man, och hemma fastnar man i en matthet och nedslagenhet som förgör till och med själens energi. Jag förlåter invånarna i dessa förfärliga klimat deras tröghet, men jag förlåter inte dem som fastställt tidpunkten för prinsens av Asturien högtidligheter [det vill säga förmålning] till augusti månad. Det kommer att bli en verklig plåga att delta, och vi kommer alla att komma därifrån rostade eller förbrända till aska.³¹

Creutz saknade grönskan på Stola och Mariedal. Han skattade sig lycklig över att själv vara född i ett land med tempererat klimat ”där luftens svalka stärker kroppen och där det ännu finns människor som förstår att sätta värde på vänskapen och dygden”, som han skrev i en hyllning till sin välgörare Ekeblad.³² Liksom Marmontel senare kom att påpeka, förbigick Creutz aldrig ett tillfälle att hylla sitt fädernesland,

27 ”Leurs danses & leurs chansons appelées Seguedillas ont je ne sais quoi de naïve [sic], de séduisant, qui enlève & qui donne une idée de l’âge d’or”, Creutz till Marmontel, 1765, i Creutz 1786, s. 629.

28 Creutz till Ekeblad, Madrid 15/4 1765, Riksarkivet, Diplomatica Hispanica, vol. 15.

29 ”C’est un peuple assoupi qui ne fait que des rêves honnêtes.” Creutz till Marmontel, 1765, i Creutz 1786, s. 632.

30 Creutz till Ekeblad, Madrid 27/6 1765, Riksarkivet, Diplomatica Hispanica, vol. 15.

31 ”Les ardeurs de l’été flettrit [sic] tout ici. Si l’on sort on est anéanti, et chez soi l’on reste dans un [sic] langueur et un abattement qui détruit l’énergie de l’âme même. Je pardonne aux habitants de ces terribles climats leur indolence, mais je ne pardonne pas à ceux qui ont fixé le tems de [sic] fêtes du Prince des Asturies au mois d’Août. Ce sera une vraie calamité d’y assister et nous en sortirons tous calcinés, ou réduits en charbon.” Creutz till Ekeblad, Madrid 27/6 1765, Riksarkivet, Diplomatica Hispanica, vol. 15.

32 ”Je benis le ciel de m’avoir fait naître sous un ciel doux et temperé, où la beauté des paysages rejouit la vue, la fraîcheur de l’air fortifie les corps et où il est encore des hommes qui connoissent le prix de l’amitié et de la vertu [...]” Creutz till Ekeblad, Madrid 27/6 1765, Riksarkivet, Diplomatica Hispanica, vol. 15.

då han inte hyllade friheten.³³ Ty, som Creutz observerar då han beskriver Galicien och Asturien som mindre heta trakter, där lagarna ännu har någon auktoritet och där jordbruket, bergsnäringen och sjöfarten blomstrar, är det inte bara klimatet utan också friheten som gör människorna lyckliga: "Man ser ju hur friheten överallt där hon kastar sin skugga uppfriskar den utmattade naturen och människorna övervin- ner sin kraftlöshet."³⁴

CREUTZ SPANIEN SOM LITTERÄRT ÄMNE

Creutz helhetsomdöme om Spanien var trots allt positivt, åtminstone om vi får tro hans egen taktfulla utsaga. I ett brev till Ekeblad daterat den 20 februari 1766, troligen det sista från Spanien, uttryckte Creutz sin stora tillfredsställelse med den spanska regeringen och den vänlige Karl III:s hov. Han sade sig minnas Spanien med tacksamhet för alla artigheter han där fått emottaga.³⁵ Den 8 mars 1766 avreste han så till Paris för att överta beskickningen där.³⁶ Om den ytliga förnöjelsen var det sista intrycket från Madrid så kanske även tiden förgyllde minnena. Hans skildringar av Spanien skulle få en fortlevnad, inte bara i det brev han skrev till Marmontel 1765, utan också i den saga, *Eremiterne i Murcia*, som Marmontel författade utgående från Creutz berättelser om Spanien.

Creutz "Lettre sur l'Espagne" till Marmontel blev känt i både Frankrike och Sverige, men också i andra delar av Europa, och kan betraktas som ett exempel på tidens filosofiska reselitteratur. Enligt en formulering hos Marmontel ska Creutz ha sänt honom fler än ett brev. Marmontel uppskattade det som sedan blev känt som Creutz "Lettre sur l'Espagne" så mycket att han läste upp det i Franska akademien.³⁷ Vissa av formuleringarna i brevet till Marmontel ingår också, med smärre variationer, i andra brev från Creutz. Början av beskrivningen av Spanien återfinns exempelvis i Creutz brev till kronprins Gustaf, skrivet i början av år 1765, där inledningen är en annan och vissa frigjorda formuleringar saknas.³⁸ Det torde inte kunna fastställas med säkerhet vilketdera som skrevs först. Året efter Creutz död, som inträffade 1785, utkom brevet till Marmontel i sin helhet, inklusive de inledande och avslutande personliga raderna till vännen, i tidskriften *Historisches Portefeuille*, som utgavs i Wien och i flera andra

33 Marmontel 1999, s. 203, 302.

34 "On voit bien que partout où la Liberté jette son ombre elle rafraichit la nature extenuée, & les hommes sortent de leur anéantissement." Creutz till Marmontel, 1765, i Creutz 1786, s. 625.

35 Creutz till Ekeblad, Madrid 20/2 1766, Riksarkivet, Diplomatica Hispanica, vol. 15.

36 Castrén 1917, s. 212.

37 "[...] dans ses lettres [...]", Marmontel 1801, s. 3; Vising 1910, s. 315; Hultin 1911, s. 116.

38 Publicerat i Proschwitz red. 1986, s. 32–34; se även Hultin 1911, s. 119–120.

tyska städer. Några årtionden senare, år 1840, publicerades brevet i Sverige av Peter Wieselgren i hans stora källutgåva över det delagardieska arkivet, då utan de personliga hälsningarna. Wieselgren var tydligen inte medveten om den tyska publikationen, för han lät förstå att brevet dittills skulle ha varit otryckt. Flera handskrivna avskrifter fanns vid det laget i Sverige på diverse bibliotek. Under det sena 1700-talet och tidiga 1800-talet var det fortfarande vanligt att omtyckta brev kopierades och cirkulerades för hand, liksom under tidigare årtionden och sekel. Wieselgren sades ha fått brevet i en kopia skriven av bergsrådet N. Dahlberg. Den stympade versionen av brevet, utan hälsningarna i början och i slutet, publicerades sedan på nytt av Johan Vising i *Revue hispanique* år 1910.³⁹

Creutz skildringar av Spanien fick, som sagt, därtill ett litterärt eftermäle hos Marmontel i dennes saga *Eremiterne i Murcia*, där Creutz får agera både berättare och huvudperson i en spansk kärlekshistoria. I sin prolog nämner Marmontel att Creutz i sina brev skildrat Spanien ”som ett romantiskt land”, enligt den svenska översättningen ”såsom et Arcadien”. Efter sin återkomst till Paris ska han ha gett Marmontel än mer detaljerade och entusiastiska beskrivningar av detta.⁴⁰ I sagan träffar Creutz i en by nära Carthage en eremit som visar sig vara olyckligt förälskad, och den långa spanska berättelsen, kryddad med inslag om Sverige, avslutas med att Creutz återförenar de älskande. Berättelsen bjuder på en dubbel exotism, där det nordliga och upplysta Sverige och det av passionerna fångslade sydliga Spanien framstår som varandras motpoler. Marmontels saga är väl till största delen alldeles fiktiv, men den ger eko åt vissa av Creutz vittnesmål. Publicerad i början av 1790-talet, några år efter Creutz bortgång och efter franska revolutionens utbrott, är det framför allt en hyllning till Marmontels döde vän, den hjälpsamme och empatiske svenske patrioten med ett känslösamt hjärta. Reselitteraturen, liksom dess *spin-offs* i olika genrer, handlar nämligen alltid minst lika mycket om betraktarens eget land och värderingar som om det land som formellt beskrivs.

AVSLUTNING

För att vara skrivet av en diplomat är Creutz ”Lettre sur l’Espagne” och hans brev till Ekeblad och Scheffer anmärkningsvärt fattiga på politiska uppgifter, dels för att Creutz politiska uppdrag i Spanien inte var så betydande, dels på grund av svårigheten att inhämta någon kunskap om de spanska statshemligheterna. Den politiska dimen-

39 Wieselgren red. 1840, s. 17–25; Hultin 1911, s. 120–122; Vising 1910, s. 314, 316–321.

40 ”comme un pays romantique”, Marmontel 1801, s. 3; sv. övers. Marmontel 1799, s. 2. Novellen hade ingått i veckotidskriften *Mercure de France* i tre delar, 2/7 1791, 6/8 1791 och 3/9 1791. Se även Delhoume-Sanciaud 2016, s. 478–479.

sionen framträder bara enstaka gånger, som då Creutz berättar om det vapenstillstånd Spanien ingått med Marocko.⁴¹ De politiska och samhälleliga idéerna är dock tydligare närvarande i form av vissa värderingar förknippade med Creutz uppriktiga tro på upplysning och frihet. Särskilt då han skriver till encyklopedisten Marmontel i Paris positionerar han sig som en upplyst betraktare, med för upplysningsfilosofin typiska fördomar gällande den katolska kyrkan, den föregivna spanska lättjan och människornas uppgivenhet under traditionernas ok. Creutz är också påverkad av klimatteori och uppfattningar om hur överdriven hetta gör människan överksam.

Framför allt har breven tydliga litterära kvaliteter, i högre grad än Creutz senare brev från Paris, vilka han ofta skrev i akut brådska. Breven till Marmontel och kronprinsen omfattar idylliska, nästan pastorala skildringar av Spaniens provinser och landsbygd, där det porlande vattnet, trädgårdarna, den doftande grönskan och blomorna lyfts fram på ett sätt som retar sinnen. Creutz utnyttjar också skickligt kontraster, motsatser och rytmiskiften i sin text.

Liksom ofta är fallet med diplomater som inte själva väljer sin placeringsort hamnade Creutz i Spanien genom något av en slump. Han skrev inte om Spanien för att han trivdes där, utan för att det var den plats han råkade befinna sig på, och då han skrev använde han sig av traditionella retoriska stilmedel. Det som ger hans reseskildringar från Spanien ett alldeles särskilt intresse är intertextualiteten dels mellan breven till de olika mottagarna, i vilka han kopierar sig själv, vissa fraser och viktiga teman, dels mellan brevet till Marmontel och dennes saga om eremiterna i Murcia. Den nordiska resenären och betraktaren greve Creutz blir genom denna saga en del av det litterära Spanien i det fransktalande Europa och på samma gång en litterär figur i sig.

41 Creutz till Ekeblad, El Escorial 15/10 1765, Riksarkivet, *Diplomatica Hispanica*, vol. 15.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Arkiv

Riksarkivet

Diplomatica Hispanica, vol. 14–15.

Litteratur

- Castrén, Gunnar 1917. *Gustav Philip Creutz*, Stockholm & Borgå: Albert Bonnier & Holger Schildt.
- Christensson, Jakob 2001. *Konsten att resa. Essäer om lärda svenska resenärer*, Stockholm: Atlantis.
- Creutz, Gustav Philip 1786. "Ungedruckter Brief, von dem verstorbenen Grafen G. Ph. Creutz, v. J. 1765", *Historisches Portefeuille, zur Kenntniss des gegenwärtigen und vergangenen Zeit*, 15:1, s. 624–632.
- Delhoume-Sanciaud, Monique 2016. "Jean-François Marmontel, intermédiaire culturel entre la France et la Suède?", *Dix-huitième siècle*, 48, s. 461–480.
- Holm, Sophie 2020. *Diplomatins ideal och praktik. Utländska sändebud i Stockholm 1746–1748*, Helsingfors: Finska Vetenskaps-Societeten.
- Hultin, Arvid 1911. "Gustaf Filip Creutz' Lettre sur l'Espagne", i *Historiska uppsatser tillegnade Magnus Gottfrid Schybergson på hans sextioårsdag den 26 november 1911*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, s. 111–126.
- Hultin, Arvid 1913. *Gustaf Filip Creutz. Hans levnad och vittra skrifter*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Kinsley, Zoë 2019. "Travelogues, Diaries, Letters", i Nandini Das & Tim Youngs red., *The Cambridge History of Travel Writing*, Cambridge: Cambridge University Press, s. 408–422.
- Marmontel, Jean-François 1799. *Eremiterne i Murcia. Moralisk Berättelse Af Marmontel Efter Grefve Creutz. Öfversättning*, [Stockholm]: And. Jac. Nordström.
- Marmontel, Jean-François 1801. "Les Solitaires de Murcie", i Marmontel, *Nouveaux contes moraux*, vol. IV, Paris & Strasbourg: J.-B. Garnery & Maradan & Frères Levrault, s. 1–123.
- Marmontel, Jean-François 1999. *Mémoires*, utg. Jean-Pierre Guicciardi & Gilles Thierriat, Paris: Mercure de France.
- Mary, Georges red. 1987. *Un Ambassadeur à la Cour de France. Le Comte de Creutz. Lettres inédites à Gustave III 1779–1780*, Göteborg & Paris: Universitas Regia Gothoburgensis & Jean Touzot.
- McNamee, Robert et al. red. 2008–. *Electronic Enlightenment Scholarly Edition of Correspondence*, University of Oxford. <https://doi.org/10.13051/ee:doc/voltfrVF1110384a1c>. Hämtad 17/5 2022.
- Molander, Marianne red. 1987. *Le Comte de Creutz. Lettres inédites de Paris 1766–1770*, Göteborg & Paris: Universitas Regia Gothoburgensis & Jean Touzot.

- Molander Beyer, Marianne 2005. "Introduction", i Comte de Creutz, *La Suède & les Lumières. Lettres de France d'un Ambassadeur à son Roi (1771–1783)*, Paris: Michel de Maule, s. XVII–LXXXI.
- Osborne, Toby & Joan-Pau Rubiés, 2016. "Introduction: Diplomacy and Cultural Translation in the Early Modern World", *Journal of Early Modern History*, 20, s. 313–330.
- Proschwitz, Gunnar von red. 1986. *Gustave III par ses lettres*, Stockholm & Paris: Norstedts & Jean Touzot.
- Vising, Johan 1910. "Lettre du comte G. Ph. Creutz", *Revue hispanique*, XXIII, 63, s. 314–321.
- Wiselgren, P. red. 1840. *Delagardiska archivet, eller Handlingar ur Greff. Delagardiska Bibliotheket på Löberöd*, 13, Lund: Lundbergiska Boktryckeriet.
- Wolff, Charlotta 2019. "'Un admirateur des philosophes modernes'. The networks of Swedish ambassador Gustav Philip Creutz in Paris, 1766–1783", i Chloe Edmondson & Dan Edelstein red., *Networks of Enlightenment. Digital approaches to the Republic of Letters*, Liverpool: Voltaire Foundation, s. 173–200.

CARINA LIDSTRÖM

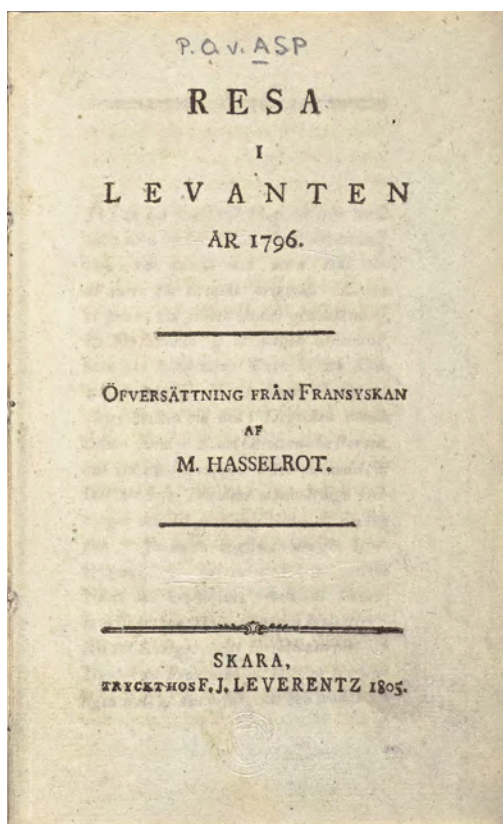
Pehr Olof von Asp och hans *Resa i Levanten år 1796*

I fokus för min artikel står Pehr Olof von Asps reseberättelse *Resa i Levanten år 1796* som publicerades 1805. von Asp var placerad som svensk *envoyé extraordinaire* i Konstantinopel under åren 1791–1795 och reseberättelsen är en översättning av den dagbok han förde under den seglats från Konstantinopel till Otranto i Italien som utgjorde den första etappen av hans hemresa. Innan jag går närmare in på von Asps reseberättelse och den fråga som står som övergripande utgångspunkt för den här volymen – frågan om det går att urskilja en särskild poetik i de reseberättelser som skrivits av diplomater – tar jag upp ett par kontexter mot vilka von Asps reseberättelse med fördel kan ses.

VON ASPS RESEBERÄTTELSE I DEN SVENSKA UTGIVNINGEN

Först något om dess plats i den svenska utgivningen. von Asps reseberättelse utgör en del av den genremässiga strömkantring som decennierna runt sekelskiftet 1800 blir synlig i utgivningen av svenska reseberättelser.¹ 1700-talets svenska utgivning av reseberättelser hade i hög grad dominerats av rapporter från uppdrag eller inventeringar i lärdomens och vetenskapens tjänst. Under seklets sista decennier publicerades emellertid ett antal reseberättelser som, även om de innehåller fakta och uppgifter om ”hur det är där”, huvudsakligen tycks ha tillkommit med tanke på att underhålla genom en personlig och mer eller mindre litterärt orienterad framställning. Författarna berättar i egenskap av privatpersoner även om de i flera fall rest eller befunnit sig utomlands i anslutning till sin tjänstgöring. Inte minst av redogörelsernas ton blir ändå tydligt att redogörelserna inte är formella rapporter; tilltalet påminner snarast om det informella

1 För en överblick över generella tendenser i den svenska utgivningen av reseberättelser, se Lidström 2015, s. 535–554.

Titelsidan till P.O. von Asp, Resa i Levanten år 1796, Skara: Leverenz, 1805. von Asps reseberättelse publicerades i oktavformat (lite större än det format som i dag är vanligt för pocketböcker). Inget författarnamn finns angivet på titelsidan så formellt sett ansågs den anonym men författaren presenteras i översättarens förord. Till skillnad från de flesta svenska texter av icke-vetenskaplig karaktär sattes texten inte i frakturstil utan i antikva. Antikvan reserverades vid den här tiden huvudsakligen för vetenskapliga texter och för texter skrivna på något av de romanska språken. Kanske valet av typsnitt kan kopplas till reseberättelsens intresse för de antika lämningarna i Levanten, och kanske spelade det också en viss roll att texten översatts från franskan. Foto: Andrea Davis Kronlund/Kungl. Biblioteket – Litteraturbanken.se

brevets tilltal och flera av dessa reseberättelser sägs ursprungligen ha kommit till för en spridning i en mer privat sfär – vad som ibland benämns som en salongsoffentlighet. Formen utgörs också av just brev eller av vad som kan kallas en mer eller mindre öppen dagboksform, och resenären/berättaren möter alltså läsaren genom vad som kan ses som en ”privat persona”. Flera av de reseberättelser jag har i åtanke är faktiskt skrivna av personer i diplomatisk tjänst: förutom Pehr Olof von Asp gäller det Olof Agrell, som under åren 1788–1814 innehade olika poster vid svenska legationen i Tanger.² Hans *Bref om Maroco* publicerades år 1796 och följdes av *Ytterligare bref om Maroco, samt till en del om Spanien och Portugal* (1807). Den tredje författaren, legationspredikanten vid svenska legationen i Lissabon, Carl Israel Ruders, publicerade inte mindre än fyra volymer från sina år i Portugal (1798–1802): *Några anmärkningar öfver Portu-*

2 För uppgifter om Agrell, se Kolmodin.

gall, meddelade genom bref af C. I. Ruders (1803) och *Portugisisk resa, beskrifven i bref till vänner af C. I. Ruders*, 1–3 (1805–1809).³

Dessa reseberättelser är alltså samtliga skrivna av personer i diplomatisk tjänst, men däremot inte i tjänsten. Redogörelserna sägs ursprungligen ha vänt sig till en privat läsekrets, men såväl Agrell som Ruders beslutade så småningom själva att publicera sina brev, medan von Asps resedagbok, som hållits på franska för den närmaste bekantskapskretsens räkning, översattes och publicerades på översättarens initiativ.

DIPLOMATER OCH RESEBERÄTTELSE

Kopplingen mellan diplomater och reseberättelser går förstås längre tillbaka än till 1700- och 1800-talen; några av de tidigaste bevarade reserapporterna i den europeiska litteraturen är just rapporter från sändebud av olika slag. Sändebud och diplomater i en eller annan bemärkelse kan kanske sägas ha funnits sedan urminnes tider, men ett diplomatväsen i den bemärkelse vi använder ordet i dag anses ha uppstått i Italien under senrenässansen.⁴ Här fördes en diskussion kring hur en god diplomat skulle vara till sin läggning, vilka kunskaper han skulle ha, hur han skulle se ut, hur han skulle klä sig och föra sig, hur han skulle tala och hur stor förmögenhet han skulle ha. Förutom att han skulle vara lojal och en god företrädare för den eller de han representerade, framhölls att han skulle vara frisk och välbeställd liksom modig, måttlig och klok. Bildning, språkkunskaper och ett belevat sätt var också önskvärt, i likhet med retorisk begåvning och förmåga att uttrycka sig i skrift.⁵ Idealet är kanske inte exklusivt för just ambassadörsrollen, egentligen sammanfaller det i stort med renässanshumanismens ideal.

En given form för ambassadörernas reseberättelser var diplomatrapporterna eller legationsberättelserna: de rapporter som sändebud i diplomatisk tjänst avlämnade till sina uppdragsgivare efter fullföljt uppdrag. Oftast gick rapporterna ut på att på en så bred basis som möjligt återge alla fakta som kunde vara av relevans för att skapa en helhetsbild av det område som täcktes av rapporten.

Bland de tidigaste diplomatrapporterna i Europa som ansetts vara av intresse för reseberättelsen som genre är så kallade *relazioni*, utförliga och relativt breda rapporter som de venetianska sändebuden anmodades att avlägga inför dogen av Venedig efter

3 För uppgifter om Ruders, se Månsson 1949.

4 Uppgifterna om tidig diplomati och *relazioni* är hämtade ur Hampton 2009, "Introduction" och kap. 1.

5 Om rollen som ambassadör, se t.ex. Hampton 2009, "Introduction" och kap. 1. I de senaste decenniernas forskning har ett tydligt intresse för diplomatin som en delvis skriftlig praktik kommit till synes, se t.ex. Hampton 2009; Sowerby & Craigwood 2019.

genomförda uppdrag. Från och med 1400-talet blev skriftliga rapporter allt vanligare, och de bästa sparades för att efterföljande resenärer skulle kunna läsa på inför den förestående resan. I samband med det kan ett genremönster ha utvecklats. Relazioni är en genre som beskriver en fullföljd resa och ett fullföljt uppdrag och formen tycks ha lämnat stort utrymme för den hemkomne resenären att rapportera i stort sett allt som han funnit vara av intresse omkring den plats eller de platser han rapporterar om. Redogörelserna innehåller bland annat historiska tillbakablickar, uppgifter om "folk-kynne", topografi, vägarnas tillstånd, floder och broar, militärväsendets tillstånd, möjliga fiender och den främmande maktens utrikespolitiska relationer och kultur, liksom uppgifter om viktiga personer och deras personlighet. Egentligen innehöll de information om allt som kunde vara bra för att förstå vem man hade att göra med. Många gånger kom dessa relazioni att användas även av resenären själv för att ta sig vidare i livet och karriären.⁶ Det innebar att berättelserna för det mesta innehöll uppvisningar av de sociala färdigheter och kontakter som ambassadören ville visa sig i besittning av samt prov på densammes bildning, elegans och lärdom. Inslaget av självframställning var följaktligen inte utan betydelse.

Om det i de svenska arkiven finns diplomatrapporter som kan ses mot bakgrund av genren relazioni låter jag vara osagt. En text som åtminstone har diskuterats mot bakgrunden av denna genre är i alla fall Clas Brorsson Rålamb's *Kort Beskrifning Om thet som wid then Constantinopolitaniske Resan är föreluppit* (1679).⁷ Reseberättelsen skildrar en ambassad till Stora Porten 1657–1658 och är identisk med den rapport Rålamb avlämnade till Karl X Gustav efter fullföljt uppdrag. Att den sedan publicerades drygt tjugo år senare har enligt rikshistoriografen Johan Hadorph, som alltså låg bakom publiceringen, att göra med det faktum att rapporten spreds i felaktiga avskrifter. I likhet med vad som var fallet ute i Europa fanns således ett tydligt intresse för diplomatrapporter från den läsande allmänhetens sida.⁸

Det går följaktligen att urskilja ett, visserligen tämligen fritt, mönster när det gäller de diplomatrapporter som skrivits som redogörelser för fullföljt uppdrag. Som jag redan framhållit faller varken Agrells, von Asps eller Ruders reseberättelser in i den kategorin, utan samtliga av dessa reseberättelser har skrivits i det privata, vilket bland annat markeras genom att de har privatbrevets eller dagbokens form. Frågan i de här fallen blir då om det är möjligt att urskilja en särskild poetik också i de privata reseberättelser som skrivits av diplomater – dessa tre och andra. Präglas också de av författarens ämbete? Tar de här diplomaterna med sig sin persona in också i de "privata" reseberättelserna – gestaltas berättarjaget i enlighet med vad som kunde ses som passande

6 Se t.ex. Haynes 1986; Hampton 2009, *passim*.

7 Kármán 2008, s. 57–60.

8 Sowerby & Craigwood 2019, s. 17, 151.

för en diplomat? I det här sammanhanget får jag nöja mig med att diskutera frågorna i relation till von Asps resedagbok även om jag i slutet av den här artikeln i korthet återkommer till Agrell och Ruders. Först emellertid något om von Asp själv.

PEHR OLOF VON ASP

Pehr Olof von Asp föddes 1745 och när han sommaren 1795 hemkallades från sin post som envoyé i Konstantinopel för att så småningom tillträda en post i London skulle han alltså fylla 50 år.⁹ Han hade en lång bana inom diplomati och statlig tjänst bakom sig. Som nittonåring tillträdde han en post vid kanslikollegium där han tjänstgjorde fram till augusti 1770 då han fick sin första utlandspostering som kommissionssekreterare i London. Här tjänstgjorde han också under ett par år som chargé d'affaires. År 1780 förflyttades han till Haag och i juli 1784 tillsattes han som ambassadsekreterare i Paris. Där stannade han till augusti 1786 då han kallades hem till Sverige. I oktober samma år utsågs han till presidentsekreterare, och därmed kom han att spela en viktig roll inom svensk utrikespolitik; bland annat följde han Gustav III på dennes resa till Danmark under hösten 1787. Han biträdde även kungen vid förberedelserna för ryska kriget 1788–1790, liksom vid förhandlingarna i samband med att ett förbund av svenska officerare gjort uppror mot kungen, den så kallade Anjalakrisen. Efter detta kom Gustav III att anse att von Asp var "alltför stark republikan" för att samarbetet skulle kunna fortsätta. Det var troligen av den anledningen som von Asp återigen fick en diplomatisk post: 1791 utsågs han till minister vid svenska legationen i Konstantinopel. Posten ansågs besvärlig, bland annat mot bakgrund av Osmanska rikets missnöje med freden i Värälä mellan Sverige och Ryssland, men också på grund av personliga motsättningar inom legationen. Att von Asp fann stämningen obehaglig framgår tydligt av bevarat arkivmaterial, och känslan skymtar också helt kort i inledningen till hans reseberättelse.¹⁰ Efter att ha hemkallats lämnade han i slutet av januari 1796 Konstantinopel. Den första etappen av hemresan, en segelfärd genom Levanten, skildrar han i sin resedagbok.

Resedagboken är inte hans enda litterära alster. Mot slutet av sitt liv författade han en omfattande och fortfarande opublicerad roman, en politisk utopi med titeln "Lugnets Annaler". Bland hans efterlämnade papper finns också några essäer med bland annat titlar som "Om borgerlig frihet", "Om vänskap" och "Om adelskap".¹¹ Förutom det skönlitterära författarskapet publicerade von Asp sig även i nationalekonomiska

⁹ För uppgifter om von Asp, se Nauman.

¹⁰ Riksarkivet, Stockholm: Diplomata Turcica, Vol 78, P.O. von Asps depescher.

¹¹ Uppsala Universitetsbibliotek: Handskriftssamlingen, von Asps samling sign. F645 b.

Jean-Baptiste Hilair (1753–1822), Yeni camii och hamnen i Konstantinopel (sent 1700-tal). Målningen som hänger på Pera-museet i Istanbul, visar hur ett skepp i Istanbuls hamn lägger till för att lastas med de antika lämningarna i förgrunden. Enligt texten på ramen är det den franske diplomaten och arkeologen Marie-

Gabriel-Auguste-Florent de Choiseul-Gouffier (1752–1817), en av von Asps inspiratörer och kollegor, som samlat dem under den resa han skildrar i Voyage pittoresque de la Grèce (del 1, Paris, 1782). Foto: Wikimedia Commons.

ämnen.¹² Sammantaget kan alltså sägas att förutom att han var en erfaren diplomat och statsman var han en person som fann sig väl till rätta med pennan i hand. Efter fem år i Konstantinopel var han också förtrogen med de förhållanden och motsättningar som rådde i Levanten.

Bakgrunden till att han valde att färdas båtledes genom Levanten anger han själv vara en önskan att se de antika lämningarna i Troaden och Athen och att få uppleva skådeplatserna för den antika kulturen. Projektet kan alltså tydligt ses som förankrat i tidens intresse för lämningarna efter antiken – den nyklassicistiska strömningen. Under resan förde han dagbok för att själv bevara minnet av det han sett. Nu verkar dagboken dock inte ha förts enbart för egen del, även om von Asp själv påstår det. Den fördes faktiskt på franska, enligt översättarens förord troligen eftersom detta var det språk som var mest gångbart i de kretsar von Asp tänkt sig skulle ta del av hans anteckningar. Nio år efter resan kom hans reseberättelse emellertid att publiceras i svensk översättning och det är den svenska översättningen jag kommenterar.

I tryckt form omfattar reseberättelsen 272 sidor i oktavformat, den är alltså lite större än en normalpocket i dag. Boken utgavs formellt sett anonymt, det vill säga utan namn på titelsidan, men namnet på författaren nämns i översättarens förord.

KORT OM RESAN OCH DET LEVANTINSKA OMRÅDET

På morgonen den 22 januari 1796 avseglade von Asp från Konstantinopel, närmare bestämt hamnen i Pera. Hans båt var en *kirlangic* (von Asp skriver *kirlangish*), en förhållandevis liten och lätt segelbåt med stora triangulära segel, vilken införskaffats från en av öarna i närheten. Med på resan var major Carl Gottfried Helvig – i dag kanske huvudsakligen känd som författarinnan Amalia von Helvigs man – och ytterligare tolv personer, bland annat den svenske uppassaren Carl Arnquist och kocken Franguli Donavi. På båten fanns också jakthunden Baroque, skeppskatter och under resans gång också höns, ett lamm och en gris. von Asp konstaterade snabbt att båten var oväntat trång, men han tycks åtminstone enligt sina egna anteckningar ha varit en person som tog det mesta med ett roat jämnmod.

Beteckningen Levanten har en viss flexibilitet men det som avses i von Asps reseberättelse, och som väl är den vanligaste definitionen, är ett område runt östra Medelhavet som sträcker sig in i tre olika världsdelar – Europa, Asien och Afrika.¹³ von Asp rörde sig inte så långt söderut som Afrika men ändå genom ett område av kulturellt, religiöst och etniskt blandad karaktär. Stora delar av Levanten låg vid tiden för von Asps

¹² Se t.ex. von Asp 1804.

¹³ Karakteristiken av Levanten är baserad på Mansel 2010, kap. 1.

resa under Osmanska riket, men här fanns också tydligt inflytande från andra politiska makter, inte minst genom kompanihandeln. Trots den muslimska dominansen fanns ett visst utrymme för kristna och judar, även om det var på Osmanska rikets villkor.

Området präglades av en språklig mångfald samtidigt som handel och sjöfart gjorde det nödvändigt att kommunicera. Sådant hanterades delvis genom ett utbyggt tolk-väsande. Här hade också ett särskilt språk för handelstransaktioner växt fram, *lingua franca*, men inte i den allmänna betydelse det har i dag, utan ett specifikt språk som har beskrivits som "levantinsk italienska" även om lingvister i dag menar att det har större affinitet med franska.

De områden som von Asp med sällskap seglade genom präglades av politiska och kulturella spänningar även om de för det mesta hölls i någon form av jämvikt. En del av de områden som sällskapet reste genom hade drabbats av pesten och resenärerna konfronterades vid ett par tillfällen med de stränga karantänsbestämmelserna. Förhållandena innebar att den som skulle resa i Levanten hade att skaffa sig en rad rekommendationer och tillstånd hos det osmanska styret. Över huvud taget var området komplicerat i diplomatiskt hänseende vilket kommer till synes i von Asps reseberättelse även om det aldrig blir ett dominant tema.

VON ASP – DIPLOMATEN I DET PRIVATA

På vilket sätt kommer då von Asps erfarenheter inom diplomatin till synes i reseberättelsen? Ja, rollen som diplomat finns där till att börja med som en utgångspunkt, ett slags grundförutsättning som styr läsarens tolkning av och tilltro till framställningen. I översättarens förord presenteras von Asp som "vår Landsman, Envoyén och Kom-mendören af K. N. O. Herr P. O. von Asp; hvilken vid den i Dagboken nämde tid var Envoyé E. vid Ottomaniske Porten". Samtidigt som von Asp presenteras genom sin nationalitet och sitt ämbete betonas att resedagboken skrivits "för eget nöje och för att bevara intrycken af de vigtigaste föremål och händelser under resan" men att den "ehuru ej författad med några lärda anspråk [– – –] ej saknar det interesse, som en Statsmans och forskares, äfven flyktiga, blick [...] förutsätter". Läsaren ska alltså ha i åtanke att von Asp visserligen rest i privata ärenden men att hans erfarenheter inom diplomatin samtidigt har givit honom kunskaper som förlänar hans iakttagelser och hans reseberättelse en viss tyngd.

Utan att det sedan nämns i själva reseberättelsen, aktualiseras då och då det faktum att von Asp tillhörde diplomatkåren. Det framgår tydligt att han bär med sig de kunskaper och det kontaktnät som hör till hans roll som envoyé också i mer privata sammanhang, och vid flera tillfällen anger han namn på diplomater som han sammanträffar med och som ibland hjälper honom.

På ett allmänt plan kommer hans erfarenheter från vistelsen vid Stora Porten till synes helt enkelt genom den kännedom han visar om kulturella förhållanden. Det är troligt att hans erfarenheter ligger bakom det faktum att han utan problem hanterar områdets kulturella blandning. Han kommenterar den vid flera tillfällen och identifierar genomgående personers etniska och nationella tillhörighet; ofta kommenterar han också gruppernas förhållanden sinsemellan och till det osmanska styret. Ibland går han också in på mer lokala politiska förhållanden. Hans kännedom om de rent praktiska system som den kulturella blandningen och den politiska situationen var beroende av kommer till synes genom att han vet att ta sig fram för att få rekommendationsbrev och tillstånd utfärdade, och vid flera tillfällen blir han mycket väl mottagen och slipper bland annat undan de ibland ganska stränga karantänsreglerna just genom att han har kontakter och genom att han är diplomat.

Vid några tillfällen kommer han med bedömningar och värderingar där hans kunskaper i statliga frågor kommer till synes. I samband med att resenärerna ser sig ”såsom fångade i en rättfälla af sundhetspolisen” på ön Zante kommenterar han sjöstaten Venedigs principer för tillämpningen av karantänsbestämmelser i de levantinska besittningarna:

Lagarna rörande quarantänen äro på Zante permanente, men utöfvas ingalunda i sin stränghet. Venetianska regeringen gör häruti rätt; och hvarje annan Makt, som komme att äga dessa öar, borde göra på samma sätt, neml. lämna åt de styrande på stället frihet att lämpa utöfningen af dessa författningar efter omständigheterna, medan man här städe har tillfälle att noga och ofördröjeligen känna på hvilka ställen af Levanten pesten börjat visa sig.¹⁴

Kommentaren ger uttryck för sakkunskap och politisk erfarenhet liksom för kännedom om förhållanden i området, utan att för den skull vara ett uttalande i ämbetet. Kanske är utläggningen också ett rättfärdigande av det faktum att resenärerna tack vare bistånd från den franske konsuln på Zante och ett rekommendationsbrev från den venetianska ambassadören i Konstantinopel, slapp ur pestkarantänen redan dagen därpå.

Ett annat exempel på hans erfarenhet och sakkunskap är de iakttagelser von Asp gör vid ankomsten till Korfu:

Kl. 8 om morgonen anlände vi på Corfus redd. Utsikten af denna ö är i allmänhet vacker, och den delen, som framvisar sig, då man nalkas staden, gör i synnerhet en högst intressant effekt. – Det är på denna ganska bekvämliga och säkra redd, som Venetianska Republikens krigsskepp, som anses vara i krigsstånd, finnas församlade. – De beväpnade galerna hafva likaledes här deras station uti en särskild hamn. Fästningen, som kommenderar farvattnen om kring är nog betydlig och i

¹⁴ von Asp 1805, s. 178 f.

någorlunda godt stånd. En höjd, hvarifrån man kan beskjuta staden, och som Turkarne, innan de, i början af förra århundradet, angrepo den, intogo, är för närvarande befästad. – Staden är ej synnerligen stor, men åtskilliga intillgränsande ställen, betäckte med hus, utgöra förstäder, som på något afstånd utsträcka sig längs utmed den bugtiga kusten. Den kringliggande trakten är ojämn och vågig. Kullarne äro beväxte med oljotrån och hela nejden grönskande, med en myckenhet hus, kringströdda på högderne och i dalarne. Inom fästningen uphöja sig tvenne kägelformiga berg, hvilkas jämnade spetsar äro tjenlige att bära batterier. Dessa berg göra med det öfriga en särdeles pittoresk verkan, och det hela framställer, inom mindre rymd, en mera omväxlande scene än Zante; hvartill flottan och marin-militären med den deraf följande rörelse märkligen bidraga.¹⁵

De förhållandevis detaljerade iakttagelser han gör om Korfus topografi och bebyggelse liksom om Venedigs befästning av staden kan gott tänkas ha ingått i en legationsrapport, men utgör naturligtvis också intressanta uppgifter för den vetgiriga allmänna läsaren som dessutom i samma andetag får ta del av vad von Asp uttryckligen beskriver som ett pittoreskt sceneri. von Asp framstår här som en kunnig statsman med kännedom om de politiska omständigheterna. Han vet vad som är intressant att iaktta i ett militärstrategiskt hänseende och han känner till en del av bakgrunden till varför det ser ut som det gör, samtidigt som han på nöjesresenärens vis njuter av den vackra utsikten.

Vid ett tillfälle berättar han en anekdot om en mindre social konflikt mellan den spanske och den ryske konsuln i samband med en tredje konsuls begravning på Zakynthos. Under tiden som begravningsprocessionen ställdes upp hände följande:

Spanske Konsuln, som i en hast trängt sig framom den Ryske, blef med styrka skuffad ur ledet af den sednare. Från ord kommo de därhän, att de lyftade käpparne emot hvarannan, och voro på vägen att draga värjorna. Under den häftiga ordväxling som följde derpå, återopade Spanske konsuln Abbé Mablys verk, för att bevisa, att dess hof aldrig afträdt något af den rang som det ägde i början af århundradet. Ryske Konsuln sade, att han litet frågade efter en författare, som han hvarken kände eller ville känna, att det ej var i politisk afsigt han väckt denna rangfråga utan derföre att han ej kunde fördraga, att Messala [den spanske konsuln] alltid höll sig framme och ville tillvälla sig det främsta rummet [– – –] Ängelska och Franska Konsulerna, såsom ansedde för att hafva mäst inflytande på de tvistande parterne, togo dem afsides och bemedlade saken så väl, att allt slutade dermed att de vänskapsfullt omfamnade varandra.¹⁶

Förutom att von Asp här tydligt skriver in sig som hemmahörande inom *corps diplomatique* kan redogörelsen för de käbblande diplomaternas enande sägas vara ett högst konkret exempel på praktiserad diplomati.

15 von Asp 1805, s. 216 ff.

16 von Asp 1805, s. 183 f.

VON ASP – NYKLASSICISTEN

För von Asps del var Levanten alltså framför allt intressant utifrån de antika lämningar som fanns i området och som han hade läst om i tidens nyklassicistiska litteratur. I hans reseberättelse finns en hel del referenser till tidigare resenärers framställningar. Främst är det litteratur skriven av engelska resenärer som han nämner, men också några franska verk. De flesta av de engelska titlarna är i stort sett samtida med von Asps resa eller något senare, vilket talar för att han sett över och redigerat sin dagbok under sin senare placering i London.

Även om von Asp i första hand gjorde resan i syfte att på plats uppleva den antika kulturens skådeplatser är det egentligen inte beskrivningar av den sidan av resan som i första hand präglar hans reseberättelse. De antika resmålen styrde visserligen hans resväg – när inte vädret, pesten eller besättningen tog saken i egna händer – och han rapporterar vad han är ute efter att se och vad han sett, och ibland vad han till sin besvikelse inte sett, av monument, gravar och ruiner. Ofta nog avstår han från någon

Willey Reveley (1760–1799), Harbour town surrounded by windmills, cirka 1785. Fartyget i bildens nederdel är en kirlangic – det vill säga ett segelfartyg av samma typ som det von Asp med besättning färdades med genom de levantinska områdena. Yale Center for British Art, Paul Mellon Collection.

närmare beskrivning och hänvisar i sin egenskap av bildad amatör i stället till sina tidigare resenärers beskrivningar av lämningarna genom formuleringar som ”Turnefort ger derpå en utförlig beskrifning” och ”Chandler och andre hafva sparat mig en omständlig beskrifning i detta ämne”.¹⁷

Lite utförligare blir han när han diskuterar olika tolkningar av de lämningar han besökt, som till exempel denna:

Midt i byn på en öppen plats finnes busten qvar efter en statue, som några inbilla sig hafva föreställt sjelfva Ceres. – Detta vackra fruntimmer, som med en korg på hufvudet liksom tyckes uppkomma ur jorden, kallas av landfolket Margarona. – Chandler tror i anledning af attributerne, att det är en lämning av Prosperpinas statue, och Chevalier Worsley förmenar den vara ett fragment utaf en af Cariatiderne i Ceres's tempel, hvilket synes mäst sannolikt. – Piecen är af kolossal storlek och någorlunda oskadd.¹⁸

¹⁷ von Asp 1805, s. 70, 103.

¹⁸ von Asp 1805, s. 132 f.

Karyatiden observerades också av andra resenärer i von Asps samtid; bland annat hade den några år tidigare avbildats av arkitekten Willey Reveley på uppdrag av den brittiske samlaren Richard Worsley. I dag finns den på Fitzwilliam Museum i Cambridge.¹⁹

LIVET PÅ RESAN – BERÄTTAREN VON ASP

Det är alltså inte i första hand som kännare av antiken von Asp framstår i sin reseberättelse även om han verkar väl påläst. Framför allt är det som en god berättare med förmåga att levandegöra sina upplevelser han tonar fram. Karakteristiskt nog låter han vid ett tillfälle beskrivningen av sällskapet, som på uppsluppet humör och iförda diverse märkliga munderingar ger sig ut för att bese ett Jupitertempel på ön Engia, ta nästan dubbelt så stort utrymme som beskrivningen av templet:

Majoren med en nätmössa à la Figaro, utan hatt, bar på sin mörkblåa uniform en turkisk kurirgördel belagd med röd saffian, uti hvilken voro fästade ett par pistoler. I vänstra handen höll han sin pallasch med fästet upåt och stödd mot vänstra axlen; i den högra bar han blyertspennan och andra för ändamålet af vår expedition nödiga verktyg. – Arnquist [– –] hade den förfärligaste upsyn af oss alla, och sådan att den antingen måste injaga fruktan hos banditerne eller genast skaffa honom deras förtroende: båda delarne hade i vidrig händelse kunnat komma oss till nytta.²⁰

Hans skildring av resan innehåller en hel del sådana livfulla anekdoter men ibland också korta stämningsmättade beskrivningar och sakligt hållna redogörelser för förhållanden av ekonomisk, kulturell och social karaktär, liksom för praktiska arrangemang. På ett sätt som är vanligt i reseberättelser präglas hans framställning följaktligen av ganska snabba växlingar i hållning och ämne. Man kan vid några tillfällen ändå få en känsla av att han föredrar anekdoter runt mer eller mindre dramatiska händelser. Redan i ett tidigt skede av resan inträffar en dramatisk händelse där von Asp får tillfälle att visa upp sin berättartalang. Bakgrunden är den att von Asps kirlangic precis lämnat de farvatten som besättningen kände till, men vad von Asp inte kände till var att besättningen inte var navigationskunnig. Besättningsmännen var visserligen seglingsvana men hade enbart rört sig i för dem välkända vatten, så en dimmig morgon sent i januari vaknade von Asp:

Kl. 8 om morgonen, medan jag ännu låg, hörde jag talas ganska högt på fartyget och likasom om någon svarade på afstånd, samt märkte i detsamma att fartyget hastigt vände sig.
[...]

19 <https://fitzmuseum.cam.ac.uk/objects-and-artworks/highlights/GR11865>. Hämtad 15/2 2023.

20 von Asp 1805, s. 108 f.

Som den liggande ställningen var den enda bekvämliga på vårt simmande hemvist, behöfde jag tid, innan jag kunde förmå mig att stiga upp, för att underrätta mig om hvad som var å färde.²¹

Skeendena beskrivs till att börja med utifrån von Asps högst begränsade perspektiv. Nere i kajutan och alldeles nyvakna märker han att fartyget hastigt girar och beslutar därför att ta sig upp på däck för att undersöka vad som inträffat. Oklarheten om vad som hänt håller i sig också när von Asp så småningom kommer upp och ser: "likasom under ett flor ett ofantligt berg hängande öfver våra hufvuden; men som jag icke kände språket, att jag förstod hvad man sade, mistänkte jag ännu ingenting."²²

Här är det visserligen än klarare att det är fara å färde och utsikterna verkar inte goda, men mer specifikt vad det är frågan om vet läsaren fortfarande inte. Att det är något av vikt som inträffat anar läsaren genom att von Asp framhåller att han fortfarande inte misstänkte något. Här framhålls uttryckligen att läsaren har någon form av kulmen eller poäng att vänta. Genom att återge händelsen från sitt inledningsvis ovetande perspektiv, det vill säga genom medveten användning av begränsad synvinkel, förbereder von Asp för anekdotens poäng. Först så småningom, genom ett referat av besättningens berättelse, följer en förklaring av vad som inträffat: "Det var i detta ögnablick, då styrmannen och hela besättningen trodde sig på öppna sjön, som de fingo höra ropas ofvanifrån: Gif akt! Land! Ni stöter på ett berg!"²³ von Asp kommenterar naturligt nog att:

– Underrättelsen var af den natur, att den borde förskräcka, och då vårt folk ännu aldeles ingenting sågo, kunde de icke urskilja om rösten kom från ett ställe midt emot, eller åt endera sidan, och ett misstag vid vändandet hade kunnat blifva vådligt. Det var ej till mera än att för vårt folk med hög röst från fartyget fråga: hvilket land? Och den osynlige att svara: Anatolien, då i en hast ett skyhögt berg med en förfärande spets på 60 à 80 fots afstånd, framträdde likasom ur et moln och tycktes skrida emot oss, hvilket vi, som Donquixoter, rusade till mötes.²⁴

Också referatet av besättningens berättelse visar en genomtänkt komposition. De inskjutna kommentarerna i kåserande ton tillsammans med den smått absurda dialogen kontrasterar mot det dramatiska skeendet.

von Asps reseberättelse innehåller inget utförligt stämningsmåleri, men då och då fångar han ändå i korta pregnanta stycken olika stämningslägen och förhållanden:

Vädret var fullkomligt lugnt hela dagen. Man musicerade ombord, ifrån morgonen in till aftonen. Tvenne eländige violer gnällde outhörigen. Ingen ting inträffade, som förtjenar att anmärkas,

21 von Asp 1805, s. 12 f.

22 von Asp 1805, s. 13.

23 von Asp 1805, s. 15.

24 von Asp 1805, s. 15–16.

Bild t.v: Willey Reveley (1760–1799), Faceless bust of statue supporting a broken capital on her head, cirka 1785. Enligt von Asp kallade lokalbefolkningen det här huvudet, en lämning av en gigantisk kariatyd, för Margarona. Margarona är den kvinnliga protagonisten i verseposet Imperios och Margarona, en renässansimitation av den medeltida berättelsen om den sköna Magelone – Pierre de Provence et la belle Magellone. Akvarellen är utförd av den brittiske arkitekten Willey Reveley som reste tillsammans med den brittiske sam-laren Sir Richard Worsley, med uppdrag att avbilda lämningar och vyer. Kariatyden bortfördes 1801, på ini-tiativ av arkeologen E.D. Clarke (1769–1822), och finns i dag på Fitzwilliam Museum i Cambridge, England. Uppgiften om flyttandet av kariatyden är hämtad från Fitzwilliam Museum, Cambridge (fitzmuseum.cam.ac.uk; 22/11 2022). Yale Center for British Art, Paul Mellon Collection.

om ej det ovanliga för personer från norden, att få spela ett parti schack på däckat i månskenet
natten imellan den 23 och 24 januari.²⁵

Annat som noteras i förbifarten men ändå bidrar till att skapa stämning och kon-kretion åt skildringen är bland annat noteringar om väder och vind, några rader om doften av fruktträden från ön Scio som känns långt innan de får ön i sikte, och för all del också mer avslagna stämningar så som till exempel intrycket av hopplöshet och sjukdom i Vostitsa på Peloponnesiska halvön.²⁶

”VI OCH DE ANDRA” – MÖTEN MED MÄNNISKOR OCH FOLK

Karaktistiken av läget i Vostitsa kan också ses som ett av flera exempel på de ansatser von Asp gör att karakterisera folkgrupper och förhållanden på olika platser. För det mesta förhåller han sig här neutral eller positiv, som i det här mötet med en man som får stå som representant för den turkiska befolkningsgruppen i Mindre Asien:

Jag var en dag på väg att gå ut att jaga, stadnade på gatan, för att känna i min ficka efter min snusdosa. En Turk, som satt ej långt ifrån, blef det varse, frågade, om jag hade förlorat något, och, då han förstod, hvad det var, gick han hem i sitt hus och kom tillbaka med snus i ett papper, så mycket jag behöfde medan jag var ute.²⁷

Händelsen anförts som exempel på ”denna enfaldiga [enkla, okonstlade] godhjeten-het, som man nog allmänt märker hos Turkarne i mindre Asien”.²⁸

Han berättar ibland också relativt utförligt om namngivna personer som han mö-ter och som tar emot honom med stor gästfrihet. Sådana gånger redogör von Asp för berättelser om deras livsöde som han fått ta del av men även hur det ser ut i hemmen och hur fruar och döttrar ser ut och klär sig.

25 von Asp 1805, s. 9.

26 von Asp 1805, s. 69, 166.

27 von Asp 1805, s. 75.

28 von Asp 1805, s. 75.

Några större ansatser till att beskriva sig själv som representant för kategorin svenskar – eller för den delen någon kategori över huvud taget – gör von Asp inte. I förordet betonar utgivaren Hasselrot just att författaren är läsarens landsman och därmed impliceras ett gemensamt kulturellt perspektiv, men några explicita referenser till ett svenskt kulturgods förekommer bara vid ett fåtal tillfällen i själva reseberättelsen. En kännedom om svenska fornlämningar förutsätts emellertid vid ett tillfälle då von Asp i avsikt att beskriva formen på de trojanska hjältarnas gravhögar refererar till gravhögarna i Gamla Uppsala.²⁹ Det är inte heller självklart att associationerna till det svenska är positiva. von Asps beskrivning av hur Minervas tempel i Athen demolerats av krutexplosioner och kanonkulor, föranleder honom till en sorgsen reflektion över en av Sveriges förment stora härförare:

Det gjorde oss ondt att se de talrika märken efter kanonkulor, som blifvit rigtade emot dessa dråpeliga arbeten; och detta till råga just af en Svensk, Generalen Königsmark, som kommenderade belägringen, och som gjorde sig ett odödligt namn genom den förstöring och skada, som en enda af honom ditkastad bombe förorsakade.³⁰

I påståendet att Königsmarck gjort sig ett odödligt namn genom bomben mot Parthenon kommer en ironisk von Asp till synes, och vid ett annat tillfälle får sig Olof Rudbeck d.ä. en syrlig skopa, men i övrigt refererar von Asp inte explicit till just det svenska som gemensamt kulturellt perspektiv.

POETIK OCH PERSONA

Är det då möjligt att i von Asps reseberättelse se en poetik som kan antas ha sin bakgrund i hans erfarenheter och kunskaper som diplomat? Ja, till att börja med är von Asps hemvist i den diplomatiska sfären tydlig – den etableras redan i förordet och gör sig påmind genom kommentarer och bedömningar, genom att han nämner kontakter och genom att han upprepade gånger sammanträffar med andra diplomater. Men det är trots detta också tydligt att det är som privatman han reser och berättar. Även om rollen som diplomat är viktig för hans auktoritet som berättare och iakttagare så framgår av framställningens form och karaktär att hans redogörelse har ett tydligt syfte att underhålla och som ett led i detta att upplysa utan tanke på att uppgifterna ska användas i ett specifikt sammanhang. Naturligt nog finns här ett annat slag av tilltal än i de depescher och apostiller han lämnat efter sig. I dessa texter tilltalas kung och statssekreterare, och åtminstone von Asps depescher fokuserar i hög grad på bedömningar av personer och situationer och inte i första hand på berättande.

29 von Asp 1805, s. 46.

30 von Asp 1805, s. 129.

von Asps reseberättelse får i stället sin prägel av anekdoter, av åskådliga beskrivningar av livet på resa och möten med platser och människor, av en underhållande brevtön. Han framstår som en god berättare och som tolerant, bildad och lättsam, och läsaren får tydligt klart för sig vad von Asp själv velat notera och minnas från sin resa. Han framhåller egentligen aldrig med någon tydlighet sig själv som representant för sitt land eller som företrädare för adeln och inte heller skriver han från en plats som han vistats på under en längre tid, men vistelsen i Konstantinopel hade givit honom kännedom om förhållanden inom Osmanska riket.

Om jag skulle försöka mig på att urskilja något slags poetik skulle jag säga att hans redogörelse skulle kunna ses mot bakgrund av vad tidens brevt teori föreskrev när det gällde brev till privatpersoner. Det vill säga en framställning som på ett lättsamt och samtidigt bildat vis skulle visa brevskrivarens spiritualitet och infallsrikedom – ideal som går hand i hand med det personlighetsideal som ställts upp för ambassadören. Man skulle kunna sammanfatta det med att poetik och persona sammanfaller.

Slutligen – skulle då detta kunna vara en poetik som kan urskiljas även i de tidigare nämnda Olof Agrells och Carl Israel Ruders reseberättelser? Utan att ha utrymme att egentligen gå in på deras reseberättelser (även om jag studerat dem) vill jag ändå framhålla att några gemensamma drag finns. Den mest uppenbara likheten är den roll som anekdoten spelar också i dessa berättelser. Agrell framhåller själv sina ”barbariske anekdoter” som ett företräde och det skulle nog Ruders också ha kunnat göra. Den senares reseberättelse innehåller flera redogörelser för olika brottsmål, företrädesvis mord, som han fått höra om, även om den också handlar en hel del om det portugisiska kulturlivet.

I likhet med von Asp visar Agrell att han tillhör diplomatkåren. Han nämner sammanträffanden med andra diplomater, och eftersom han till skillnad från von Asp rapporterar från sin vistelse vid legationen blir hans roll som diplomat tydlig även genom skildringen av den egna tillvaron. När det gäller Ruders så spelar hans koppling till legationen i Lissabon egentligen ingen större roll i berättelsen, men däremot rapporterar han i likhet med Agrell från en plats där han vistas en längre tid. Agrells och Ruders berättelser har båda formen av privatbrev och någon tydlig skillnad mot tonen och formen i von Asps framställning föreligger egentligen inte.

Skillnader finns emellertid, men om de kan ses som skillnader i poetik kan diskuteras. Kanske är det framför allt skillnader i personlighet och temperament, vilket i och för sig skulle kunna ses mot bakgrund av en poetik. von Asp är utan tvekan den bättre författaren, och i mina ögon framstår hans persona som den klart mest sympatiska. Hos honom finns heller inget av det förakt för den främmande kulturen som möter i Agrells framställning, ibland också hos Ruders.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Otryckta källor

Riksarkivet, Stockholm: *Diplomatica Turcica*, vol. 78, P.O. von Asps depescher.
 Uppsala Universitetsbibliotek: Handskriftssamlingen, von Asps samling sign. F645 b.

Litteratur

- Agrell, Olof 1796. *Bref om Maroco*, Stockholm: Carlbohm.
- von Asp, P.O. 1804. *Om mynt-väsendets och allmänna hushålds-tillställningens värkan och återvärkan på hvarannan! Jämte ett och annat särskildt afhandlat, som hörer till utöfningen af politiska economiens theorie*, Stockholm: Carlbohm.
- von Asp, P.O. 1805. *Resa i Levanten år 1796*, Skara: Leverentz.
- Hampton, Timothy 2009. *Fictions of Embassy. Literature and Diplomacy in Early Modern Europe*, Ithaca: Cornell University Press.
- Haynes, Jonathan 1986. *The Humanist as Traveler: George Sandys's Relation of a Journey Begun An. Dom. 1610*, Rutherford: Fairleigh Dickinson University Press.
- Kármán, Gábor 2008. "Främlingskapets grader. Claes Rålamb's resa till Osmanska riket 1657–1658", i *Karolinska förbundets årsbok*, Stockholm: Karolinska förbundet, s. 40–107.
- Kolmodin, Johannes. "Olof Agrell", urn:sbl:5603, *Svenskt biografiskt lexikon*. Hämtad 8/5 2022.
- Lidström, Carina 2015. *Berättare på resa. Svenska resenärers reseberättelser 1667–1829*, Stockholm: Carlsson.
- Mansel, Philip 2010. *Levant. Splendour and Catastrophe on the Mediterranean*, London: John Murray.
- Månsson, Ture 1949. "Ruders, Carl Israel", i Nils Bohman & Torsten Dahl red., *Svenska män och kvinnor. Biografisk uppslagsbok*, vol. 6, Stockholm: Bonnier, s. 398.
- Nauman, Eric, "Pehr Olof Asp, von," urn:sbl:18884, *Svenskt biografiskt lexikon*. Hämtad 8/5 2022.
- Ruders, C.I. 1805–1809. *Portugisisk resa, beskrifven i bref till vänner*, Stockholm: Carl Delén.
- Rålamb, Clas 1679. *Kort Beskrifning Om thet som wid then Constantinopolitaniske Resan är föreluppit*, Stockholm: Henrich Keyser.
- Sowerby, Tracey A. & Joanna Craigwood red. 2019. *Cultures of Diplomacy and Literary Writing in the Early Modern World*, Oxford: Oxford University Press.

PAULA HENRIKSON

Legationen och lärdomen

Resan som filologisk meritering i tidigt 1800-tal

I denna artikel vill jag undersöka några förbindelser mellan forskningsresor och filologins utveckling i Sverige. En övergripande fråga gäller hur föreställningar om resans betydelse för naturalhistorisk forskning under 1700-talet också färgade tidens idéer om filologens nödvändiga kompetenser. Det exempel jag lyfter fram gäller uppfattningar om hur prästsysslan vid den svenska legationen i Konstantinopel (Istanbul) skulle kunna användas som meriteringstjänst för framtida svenska professorer i österländska språk. Jag kommer också att visa hur denna idé inte föll helt väl ut, och hur den i början av 1800-talet kom att överflyglas av argument för att läsning var viktigare än resor för den aspirerande filologen.

I en del avseenden anknyter frågeställningen till Bo Lindbergs undersökning av den klassiska filologins historia i Sverige från det tidiga 1800-talet till början av 1900-talet. Lindberg har pekat på hur de svenska filologerna under större delen av denna period är provinsialt orienterade: "De reser föga utomlands och deras alster når bara undantagsvis en publik utanför Sverige eller i varje fall Norden." En starkare professionalisering och internationalisering, som bland annat uttrycktes i att klassiska filologer förväntades resa, spårar han först under 1800-talets sista decennium.¹ Den bild Lindberg tecknar kan förstås som resultatet av att resan omkring år 1800 förlorade i meriteringsvärde. I Lindbergs 1800-talsmaterial utmärker sig de tidigaste grecisterna som mer vittberesta än sina efterträdare.² Dessa tidiga 1800-talsfilologer var produkter

1 Lindberg 1987, s. 119, 300–311 (citatet s. 119).

2 Gustaf Knös, professor i grekiska i Uppsala 1810–1814, och Matthias Norberg, professor i grekiska och österländska språk i Lund 1782–1812 (därefter i bara österländska språk), gjorde omfattande resor till betydande europeiska universitet (Greifswald, Göttingen, Leiden, Paris), och Norberg reste dessutom till platser där han idkade vad Gunnar Jarring har kallat "vetenskapligt fältarbete", däribland Konstantinopel (se Dederling 1975–1977, s. 407; Jarring

av en tid som ännu premierade resor som en värdefull merit, medan deras efterföljare snarare fostrades vid skrivbordet. Det är denna övergång från resandets till skrivbordets filologi som jag vill närma mig i denna artikel.

Konstantinopel var en plats väl lämpad för filologiska studier genom sin mångspråkiga karaktär, god tillgång på språkmästare, en strategisk placering när det gällde forskningsresor i regionen och närheten till manuskript och inskrifter. Det är denna typ av "vetenskapligt fältarbete" som i det följande kommer att stå i fokus, snarare än bildningsresor till europeiska universitet.³ Inledningsvis ska jag beskriva den modellbildande karaktär som 1700-talets naturalhistoria hade för den filologiska resenären, liksom några utmärkande drag hos de resor som hade kommit att anses oundgängliga för den naturalhistoriska forskaren.

NATURALHISTORIA, FILOLOGI OCH RESANDE

När det gäller 1700-talets naturalhistoria har forskningsresans betydelse som akademisk meritering blivit grundligt belyst i tidigare forskning. Särskilt har Linnélärjungarnas resor uppmärksamats, liksom det karriärmässiga värdet av att leta upp arter som ännu inte hade beskrivits med den linneanska nomenklaturen. Hanna Hodacs skiljer mellan *studieresan* till viktiga europeiska lärdomscentra, där en blivande forskare kunde knyta kontakter eller studera samlingar, och *expeditionen*, som framför allt var den resa genom vilken studenten på allvar förvandlades till forskare – en sorts forskarutbildning.⁴

När den naturalhistoriska disciplinens fokus försköts från beskrivningen av enskilda arter till förståelsen av växternas samband med landskapet och omgivningarna, blev forskningsresan inte mindre viktig. Växtgeografins betoning på helheter och kontexter gjorde det till en nödvändighet att med egna ögon ha sett platsen. Pär Eliasson har betonat den vikt som tillmättes *autopsin*, självsynen, när det gällde resande naturalhistoriker i den apodemiska traditionen, där resans nytta skulle säkerställas genom

1990–1991, s. 153). Enligt Gunilla Gren-Eklund verkar den svenska orientalistikens intresse för det samtida talade språket ha vuxit under 1600-talet: "there seems to have been a gradual growth of interest among students abroad in acquiring some speaking proficiency in colloquial languages, not only the European languages but also to some extent Oriental ones". Om Gustaf Lillieblad (1651–1710; före adlandet Peringer) konstaterar hon: "There is also evidence that he acquired a speaking knowledge of Arabic in Paris, and of Turkish in Venice, from native speakers; there are also indications that his practical language skills even extended to Persian." (Gren-Eklund 2020, s. 6.) Se även Zettersteen 1941, s. 7.

3 Formuleringen är lånad från Jarring 1990–1991, s. 153; se även föregående fotnot.

4 Hodacs i Hodacs & Nyberg 2007, s. 51, 58, 62. Därtill diskuterar hon *herbationen* som en tredje typ av resa (s. 57).

metodisk observation: "Självsyn är den enda pålitliga vägen till kunskaper, det man ser med egna ögon är alltid mer pålitligt än vad andra berättar." Det autoptiska ideal, att se med egna ögon i stället för att lära ur böcker, var den naturalhistoriska resans själva *raison d'être* och kopplade samtidigt, framhåller Eliasson, forskningsresan till en empiristisk kunskapsteori.⁵

Om naturalhistorien hade en särställning i 1700-talets lärdomshistoria, kom filologin att bli 1800-talets vetenskapliga skötebarn.⁶ Forskningsresans betydelse för den framväxande filologin är i jämförelse med den naturalhistoriska resan mindre belyst. Den filologiska vetenskapen kan sägas ha genomgått en utveckling som var parallell med naturalhistorien, i den meningen att uppmärksamheten på enskildheter inom båda vetenskaperna gradvis vidgades till att gälla helheter och kontexter. I naturalhistorien försköts fokus från artbeskrivning till växtgeografi; i filologin från förklaring av enskilda textställen till förstäelse av hela kulturer. Men vilken betydelse hade forskningsresan i den filologiska forskarens bildning, vilket meritvärde tillerkändes resan och hur kunde en filologisk forskningsresa se ut? Vilken betydelse tillmättes autopsin inom den filologiska kunskapsgrenen? Den roll de nationella filologierna spelade för 1800-talsnationalismen och uppfattningen om den egna identiteten är välutforskad. Men hur framställdes betydelsen av språk och kulturella artefakter i filologiska forskningsresor till fjärran platser, där inte den egna kulturen ställdes i fokus?

Alla dessa frågor kan inte besvaras inom ramen för detta kapitel. Målet är i stället att nalkas ämnet genom att utgå från den svenska legationens prästbefattning i Konstantinopel under några decennier omkring 1800. Jag vill för det första lyfta fram och diskutera idéer som framfördes om hur denna befattning skulle kunna användas för att skapa konkurrenskraftiga språkprofessorer till de svenska universiteten. För det andra vill jag undersöka hur dessa idéer föll ut i praktiken. För det tredje vill jag ge exempel på den diskursiva kamp mellan resenären och den boklärde som jag menar utspelades i diskussionerna kring den eventuella nyttan av resor för aspirerande filologer under det tidiga 1800-talet, när den filologiska kunskapsgrenen formerades. Trots 1700-talsidéer om att även filologer behövde resa, kom snart den teoretiskt avancerade filologin att betona läsningen på bekostnad av resan.

LEGATIONSPREDIKANTER SOM SPRÅKPROFESSORER

Sysslan som predikant vid den svenska legationen i Konstantinopel inrättades år 1736, även om legationspräster hade funnits på plats även dessförinnan, och kom att med

5 Eliasson 1999, s. 52.

6 Olika aspekter av 1800-talsfilologins undersöks utöver i Lindberg 1987 även i Torstendahl 1964 och Henrikson 2018a.

vissa avbrott finnas kvar till 1879. Uppdraget gällde att som präst förestå den protestantiska församlingen i staden, vars medlemmar huvudsakligen kom från Norden och Tyskland. Typiskt skickades unga svenska präster ut i perioder om några år, varpå de återkom till Sverige.

Kyrkohistorikern Nils Staf har i sin avhandling om inrättningens historia framhållit hur man vid slutet av 1700-talet började lägga större vikt vid att de präster som skickades till legationen var språkkunniga. Det gällde delvis västeuropeiska språk som tyska och franska, som var viktiga för att prästsysslan skulle kunna skötas på ett fullgott sätt, men idén framkastades också att legationspredikanterna, med rätt bakgrund och utbildning, kunde göras till goda framtida professorer i österländska språk och litteraturer ("Linguarum Orientalium"), som bland annat arabiska, turkiska, hebreiska, syriska och grekiska. Med utgångspunkt i Stafs framställning vill jag i det följande sammanfatta och granska argumenten för denna idé, liksom dess utfall.

Den främsta talesmannen för detta program var Carl Peter Blomberg (1748–1820), som vid slutet av sin tid som legationspredikant beskrev förslaget i ett par brev till Carl Christopher Gjörwell (1731–1811).⁷ Blombergs tanke var att "en ung man af circa 24 års ålder och som gjort Orientaliska Litteraturen till sin hufwudsak" borde prästvigas och skickas till legationen, för att där förena sin föga tidskrävande prästsyssla med dels studier i språken, dels forskningsresor till Palestina och Egypten. Efter fem–sex år som legationspredikant skulle han sedermera vara garanterad en professur i hemlandet:

Med sådana wilkor skulle ofelbart en skickelig Docens wid någon af våra Academier, och som nu går och swälter hemma i hoppet att efter kanske 14 à 20 år kunna hinna få en Profession, gerna fara ut och predika Evangelium, samt tillika förwärfwa sig de solidaste kundskaper i sin hufwudsak och wisshet om befordran innom Fäderneslandet.⁸

Blomberg framhåller hur ekonomiskt fördelaktig en sådan inrättning vore, jämfört med om den svenska staten skulle finansiera riskabla forskningsresor i området. I färskt minne fanns den danska arabiska expeditionen. Den hade inbegripit representanter för både filologi och naturalhistoria, men bara en av resenärerna överlevde och utfallet av resan verkar för de samtida bedömarna ha varit tveksamt.⁹ Blombergs förslag var föga kostsamt och föga farligt, men skulle ge stor utdelning, menade han.

Poängen med att göra legationsprästens syssla till ett "Seminarium att tillreda Professorer för Språken uti", skriver Blomberg, är att de på plats i Konstantinopel kan "taga

7 Förslaget och Blombergs brev refereras i Staf 1977, s. 102–104; se även 117, 202.

8 Blomberg till Gjörwell, 3/3 1780.

9 Den danska expeditionen diskuteras ur olika aspekter i antologin *Den Arabiske rejse, 1761–1767. En dansk ekspedition set i videnskabshistorisk perspektiv* (1990), dess filologiska resultat framför allt i Rasmussen 1990, se ssk. s. 337.

lärdomen ur första handen, ösa ur sjelfwa kjällan”.¹⁰ Hans formuleringar förtjänar att citeras utförligt:

Här gifwas det kosteligaste tillfälle i werlden att afhöra dageliga Collegier både i Arabiskan, Gräkiskan och de öfrige lärda språken. Då en Professor underwisar ungdomen utur böcker eller ur samma kjälla som han sjelf hämtat sina kundskaper, får man här dessa språkens kjänedom ur första handen; man får ösa densamma ur så till sågandes, lefwande kjällor. Att förtiga det man tillika med egna ögon ser de Österlänske sederne och bruken, utom hwilckas kännande man eij gerna kan göra framsteg, mindre blifwa mästare, i Språken, som så mycket rapportera sig på sederne, Ja, man kan wäl säga, att de sednare äro de rätta Språk-lexica.¹¹

Precis som när det gäller den naturalhistoriska resan är det vikten av autopsi, det självsedda, som Blomberg lyfter fram – och därtill vad som kanske kan benämnas *autakusi*, det självhörda. Det handlar om att ”afhöra” språken på plats, och om att ”med egna ögon” se seder och bruk, för att på så sätt ösa direkt ur källan, i stället för att blott läsa böcker. Det är den mänskliga kulturen, upplevd och erfaren på plats, som varje blivande professor bör hämta sin kunskap ur.¹²

Ett mönster för Blombergs idéer utgjorde Michael Eneman (1676–1714), som av Karl XII hade utsetts till legationspräst i Konstantinopel; ”han återkom”, skriver Blomberg, ”såsom Professor, och hans minne lefwer i högacktning ibland alla Philologuer”.¹³ Blomberg tog också personligt intryck av två resenärer som samtidigt med honom uppehöll sig i Konstantinopel för att idka språkstudier, Jacob Jonas Björnsthål (1731–1779) och Matthias Norberg (1747–1826). Björnsthål utnämndes till professor i österländska språk och grekiska vid Lunds universitet i början av 1779, men dog i dysenteri i Thessaloniki innan beskedet nådde honom.¹⁴ Den senare blev hans efterträdare och förestod professuren 1782–1820 (fram till 1812 i österländska språk och grekiska, där efter enbart österländska språk).¹⁵

Det blir i Blombergs resonemang tydligt hur forskningsresans betoning på autopsi ligger i linje med den allt större vikt som inom historievetsenskaperna tillmättes källkri-

10 Blomberg till Gjörwell, 17/6 1780 resp. Blomberg till Gjörwell, 3/3 1780.

11 Blomberg till Gjörwell, 17/6 1780.

12 Lindberg har lyft fram hur Uppfostringskommittén 1829 betonade vikten av universitetens muntliga undervisning och det levande ordet, som ansågs bättre än ”den döda boken”, och han pekar ut detta som ”en romantisk åsikt med rötter hos Platon” (Lindberg 1987, s. 120–121). Hos Blomberg är tanken däremot inte uttryckt för någon protoromantik, utan anknyter snarare till en apodemisk tradition, där boken är sekundär till platsen.

13 Blomberg till Gjörwell, 17/6 1780.

14 Om Björnsthål, se Killander Cariboni, Raudvere, Sabatakakis & Stenström 2021.

15 Gierow 1971, s. 320–325.

tiken.¹⁶ Autopsi och autakusi innebär att anlita primära källor – det sedda och hörda – medan den bokliga lärdom som ungdomen enligt Blomberg är hänvisad till är blott sekundär. Betydelsen av att gå till primärkällor ligger i linje med en romantisk betoning på ursprunglighet och originalitet, men också med det senare 1800-talets mer specialiserade filologi, där principen om autopsi skulle komma att beteckna vikten av att en utgivare med egna ögon har sett alla de inskrifter eller handskrifter en utgåva vilar på. Betydelsen av att se handskrifter befästes först; många av dem låg också förhållandevis lättåtkomliga i västeuropeiska bibliotek. Att principen ofta förknippas med klassikerfilologen Theodor Mommsen (1817–1903) beror på att denne 1847 lanserade det moderna kravet att också en epigrafiker med egna ögon ska ha sett de inskrifter han ger ut, ett krav som förstås var förknippat med resor.¹⁷

Men i argumentationen för att göra legationens prästinrättning till ett professorsseminarium ligger någonting mer än vikten av källkritik. I betoningen på språkets ”lefwande kjällor”, som ställs i motsats till den döda bokstaven, ryms också intresset för ”sederne och bruken”, liksom idén att ett språk inte bara utgörs av grammatiska strukturer, som kan läras ur böcker, utan också förkroppsligar en levd verklighet, som bara den fysiska platsen ger tillgång till. Argumentet kan på detta sätt sägas ge förutsättningar för inte bara den källkritiska medvetenhet som den framväxande filologin artikulerade, utan också en idé om språk- och litteraturkunskapens avhängighet av närvaro. Att bada i språk, insupa främmande länders seder, transformeras genom sitt vistande i främmande land och emotionellt låta sig förvandlas genom resor i de landskap litteraturen beskriver – det var också väsentliga delar av professorsblivandet för en filolog.

De diplomatiska nätverk som en legationspredikant genom sitt ämbete fick tillträde till var också en vetenskaplig tillgång. Rekommendationsbrev kunde öppna dörrar som annars var stängda och göra krokiga vägar rakare. När det gällde forskningsresans praktiska aspekter fanns upptrampade stigar att följa, liksom kontaktytor med andra länders vetenskapliga nätverk. Att det också inom Sveriges gränser fanns nära förbindelser mellan de diplomatiska och de akademiska sammanhangen kan illustreras med en av de aktörer som kommer att figurera i det följande, Lars von Engeström (1751–1826), som var framstående diplomat och utrikesstatsminister och dessutom energisk universitetskansler i Lund. Att utnyttja de diplomatiska nätverken för filologisk meritering var kort sagt en naturlig tanke. Men som vi kommer att se kunde vardagsgöromålen vid legationen samtidigt vara betungande och försvåra den vetenskapliga meriteringen.

16 Se därom Torstendahl 1964.

17 Se den klargörande framställningen i Daston 2016.

*Sven Fredrik Lidman, oljemålning
av Johan Gustaf Sandberg i Göran
Lidmans ägo. Foto: Reka Kaptens/
Wikimedia Commons.*

FORSKANDE LEGATIONS-PREDIKANTER: LIDMAN OCH BERGGREN

Av Stafs historik framgår hur flera av legationspredikanterna försökte följa ett program som liknar det Blomberg föreslog, färgat av den apodemiska traditionen och naturalhistoriskt resande. Det syns i de breda verksamhetsområden som flera av dem ägnade sig åt under sin tid i regionen. De lärde sig språk genom att anlita språkmästare, systematiskt träna glosor, öva och läsa böcker. Men de ägnade sig också åt att samla antikviteter, växter, frön, äldre handskrifter, uppteckningar av samtida poesi, geografiska iakttagelser, avtryck av inskrifter, etnografiskt material och kuriosor, i en till synes planlös men intensiv observation av sin omvärld. Som meritering för en professur i hemlandet visade sig detta program ändå fungera dåligt, särskilt när 1700-tal blev 1800-tal. Staf pekar ut dels Sven Fredrik Lidman (1784–1845), dels Jacob Berggren (1790–1868) som de främsta exemplen på legationspredikanter utsedda på grund av sin ”förtrogenhet med österländska språk, särskilt arabiska”.¹⁸ Båda dessa var tänkta

¹⁸ Staf 1977, s. 202.

som efterträdare till Norberg på professuren i österländska språk i Lund, men båda kom att gå andra vägar. Norberg hade en gång i tiden vunnit sitt goda rykte bland annat genom vidsträckta resor och studier av turkiska och arabiska i Konstantinopel.¹⁹ I det följande fungerar Lidman och Berggren som exempel på hur föreställningen om vikten av filologens resor och autopsi ersattes av idén om att boklig lärdom är filologens viktigaste merit.

Lidman, docent i arabisk litteratur i Uppsala 1811, kom till legationen samma år och stannade till 1817.²⁰ I ett brev till Carl Rosén von Rosenstein (1766–1836), biskop i Linköping, beskriver Lidman hur han omgående efter sin ankomst försökte ta itu med studierna i turkiska, men hindrades av pesten, som gjorde det nödvändigt att minimera sina sociala kontakter:

Jag fortsätter således nu tills vidare på egen hand; men tänker snart börja ånyo, då nu Pesten nästan fullkomligen uphört, med min Turkiska språkmästare. – Mina framsteg, tills dato, äro, jag nödgas tillstå det högst obetydliga. Språket är så litet intressant, att sjelf väcka hog, och dessutom känner jag, jag vet ej af hvad för orsak en slags repugnans för den Österländska litteraturen i allmenhet. Grekiskan intresserar mig för mycket för att ej intaga första rummet af mina studier[.]²¹

Turkiskan lockade inte, men Lidman skulle ge sig ut på vidsträckta resor, bland annat i Egypten och Palestina, där han upprättade rika samlingar. Samtidigt förblev Rosensteins budskap till den utsände predikanten tydligt. I ett brev från den 19 januari 1816 skrev biskopen: "Tit. [Titulus] sjelf bör bereda sig för en L.L. O.O. [Linguarum Orientalium] Profession. – Pastorat får tagas i nödfall."²² Lidmans uppdrag förblev alltså att bilda sig för att bli professor i österländska språk. Bara om han misslyckades med detta kunde biskopen till nöds ställa ett pastorat i utsikt.

I ett utförligt brev avsänt den 10 april samma år försöker Lidman slingra sig ur biskopens grepp. Med tanke på postgångens långsamhet måste brevet ha skrivits omgående efter att han hade mottagit Rosensteins budskap. Nu försöker Lidman förklara att en professur i österländska språk inte vore någonting för honom, eller snarare att uppdraget som legationspräst faktiskt hade hindrat honom att meritera sig för en sådan uppgift. Legationens verksamhet och belägenhet tillät inte de seriösa språkstudier som en framtida professor behövde, menade han. Vetenskapernas värld fanns inte i Turkiet:

19 Se t.ex. Gierow 1971, s. 321; jfr dock Zetterstéen 1946, som menar att Norberg "egentligen var mera framstående som latinsk vältalare än som orientalist" och att han var "en mångfrestare, som tyvärr lade mera an på kvantiteten än kvaliteten" (s. 27). Se även Zetterstéen 1941, s. 19.

20 Om Lidman, se Murray 1969, s. 175–182 och Staf 1977, s. 142–161; hans brev till Rosenstein refereras i Staf 1977, s. 157–158.

21 Lidman till Rosenstein, 25/8 1814; Staf 1977, s. 150–151. Jag vill tacka Elisabeth Lidman och Jonas Lidman för möjligheten att ta del av Lidmans brev.

22 Rosenstein till Lidman, 19/1 1816.

Mitt vistande i Constantinopel har i flere afseenden varit nyttigt och kanske nödvändigt för mig och för min utbildning som människa och medborgare, men skild som jag varit från all Litteratur, har det säkert litet bidragit att göra mig till duglig Professor. Wettenskapernas verld, är en verld för sig, den kan ej sökas i Turkiet, och Orientaliska Språk-studium är så vidtomfattande att det fordrar sin egen man, som utan sin Golius och sin Meninsky ej har att tänka på Chiffer, Depecher, Consulatscorrespondence, ej på Skriftermål och predikningar. Om jag ej hade samma tanke då jag reste hit, var det af ett ganska simpelt skäl, att jag kände hvarken stället eller mina göromål, eller den fullkomliga bristen på lärare och hjelpredor.²³

Den som ska bli professor i språk kan inte vara skild från böckernas värld – Lidmans budskap är ett helt annat än Blombergs program, där böckerna var död bokstav och platsen levande källa. Platsen är död från vetenskapens synpunkt, menar Lidman; de diplomatiska rapporterna och rutinärendena tar tid och uppmärksamhet från den bildande läsningen.²⁴ Lidman blir talesman för det filologiska paradigm där biblioteken är vetenskapens hjärta, och därför vill han inte bli professor i Lund. "Fem års bortovaro och en syssla som fordrar helt andra än egenteligen Academiska kundskaper har snarare förminskat än förökt dem jag vid min afresa från Upsala år 1811 ägde, och jag känner med mig sjelf att jag aldrig kan som sig bör upfylla en lärostol", skriver Lidman, och föreslår att han i stället skulle kunna "bestrida en Theologilection eller en kyrkoherdebeställning".²⁵ Samtidigt gick hans samling av föremål, handskrifter och böcker om intet i den brand som drabbade den svenska legationen vid påsktid 1818 – ett hårt personligt och vetenskapligt slag.²⁶ Lidman fick omsider ett lektorat vid läroverket i Linköping, först i filosofi och senare i grekiska; så småningom blev han domprost. Det var en hedervärd karriär, men inte den som Rosenstein hade förväntat sig när han skickade iväg sin adept.

Jacob Berggren blev Lidmans efterträdare som legationspredikant.²⁷ Han kom till Konstantinopel 1818, efter studier i bland annat grekiska och österländska språk i Uppsala. Hans uppdragsgivare var ingen mindre än utrikesstatsminister Lars von Engeström, som skickade ut Berggren med förhoppningen att Berggren skulle bli professor efter Norberg i Lund, där Engeström själv var kansler. Berggren följde det uppgjorda programmet: han gjorde sina plikter vid legationen, men lade också tid på omfattande

23 Lidman till Rosenstein, 10/4 1816. Jacob Golius var författare till bl.a. *Lexicon arabico-latinum* (1653) och François Mesgnien till *Thesaurus Linguarum Orientalum* (1680); se även Staf 1977, s. 157–158.

24 Staf 1977, s. 157.

25 Lidman till Rosenstein, 10/4 1816; Staf 1977, s. 158.

26 Staf 1977, s. 159.

27 Om Berggren, se Murray 1969, s. 182–199 samt Staf 1977, s. 161–179. Jag har tidigare skrivit om Berggren i Henrikson 2016, Henrikson 2018b och Henrikson 2021; se även dessa arbeten med referenser.

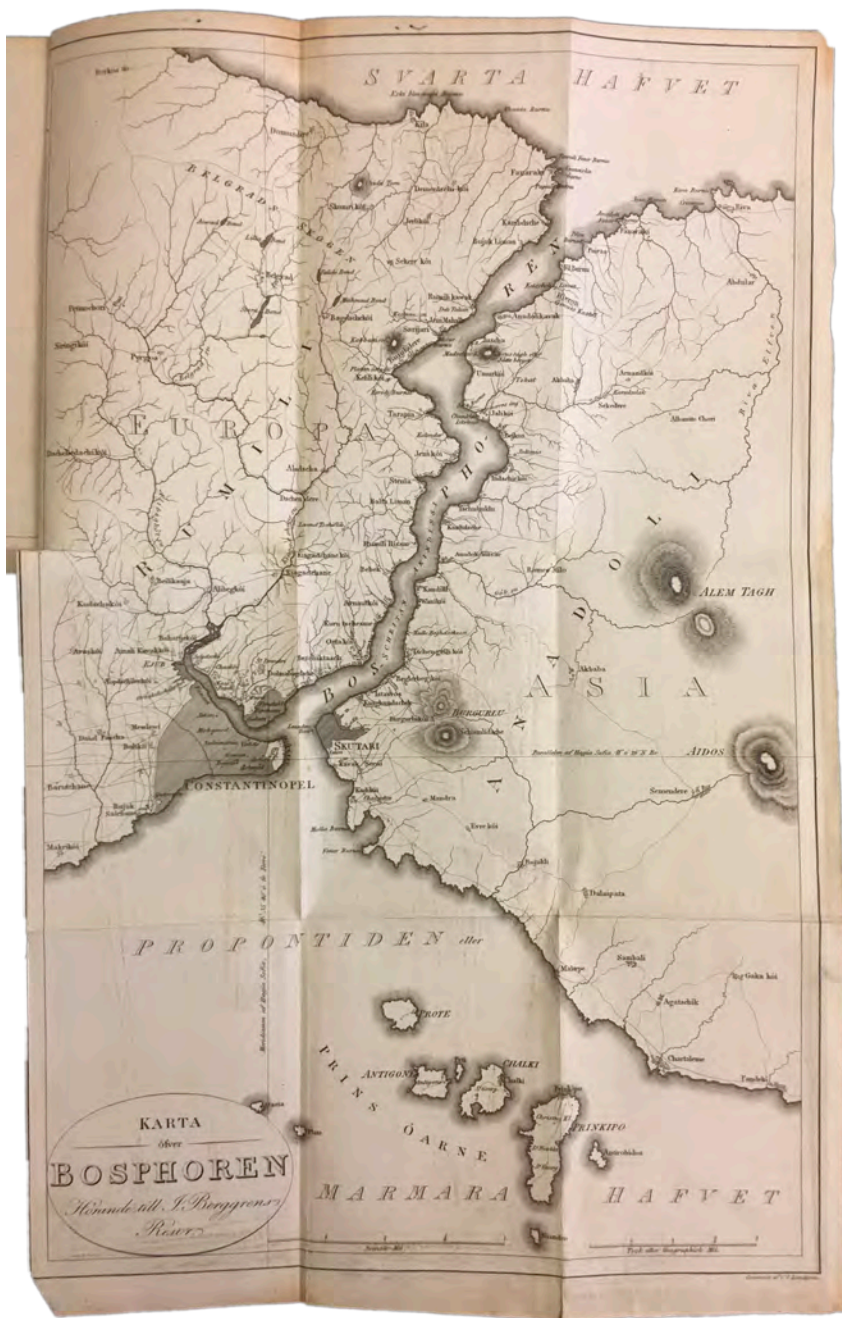

Jacob Berggren, Resor i Europa och Österländerne, del 1-3 (1826-1828).

och enligt samtida vittnesmål mycket framgångsrika studier i de talade språken, däribland arabiska och turkiska. Han gjorde också omfattande forskningsresor i bland annat Syrien, Egypten och Palestina, där han drog nytta av diplomatins nätverk för rekommendationsbrev och kontakter. Dessutom upprättade han samlingar av forn-saker, handskrifter, egna uppteckningar av inskrifter, samtida poesi, ordspråk och ord ur det talade språket, liksom växter och turistikuriosa av olika slag. Några av hans brev till hemlandet publicerades i *Allmänna Journalen*, och efter sin hemkomst utgav han en reseberättelse i tre band (*Resor i Europa och Österländerne*, 1826-1828). Kort efter hemresan påbörjade han också utgivningen av en ordbok över den samtida arabiskan, som dock skulle slutföras först 1844 (*Guide français-arabe vulgaire des voyageurs et des Francs en Syrie et en Égypte*).

Hemresan blev brådstörtad. De oroligheter som skulle leda till det man i tidningarna kallade ”den grekiska revolutionen” tilltog i styrka, och Berggren såg sig nödgad att avbryta sina resor, återvända till legationen och anhålla om tillåtelse att fara tillbaka till Sverige.²⁸ Engeström hoppades nu få sin efterträdare till Norberg, och Berggren förmedlade sina ansökningshandlingar till kanslern, samtidigt som han framhöll sin

28 Återresan skildras i Berggren 1828, s. 119-140.

Karta öfver Bosphoren, ur Berggren, Resor i Europa och Österländerne, del 2 (1826).

otillräcklighet och föreslog alternativa sysslor vid skolor eller bibliotek – vad som är uppriktig önskan och vad som är retorisk ödmjukhet är svårt att urskilja. Han understök samtidigt att de mycket svåra ekonomiska förhållanden han efter krigsutbrottet levde under gjorde vidare språkstudier besvärliga.²⁹ Inför hemresan sände Engeström instruktioner till Berggren, förmedlade genom Per Adam Wallmark (1777–1858). Engeström såg fortfarande Berggren som Norbergs efterträdare:

H. Ex. [Hans Excellens] önskar, att Tit. [Titulus] för detta ändamål på återresan besöker Paris och begagnar för någon tid de stora resurser för detta studium, som der finnes i Silvestre de Sacys m. fl. lärdas undervisningar och råd. Norbergs plats skulle blott ofullkomligt fyllas af en som blifvit Orientalist på sin kammare. Att på stället hafva inhemtat dessa Språks uttal och närvarande skick, är en för vigtig omständighet för att ej förtjena afseende af en om sitt universitets ära så sorgfällig Canzler som H. Ex. [Hans Excellens] och jag tviflar ej att ju T. [Titulus] i alla andra fall äfven skall bli värdig både sin Höge Beskyddare och sin ryktbare företrädare, som, jag är säker derom, sjelf skall välja Tit. [Titulum] dertill, om valet vore honom lemnadt.³⁰

Att bli orientalist på sin kammare – det vore en föraktlig bakgrund i Engeströms ögon, och när Berggren nu hade lärt sig språken på plats, saknades bara studierna vid de främsta europeiska universiteten. Berggren följde uppmaningen och gjorde på hemvägen den längre lärdomsresa genom Frankrike, England och Tyskland som Engeström hade påbjudit.

Det som återstod var professorstillsättningen, där Berggren till slut kom att avstå från att konkurrera. I ett brev varnade vännen C. J. L. Almqvist (1793–1866) för att professuren var oavlönad; ”Lunds Professorer stå ej på samma fot, som Upsalas, der Tjenst och Lön äro oåtskilda”.³¹ Berggren kom från en enkel bakgrund. Han var efter sina resor utblottad och i stort behov av tryggad inkomst. Argument som gällde ekonomisk oro och det faktum att lönevillkoren var besvärliga i Lund kan därför tänkas ha bitit hårt på honom.³² Enligt Peter Wieselgren (1800–1877) var dock orsaken till att Berggren avstod från att konkurrera om professuren det faktum att Esaias Tegnér (1782–1846) lanserade sin vän Bengt Magnus Bolmeér (1785–1849) som en konkurrerande kandidat. Bolmeér hade föga kompetens i de österländska språken, men var

29 Berggren till Engeström, 10/5 1822; se även Staf 1977, s. 172.

30 Wallmark till Berggren, 15/8 1822. I ett brev från Berggren till Engeström den 25 november 1822 meddelar Berggren att han har tagit emot Engeströms via Wallmark förmedlade råd och att han ämnar följa dem. I Paris vill han samtidigt försöka trycka sin ”Dictionnaire på Fransyska och Arabiska, hvilken jag, under mitt vistande bland Araberna, utarbetat”. Utgivningen av detta verk skulle dock dra ut på tiden och föras i hamn först 1844.

31 Almqvist till Berggren, 15/10 1822. Se även Henrikson 2016, s. 164.

32 Om de ekonomiska villkoren för professorer i Lund vid denna tid, se Gierow 1971, s. 25–54.

skicklig på att tala latin, och Tegnér ska ha genomdrivit att tjänsten skulle tillsättas genom ett prov i talat latin. Eftersom detta inte var Berggrens starka sida, skulle han ha avböjt.³³ Vare därmed hur som helst – Berggren blev inte professor i Lund. I stället skulle han 1828 få ett pastorat i Skällvik, som han tillträdde ett par år senare och där han blev kvar till sin död.

Enligt Wieselgren var kanslern missnöjd med utfallet: ”Han visste att Norberg vann sitt rykte i Orienten och ansåg att ingen Professor i Orientalspråk kunde bli synnerligen gagnlig utan Österländska resor. Förgäfves hade han nu påkostat Berggren mycket för att få Mæcenatens ära. Af Bolmeer väntade han intet för Österländsk litteratur och väckelsen därför hos ungdomen.”³⁴ Eftervärldens omdöme om Bolmeers insatser som professor har blivit strängt; Karl Vilhelm Zettersteen konstaterar att han hade ”meriterat sig på helt andra områden än orientalisk filologi”.³⁵ Om Berggren menar Zettersteen i stället att han var en ”grundlig och samvetsgrann forskare”, ”[s]ärskilt var han en förträfflig kännare av den moderna arabiskan”.³⁶

AUTOPSI ELLER LÄRDOM? TVISTEN MELLAN BERGGREN OCH PALMBLAD

I ett sista, utförligare exempel ska jag visa hur resandet kunde hamna i konflikt med boklig lärdom. Berggren hade återkommit till Sverige den 27 augusti 1823. Vid denna tidpunkt hade Vilhelm Fredrik Palmblad (1788–1852) nyligen utkommit med sitt drygt 300-sidiga verk *Palaestina. Geografisk, Archaeologisk och Historisk Beskrivning*. Palmblad var en av den romantiska rörelsens ledande namn i Sverige, känd för sitt förlag. Hans arbete om Palestinas geografi var inte produkten av några egna resor, utan i huvudsak en sammanställning av litteraturen på området. För Berggren, ”Jorsalfararen”, som hade rest i bland annat just Palestina och planerade en reseskildring från denna och sina övriga resor, var Palmblads nyutkomna verk ett hot. Han recenserade det genast i *Allmänna Journalen*, det vill säga den tidning som utgavs av den redan nämnde Wallmark, en vän till Berggren, men sedan gammalt antiromantiker och svuren fiende till Palmblad. Berggrens recension publicerades i december 1823, det

33 Wieselgren 2003, s. 53–54. Om tillsättningen, se Gierow 1971, s. 322–323, och om de ”uppskrivade pretentionerna på ett suveränt behärskande av latinet” vid Lunds professorstillsättningar, s. 327.

34 Wieselgren, ”Ur min lefnad”, s. 50v. Handskriften finns utgiven i Wieselgren 2003, citerat s. 53. Jag vill tacka Ljubica Miočević som först gjorde mig uppmärksam på källan.

35 Zettersteen 1946, s. 30; se även Gierow 1971, s. 324. Det kan noteras att Bolmeers efterträdare åter var en berest och internationellt verksam forskare, Carl Johan Tornberg (Gierow 1971, s. 325). Det är alltså Bolmeer som i detta sammanhang utgör undantaget.

36 Zettersteen 1922, s. 509.

Vilhelm Fredrik Palmblad, litografi av Axel Jacob Salmson, Uppsala universitetsbibliotek.

vill säga strax innan turerna kring återbesättandet av Norbergs professur skulle äga rum under våren 1824. Recensionen kan alltså ses som en arena för att demonstrera Berggrens kompetens, och i synnerhet det meritvärde som borde knytas till just resor.

Berggrens kritik av Palmblads verk grundade sig på ett enda förhållande: *Palmblad hade inte varit där*. Skrivbordsresenärens framställning var ett hopkok av läsefrukter, som enligt Berggren ledde författaren in i "misstag och irriga åsikter".³⁷ Palmblad var, kort sagt, någon som hade blivit "Orientalist på sin kammare".³⁸ Berggren försäkrar avslutningsvis att hans utförliga påpekanden har gjorts "utan allt annat intresse för ämnet, än det som en opartisk autopsi och egen öfvertygelse kräfver".³⁹ Källan och auktoriteten är självsynen, autopsin: han har själv varit åsyna vittne.

Palmblads uppretade svar lyfter i stället fram Berggrens bristande filologiska skolning. "En enda resande kan omöjligen se allt", skriver Palmblad, och önskar att Berggren hade läst sina föregångare bättre: "Jag är långt ifrån att vilja fränkänna Hr. B. uppmärksamhet och noggrannhet; men hans röst kan icke ensamt afgöra emot hund-

³⁷ Berggren 1823, opag. (n:o 280).

³⁸ Wallmark till Berggren, 15/8 1822.

³⁹ Berggren 1823, opag. (n:o 286).

rade andra lika trowärdiga wittnen.”⁴⁰ I *Swensk Literatur Tidning*, romantikernas recensionsorgan som utgavs på Palmblads eget förlag, hade hans arbete redan fått en erkännansam recension, och betecknande nog kallar Palmblad nu recensenten i *Swensk Literatur Tidning* för sin ”philologiska Rec.” – en uppskattande beteckning – medan *Allmänna Journalens* recensent, det vill säga Berggren, får heta ”min geografiska Rec.”⁴¹ Palmblad hyllar den filologiska recensenten för hans ”widsträckta beläsenhet”. Samtidigt låter han förstå att den geografiska recensenten, Berggren, med sin ”autoptiska bekantskap” kanske kunde hitta ett och annat mindre fel i framställningen, men på det hela taget var oförmögen att inträda i vetenskapens högre skola.⁴²

Palmblads argument vilar på den filologiska slutsatsen att autoptisk kunskap visserligen är utmärkt kunskap, men att den blir trovärdig och meningsfull först när den sätts in i ett filologiskt, källkritiskt sammanhang:

Jag har således på denna wäg blifwit föregången af tre till fyra autopter, en berömd orientalisk philolog, och twenne bland Europas yppersta Geografer. Dessa omständigheter anföras, på det att jag ej må synas alltför wägsam, då jag nu inlåtit mig i twist med ett ögonwittne, som beropar sig på egen erfarenhet. Jag upprepar hwad jag redan förut yttrat, att jag på intet sätt bestrider trowärdigheten af Hr B:s utsagor, så snart de ej strida mot en mängd andra lika trowärdiga resandes wittnesbörd: i sådant fall måste inre grunder bestämma utslaget.⁴³

Argumenten utifrån det Palmblad kallar ”inre grunder” är baserade på filologisk metod. För Palmblad spelar jämförelser, slutsatser och deduktion snarare än empiri huvudrollen. Han återopar särskilt filologen Wilhelm Gesenius (1786–1842), som i förordet till sin tyska översättning av den schweiziska resenären Johann Ludwig Burckhardts (1784–1817) reseberättelse hade skrivit (här i Palmblads svenska översättning):

En mängd underrättelser, hwilka en resande ofta hastigt och under de mest ogynnade omgifningar måste samla och liksom sammanrafsa, erhålla först deras fulla betydelse, deras intresse och deras ställe i wetenskapen, då de i den lärdes studerkammare sammanhållas med det redan förut utforskade, då de i enskilda omständigheter rättas, upplysas och värderas.⁴⁴

40 Palmblad 1824, opag. (n:o 13).

41 Palmblad 1824, opag. (n:o 21).

42 Palmblad 1824, opag. (n:o 13).

43 Palmblad 1824, opag. (n:o 23).

44 Palmblad 1824, opag. (n:o 13). Orig., Gesenius i Burckhardt 1823, s. III: ”Eine Menge von Nachrichten, welche ein Reisender oft schnell und unter den ungünstigsten Umgebungen sammeln und gleichsam zusammenraffen muss, erhalten erst ihre volle Bedeutung, ihr Interesse und ihre Stelle in der Wissenschaft, wenn sie auf der Studirstube des Gelehrten mit dem schon früher Erforschten zusammengehalten, im Einzelnen berichtigt, erläutert und gewürdigt werden.”

Gesenius, vid tidpunkten en av Europas mest framstående hebraister, hade ingen egen erfarenhet av vetenskapliga resor bortom europeiska forskningsbibliotek och seminarier. Det är som filolog Gesenius har låtit översätta Burckhardts reseberättelse, och han menar i inledningen att denna översättning inte borde överräckas till publiken utan att utrustas med "filologiska, geografiska och antikvariska anmärkningar".⁴⁵ Hans filologiska kommentarer till Burckhardts text är avsedda att sätta resenärens iakttagelser i deras historiska och antikvariska sammanhang, så att de i denna kontext kan förlänas ett vetenskapligt värde.

Det kan noteras att Gesenius som en komplimang till Burckhardt konstaterar att dennes framställning är "enkel och osminkad, ofta till och med torr".⁴⁶ Som ett motstycke lyfter han fram några mer mångordiga och livligt skildrade resebeskrivningar, som han stämplar som diletteriska. Också i detta avseende – reseberättelsens framställningssätt – skulle det visa sig att Berggren stod kvar i den apodemiska traditionen. Den reseskildring i tre volymer som Berggren skulle publicera några år efter meningsutbytet med Palmblad var till sin form ofta drastisk och grovkornig.⁴⁷ De samtida recensenterna stördes av hans stil, men den kan nog ses i ljuset av vad Eliasson skriver om det sena 1700-talets apodemiska ideal:

De förstod att det var den personliga närvaron i texten, vilken fångade berättarjagets rörelse i rummet under ett bestämt tidsförlopp, som gav reseberättelsen dess speciella karaktär. Genom att författaren-resenären utförligt berättade om sina egna vedermödor och tillkortakommanden inför sådant som svåra väder- och terrängförhållanden, motsträviga informanter, dåliga medhjälpare och usel utrustning stärktes faktiskt hans trovärdighet. Han framstod som en sanningsenlig och självutlämnande författare som inte var rädd att säga sanningen även om han själv framstod i en ogynnsam dager.⁴⁸

Också med sin stil, som en gång hade kunnat uppfattas som ett tecken på tillförlitlighet och uppriktighet, förlorade Berggren i förhållande till den nya tidens kunskapsideal.

Palmblads polemik mot Berggren skulle fortsätta med stegrad intensitet i den andra upplagan av *Palaestina* (1828). I förordet tackar Palmblad sin filologiska recensent från *Swensk Literatur Tidning*. Han tackar också ett par bekanta som hade lämnat synpunkter på den arkeologiska delen av arbetet, och fortsätter:

Lika mycken upplysning för den geographiska delen af sitt arbete, trodde sig Förf. kunna vänta af en deröfver i Allmänna Journalen [...] införd Recension, då den var författad af en man, som själf

45 Gesenius i Burckhardt 1823, s. III; min övers. Orig.: "eine kleine Ausstattung philologischer, geographischer und antiquarischer Anmerkungen".

46 Gesenius i Burckhardt 1823, s. IX; min övers. Orig.: "schlicht und ungeschminkt, oft selbst trocken".

47 Berggren 1826a, 1826b och 1828; se t.ex. Murray 1969, s. 183.

48 Eliasson 1999, s. 52–53.

besökt det Heliga Landet. I hvilken grad denna förhoppning blifvit uppfylld – derom har Förf. yttrat sig på åtskilliga ställen i boken, särdeles vid beskrifningen öfver Jerusalem.⁴⁹

Stridsfrågan gällde den heliga gravens läge. I den första upplagan hade Palmblad ifrågasatt den äldre uppfattningen i denna fråga och hävdade samtidigt att dess ”avgörande måste för hvarje Christen äga ett stort intresse”.⁵⁰ I sin recension ifrågasatte Berggren frågans vikt, ”då Jesu lära icke är af den natur, att den af *något yttre* och *lokalt* behöfwer söka stöd för sitt himmelska ursprung”.⁵¹ Med denna formulering ville han nog framställa sig själv som god och traditionell protestant och samtidigt förebrå Palmblad för katolicism. Berggrens egen, bestämda mening var samtidigt att graven hade sin plats där det traditionellt hade hävdats, i Heliga gravens kyrka.⁵²

År 1835 utnämndes Palmblad till professor i grekiska i Uppsala. Lindberg har konstaterat att Palmblad som grecist visserligen saknade ”professionell identitet”, men att han samtidigt kom närmare ett förverkligande av den moderna antikvetenskapens program än någon annan i Sverige.⁵³ Det var i denna mening Palmblads filologiska studier pekade framåt, medan Berggren levde kvar i ett föråldrat paradigm, där ögonvittnets berättelse och språkstudier på plats vägde tungt.⁵⁴

RESENÄREN OCH DEN BOKLÄRDE

I meningsutbytet mellan Berggren och Palmblad uttrycktes alltså en diskursiv kamp mellan ett äldre lärdomsideal och ett nyare, mellan resenären och den boklärd. 1700-talets betoning på närvaro och självsyn ställs mot 1800-talets betoning på bokligt baserad filologi, autopsi ställs mot lärdom, empirins nyckfulla tillfälligheter mot teorins stränga systematik. Palmblads ekonomiska situation var osäker; han meriterade sig för en akademisk karriär och behövde försvara sitt lärdomsprov mot oväntade angrepp. För Berggren var läget ännu mycket mer prekärt. När han hade låtit sig skickas till legationen av Engeström, för att där studera språken och upprätta samlingar, litade han till ett traditionellt sätt att göra karriär. Nu hoppades han på belöning efter fullgjort uppdrag – men tiden började gå honom förbi. Reseskildringen i tre band var i detta perspektiv en meriteringsprodukt, utformad för att dels redovisa frukterna av

49 Palmblad 1828, s. III–IV.

50 Palmblad 1823, s. 29.

51 Berggren 1823, opag. (n:o 280). Kursiverade ord är spärrade i orig.

52 Se även Bohlin 2021, s. 371–374.

53 Lindberg 1987, s. 138–142 (citatet s. 142).

54 Anders Burius har diagnostiserat Palmblads skrifter i ”orientalistik och indologi” som ”kompilatoriska”; se Burius 1994, s. 590.

den resa Engeström hade skickat ut honom på, dels och samtidigt demonstrera Berggrens lämplighet för olika slags offentliga värv – åtminstone ett pastorat.

Att Engeström 1819 hade blivit sjuk och i augusti 1826 slutligen dog var en faktor bakom Berggrens kollapsade karriär. Kanske bidrog också Berggrens fattiga bakgrund och en viss ensidighet i karaktären. Men framför allt hade han förlitat sig på ett överspelat karriärsystem, vars konturer blir tydliga, eftersom det inte längre fungerar. Ett diplomatiskt gästspel som legationspredikant, forskningsresor, omfattande men specialiserad språkkunnighet, ett brett men föga systematiskt samlande av växter, filologiska och folkliterära uppteckningar, dyrbara böcker, kuriösa föremål – det var inte en väg till offentlig karriär. Berggrens brett syftande resebeskrivning var inte en modern akademisk merit.

Sent omsider skulle Berggren få en spillra av det erkännande han länge hade längtat efter. I en tätskriven, sjuttonsidig recension i *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* avhandlades hans slutliga bidrag till frågan om Jerusalems geografi och den heliga gravens läge, en tyskspråkig monografi om 444 sidor, utgiven på eget förlag i Lund 1862.⁵⁵ Recensent var Georg Rosen (1821–1891), språkforskare och preussisk konsul i Jerusalem. Rosen var inte okritisk mot Berggrens argumentation, men imponerad av grundligheten, omsorgen och metoden. I sitt slutomdöme menade han att vetenskapen med hjälp av Berggren hade tagit ett större och säkrare steg mot sanningen än någon av föregångarna i ämnet hade medverkat till.⁵⁶ Berggren var nu 73 år fyllda och hade blivit kvar på prästgården i Skällvik, men han såg till att *Norrköpings Tidningar* införde en notis om att en svensk lärdd fick en utförlig och förmånlig bedömning i en internationell facktidsskrift – det, konstaterade lokaltidningen, hörde inte till vanligheterna.⁵⁷ Kanske var det inte heller en tillfällighet att den som formulerade berömmet själv var diplomat och resande språkforskare.

*

Filologin blev ett dominerande paradigm för 1800-talets humanvetenskap.⁵⁸ En annan uppseglade framgångssaga var den moderna geografin, med företrädare som Carl Ritter (1779–1859), Alexander von Humboldt (1769–1859) och i Sverige växtgeografen Göran Wahlenberg (1780–1851). De moderna geograferna var systematiker och

55 Titeln var *Bibel und Josephus über Jerusalem und das Heilige Grab wider Robinson und neuere Sionspilger als Anhang zu Reisen im Morgenlande* (1862).

56 Rosen 1863, s. 752: ”dass wir an der Hand des Verfassers einen grössern und sicherern Schritt zur Wahrheit hin gemacht haben, als an der irgend eines seiner Vorgänger”. Orig. är spärrat.

57 [Osigen.] 1863.

58 Torstendahl 1964, s. 215 och Henrikson 2018a, s. 22.

teoretiker, men bara på empirins breda och solida grund. Det kan se ut som en tanke att den som ordnade, studerade och vann akademisk framgång på Berggrens botaniska samlingar från Mellanöstern blev just Wahlenberg. I ett bihang till Berggrens rese-skildring analyserar Wahlenberg de botaniska samlingar som Berggren hade gjort ur växtgeografisk synpunkt. Wahlenberg hade inte varit på plats; tvärtom skriver han att det bör förlåtas honom att han vågar skriva om ett land han inte själv har sett, eftersom han faktiskt hade förberett sig för en resa dit, men hindrats av ”de krigiska omständigheterna”. I stället, konstaterar han, kan han nu luta sig på Berggren, ”som med så lefvande och mångsidigt interesse bevandrat detsamma”.⁵⁹ Det var också Wahlenberg som fick sätta sitt auktorsnamn på de växter ur Berggrens samling som han var först att beskriva och namnge enligt den linneanska modellen.

Berggren tillskrivs alltså ett ”levfande och mångsidigt interesse” – men det är i detta sammanhang ett klivet beröm. ”Jag har här emot min vilja haft för många jern i elden”, skrev Lidman i ett av sina brev från legationen.⁶⁰ Mångsidigheten bidrog till att legationspredikanterna inte längre passade vid universiteten, medan specialiseringen var nyckeln till Wahlenbergs framgång. Palmblad och Wahlenberg blev den nya tidens forskare, och legationen blev ingen plantskola för professorer.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Handskrifter

- Brev från Carl Peter Blomberg till Carl Christopher Gjörwell, 3/3 1780, Ep. G 7:7 (brev 23), Kungl. biblioteket, Stockholm.
- Brev från Carl Peter Blomberg till Carl Christopher Gjörwell, 17/6i 1780, Ep. G 7:7 (brev 65), Kungl. biblioteket, Stockholm.
- Brev från Sven Fredrik Lidman till Carl Rosén von Rosenstein, 25/8 1814, LidmanArkivet.se, privat ägo (Jonas Lidman), Haninge.
- Brev från Carl Rosén von Rosenstein till Sven Fredrik Lidman, 19/1 1816, LidmanArkivet.se, privat ägo (Jonas Lidman), Haninge.
- Brev från Sven Fredrik Lidman till Carl Rosén von Rosenstein, 10/4 1816, LidmanArkivet.se, privat ägo (Jonas Lidman), Haninge.
- Brev från Jacob Berggren till Lars von Engeström, 10/5 1822, Ep. E 10:24, Kungl. biblioteket, Stockholm.

⁵⁹ Wahlenberg 1826, s. 3, not resp. s. 4.

⁶⁰ Lidman till Rosenstein, 10/4 1816.

- Brev från Per Adam Wallmark till Jacob Berggren, 15/8 1822, B 58b (188), Deutsche Morgenländische Gesellschaft, Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt, Halle (Saale).
- Brev från C.J.L. Almqvist till Jacob Berggren, 15/10 1822, B 58b (167), Deutsche Morgenländische Gesellschaft, Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt, Halle (Saale).
- Brev från Jacob Berggren till Lars von Engeström, 25/11 1822, Ep. E 10:24, Kungl. biblioteket, Stockholm.
- Peter Wieselgren, "Ur min lefnad" (1847–1848), 8:3:8 (87), Handskriftsavdelningen, Göteborgs universitetsbibliotek.

Litteratur

- Berggren, Jacob 1823. Rec. av Palmblad, *Palaestina, Allmänna Journalen*, n:o 280, 281 och 286, opag.
- Berggren, Jacob 1826a. *Resor i Europa och Österländerne*, del 1, Stockholm: Rumstedt.
- Berggren, Jacob 1826b. *Resor i Europa och Österländerne*, del 2, Stockholm: Rumstedt.
- Berggren, Jacob 1828. *Resor i Europa och Österländerne*, del 3, Stockholm: Rumstedt.
- Bohlin, Anna 2021. "Geography of the Soul – History of Humankind. The Jerusalem Code in Bremer and Almqvist", i Ragnhild Johnsrud Zorgati & Anna Bohlin red., *Tracing the Jerusalem Code*, del 3, Berlin & Boston: De Gruyter, s. 361–389.
- Burckhardt, Johann Ludwig 1823. *Reisen in Syrien, Palästina und der Gegend des Berges Sinai*, övers. A. Rienäcker & Wilhelm Gesenius, del 1, Weimar.
- Burius, Anders 1994. "Vilhelm Fredrik Palmblad", i Göran Nilzén, Johan Axel Almqvist, Bertil Boëthius & Bengt Hildebrand red., *Svenskt biografiskt lexikon*, del 28, Stockholm: Svenskt biografiskt lexikon, s. 589–595.
- Daston, Lorraine 2016. "Authenticity, Autopsia, and Theodor Mommsen's *Corpus Inscriptionum Latinarum*", i Ann Blair & Anja-Silvia Goeing red., *For the Sake of Learning. Essays in Honor of Anthony Grafton*, del 1, Leiden & Boston: Brill, s. 955–973.
- Dederling, Sven 1975–1977. "Gustaf Knös", i Erik Grill red., *Svenskt biografiskt lexikon*, del 21h, Stockholm: Svenskt biografiskt lexikon, s. 406–408.
- Eliasson, Pär 1999. *Platsens blick. Vetenskapsakademien och den naturalhistoriska resan 1790–1840*, diss., Umeå: Umeå universitet.
- Gierow, Krister 1971. *Lunds universitets historia. Utgiven av universitetet till dess 300-årsjubileum*, del 3 (1790–1867), Lund: Gleerup.
- Gren-Eklund, Gunilla 2021. "Early History of Uppsala University and the Chair of Oriental Languages", i Éva Ágnes Csató et al. red., *Turcologica Upsaliensia. An Illustrated Collection of Essays*, Brill: Leiden, s. 1–9.

- Henrikson, Paula 2016. "Ungdomsbrev av Almqvist i Halle (Saale)", i Gunnel Furuland *et al.* red., *Spänning och nyfikenhet. Festskrift till Johan Svedjedal*, Möklinta: Gidlunds, s. 151–169.
- Henrikson, Paula 2018a. *Detta tryckpapperstidevarv. Litterär editionshistoria i Sverige under det långa 1800-talet*, Möklinta: Gidlunds.
- Henrikson, Paula 2018b. "En grav av vitaste marmor. Almqvist och Grekland, 1805–1822", i Anders Burman & Jon Viklund red., *Almqvistvariationer. Receptionsstudier och om-läsningar*, Göteborg & Stockholm: Makadam förlag, s. 24–47.
- Henrikson, Paula 2021. "Ruins and Revolutions. Jacob Berggren on Classical Soil", i Paula Henrikson & Christina Kullberg red., *Time and Temporalities in European Travel Writing*, London: Routledge, s. 158–181.
- Hodacs, Hanna & Kenneth Nyberg 2007. *Naturalhistoria på resande fot. Om att forska, undervisa och göra karriär i 1700-talets Sverige*, Stockholm: Nordic Academic Press.
- Jarring, Gunnar 1990–1991. "Matthias Norberg", i Göran Nilzén red., *Svenskt biografiskt lexikon*, del 27, Stockholm: Svenskt biografiskt lexikon, s. 152–155.
- Killander Cariboni, Carla, Catharina Raudvere, Vassilios Sabatakakis & Johan Stenström 2021. *Björnstaåls resa. Europa och Konstantinopel 1767–1779*, Göteborg: Makadams förlag.
- Lindberg, Bo 1987. *Humanism och vetenskap. Den klassiska filologien i Sverige från 1800-talets början till andra världskriget*, [Grillby]: [Lärdomshistoriska samfundet].
- Murray, Robert 1969. *Till Jorsala. Svenska färder under tusen år*, Stockholm: Verbum.
- [Osign.] 1863. "Litterärt witsord", *Norrköpings Tidningar*, 12/12.
- Palmblad, Vilhelm Fredrik 1823. *Palaestina. Geographisk, archaeologisk och historisk beskrifning*, Upsala: Palmblad & C.
- Palmblad, Vilhelm Fredrik 1824. "Swar på Recensionen [...]", *Allmänna Journalen* n:o 13, 15, 17, 18, 21 och 23, opag.
- Palmblad, Vilhelm Fredrik 1828. *Palaestina. Geographisk, archaeologisk och historisk beskrifning*, 2 uppl., Upsala: Palmblad & C.
- Rasmussen, Stig T. 1990. "Frederik Christian von Haven og de filologiske resultater", i Stig T. Rasmussen red., *Den Arabiske rejse, 1761–1767. En dansk ekspedition set i videnskabs-historisk perspektiv*, København: Munksgaard, s. 303–337.
- Rosen, Georg 1863. Rec. av Berggren, *Bibel und Josephus über Jerusalem und das Heilige Grab* (1862), *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, band 17:4, s. 736–752.
- Staf, Nils 1977. *De svenska legationspredikanterna i Konstantinopel*, diss., Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Torstendahl, Rolf 1964. *Källkritik och vetenskapssyn i svensk historisk forskning 1820–1920*, diss., Uppsala, Stockholm: Norstedt.
- Wahlenberg, Göran 1826. "Växter i Österländerne samlade af J. Berggren; och nogare bestämda af Göran Wahlenberg", i Jacob Berggren, *Resor i Europa och Österländerne*, del 2, Stockholm: Rumstedt, separat paginering 1–70.

- Wieselgren, Peter 2003. *Ur min lefnad. Berättelser för mina barn skrifna 1847–48*, utg. Christer Knutsson, Växjö: Historiska föreningen i Kronobergs län.
- Zetterstéen, Karl Vilhelm 1922. "Jacob Berggren", i Johan Axel Almquist, Bertil Boëthius & Bengt Hildebrand red., *Svenskt biografiskt lexikon*, del 3, Stockholm: Bonnier, s. 508–511.
- Zetterstéen, Karl Vilhelm 1941. "Turkiska studier i Sverige", *Lychmos*, s. 1–27.
- Zetterstéen, Karl Vilhelm 1946. *Arabiska studier i Sverige*, Uppsala: Almqvist & Wiksell.

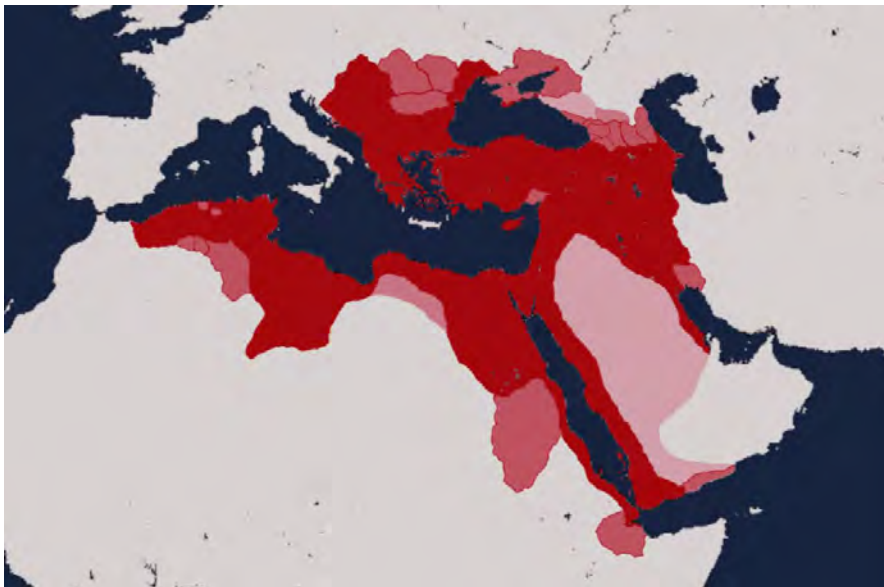
ELENA BALZAMO

Lugnet före stormen

Tre nordiska diplomater i Alger på 1820-talet

I början av 1800-talet ingick det algeriska gebitet i det väldiga Osmanska riket. Det styrdes – med hjälp av en turkisk militärstyrka – av en dej, nödvändigtvis av turkiskt ursprung, som lydde under den i Konstantinopel sittande sultanen. Denna stormakt, som hade sitt ursprung i Anatolien i slutet av 1200-talet och existerade fram till 1923, omfattade, när riket var som störst, stora delar av sydöstra Europa, Mellanöstern, norra Afrika, Kaukasus och hela Mindre Asien (Anatolien). Dess flottor behärskade såväl Medelhavet som Svarta havet och Kaspiska havet. Med tiden förlorade den dock flera områden och i början av 1800-talet visade den tecken på tilltagande svaghet. Det algeriska gebitet, som låg i periferin, hade vid den tiden tämligen lösa förbindelser med centralmakten. Formellt lydde den algeriska dejen under den osmanska regeringen, i praktiken var han ganska oberoende och bestämde själv sin politik gentemot omvärlden, inklusive de europeiska makterna. Sedan flera decennier betalade de algeriska dejerna inte längre tribut till Höga porten – men de kunde inte heller räkna med dess hjälp och bistånd i fall av angrepp.

Och faran var inte liten: Alger hade sedan länge varit ett sandkorn i de europeiska makternas öga. Trots att gebitet låg i utkanten av Medelhavsområdet – som var livsviktigt för den dåtida europeiska politiken eftersom så mycket handel gick däröver – intog Alger en central plats, både på grund av sitt läge och genom sin ”skadepotential”: det var ju sedan århundraden ett centralt sjörövarnäste. I början av 1800-talet förändrades situationen i och med att de kristna slaverna frigavs, tack vare Englands ingripande, men sjöröveriet fortsatte. Av olika anledningar – inte minst inrikespolitiska – beslutade Frankrike att definitivt göra slut på det genom att angripa Alger. Efter några års fransk blockad, diplomatiska och militära sammandrabbningar och slutligen den franska belägringen av staden började Frankrikes koloniala expansion som ledde till skapandet av landet Algeriet, som så småningom införlivades i den franska staten.

Osmanska riket under sin glansperiod på 1590-talet. Wikimedia Commons.

Även om erövringen av Alger gick relativt snabbt, tack vare fransk militär överlägsenhet, gick det flera år, till slutet av 1840-talet, innan Frankrike fick total kontroll över området som kom att kallas Algeriet. Om hur detta gick till finns det omfattande vittnesmål av allehanda slag: officiell dokumentation, brevmaterial, memoarer, pressartiklar, litterära verk. Vittnesmål om livet i Alger saknas alltså inte, men de gäller nästan uteslutande tiden efter året 1830 som förändrade de geopolitiska förhållandena i regionen.

Innan dess var situationen annorlunda. Den europeiska närvaron var så gott som obefintlig: den utgjordes av slavar (som naturligtvis hade annat att tänka på), några handelsmän samt en liten skara av yrkesdiplomater. En av huvuduppgifterna för ett europeiskt sändebud bestod i att hantera sjörövarproblemet: sköta penningaffärer med myndigheterna, ta hand om landsmän som råkade illa ut och så vidare. Vissa européer som vistades i Nordafrika under den här tiden lämnade vittnesmål, men det var inte mycket om man jämför med till exempel rapportflödet från samma tidsperiod om Istanbul, Osmanska rikets centrum, som spelade en utomordentligt viktig roll i dåtidens geopolitik.

Desto värdefullare är de tre samtida vittnesmål av nordiska diplomater som tjänst-

gjorde i Alger strax innan och under den franska erövringen. Det var fråga om två svenskar, Fredrich Schultze och Julius Lagerheim, och en dansk, Rudolph Bay.

I början av 1800-talet hade följande "kristna nationer", som de brukade kallas, representanter på plats i Alger: USA, England, Holland, Frankrike, Sverige-Norge, Danmark, Spanien, Portugal och Sardinien. Vanligen bestod en diplomatisk representation av en konsul och en konsulatsekreterare. Dokumentationen vi har att göra med är av olikartad karaktär: dagböcker omgående omarbetade till brev (Rudolph Bay), landbeskrivning och tjänstejournal (Fredrich Schultze), samt (förmodligen) dagboksanteckningar omarbetade till reseberättelser (Julius Lagerheim). Tillsammans täcker de 1800-talets tre första decennier.

RUDOLPH BAY (1791–1856)

Rudolph Bay föddes i Köpenhamn i en välbärgad köpmansfamilj och växte upp i en musikalisk miljö. Han ägde en framstående musikbegåvning, spelade flera instrument och komponerade. Han var även språkbegåvad, behärskade både de moderna och de klassiska språken. Men i stället för att bli yrkesmusiker, vilket verkade som en självklar bana, valde han först teologiska studier och sedan en diplomatisk karriär och hamnade

Rudolph Bay, målning av C.A. Jensen i Rom 1819 hämtad från Af Rud. Bay's efterladte Papirer. 1, Sentimentalsk Reise gennem Europa til Algier 1816. København 1920.

Rudolph Bay, omslag till Memoirer og Breve från 1920.

i Alger som konsulatsekreterare.¹ Ankommen i slutet av 1816, 25 år gammal, vantrivdes han under hela sin vistelse i landet som med några avbrott varade i 12 år, till 1828.

Under alla dessa år skrev han brev till sin bekantskapskrets i Köpenhamn, i synnerhet till sin ungdomsvän, pastor Gottlieb Schønheyder (1790–1882), som sparade alla förutom dem som var skrivna 1824–1828, då Bay motvilligt återvände till Alger efter en resa till hemlandet och måste ha varit djupt deprimerad. På omslaget till Bays efterlämnade papper noterar pastorn: ”Alle de Breve, som ere skrevne fra den Tid Rud. Bay i Aaret 1824 var kommen tilbage til Algier, ere af mig braendte. Det sidste af disse var skrevet den 28. Juni 1828.” Schønheyders notis är daterad 1877. Man undrar naturligtvis varför han efter att pietetsfullt ha bevarat sin väns brev i så många år väljer att förstöra en del av dem. Antagligen kommer vi aldrig få svar på den frågan.

Man beklagar denna autodafé desto mer eftersom det gäller just åren ”innan stormen”. Men även det bevarade materialet är högst intressant: det visar på en skicklig skribent och en skarp iakttagare, men även en person med en starkt negativ inställning som varken den långa vistelsen eller en gedigen kännedom om lokalt liv förmådde att rubba.

1 För biografiska detaljer, jfr Elena Balzamo 2022, kap. ”Un Copenhagoise à Alger”, s. 29–48.

Algier, den 30. November 1816. Jeg er da endelig ankommen til Røverhullet! Røverhullet!, siger jeg endnu engang, thi det er ei en reel By med Gader, men et Hul med Gange. [...] Luften kan man naesten aldeles ikke see, thi Husene knibe sig sammen for oven [...].²

Tonen är given, programmet likaså: "Nu skulde jeg da til at snakke lidt om mit eget højst interessante Jeg, thi man er sig jo selv naermest."³ Trots detta påstående bildar Bays brev ett värdefullt vittnesmål, både när det gäller sällskapslivet i den lilla europeiska kolonin (kortspel, musik, jakt) och i fråga om de lokala förhållandena. I beskrivningen av de senare behåller författaren alltigenom en ironisk ton. Hans attityd till lokalbefolkningen varierar mellan nedlåtande och avsky blandat med rädsla: "disse Sataner", "Barbarer", "Djævler" är de vanligaste benämningarna.

Bays inställning hindrar honom inte från att intressera sig för "barbarernas" språk: ett par gånger i veckan tar han lektioner i arabiska hos den engelske vice-konsuln Francowitz, "der taler det fortreffeligt". Detta språkitresse var inte ovanligt hos de europeiska sändebuden i Nordafrika på den tiden, och flera av dem var även framstående orientaler: t.ex. fransmännen J.-D. Delaporte och A. Desgranges, dansken J.A. Carstensen, svensken C. d'Ohsson och engelsmannen J.D. Carlyle.

Även om Bays huvudintresse mest gäller vardagsliv, först och främst hans eget, är han inte okunnig om vad som händer i landet. I december 1817 gör han en summering:

Jeg har nu accurat vaeret her eet Aar og har i den Tid oplevet 3 Revolutioner, Kongemord, Bataille, Pest, Hungersnød, seet Folk saettes paa Kroge, Jøder og Christne gjøres til Mahomedanere, Tractater brydes og flere Grusomheder, som ere Følger af Fanatisme, Tøilesløshed og Nederdragtighed; maatte jeg nu være saa lykkelig ret snart at see det Heles retfaerdige og velfortjente Undergang, da skulde jeg med Glaede vende hjem til mit Faedreland.⁴

Detta förhållningssätt blir bestående, och under årens lopp bekräftas Bays avsky och vantrivsel: "Jeg bandede dette Satans Land, hvor man intet Øieblik er sikker paa sit Liv."⁵ Även när han måste beundra landets sköna natur, skyndar han sig att tillägga att han sörjer "at dette skjønn Land skal være beboet af saadane Kjeltringer".⁶ Han berättar ibland ganska utförligt om landets seder och bruk, om dess styrelse, om politiska intriger, om mord och avrättningar, men han bryr sig inte om att skilja mellan vardagliga anekdoter och historiska händelser. I hans skrifter söker man förgäves en geopolitisk vision: regionen intresserar honom inte.

² Bay 1920, s. 2.

³ Bay 1920, s. 184.

⁴ Bay 1920, s. 73.

⁵ Bay 1920, s. 11.

⁶ Bay 1920, s. 36.

Trots Bays självpåtagna opartiska observatörsställning är det en av de ovannämnda kalamiteterna som angår honom personligen, nämligen pesten som Alger drabbas av år 1817 – allt annat kan han observera på avstånd. Det är inte konstigt att rapporterna han skickar hem om pestens förlopp i staden och dess omgivningar hör till de mest intressanta i hans efterlämnade papper: läsaren får bevittna epidemin i direktsändning.

I början intar Rudolf Bay en stoisk – och till och med en smula ironisk – attityd: ”Skulde det vaere Skjaebnens allernaadigst fattede Resolution, at vi skal have en lille interessant Pest paa Halsen, saa vil jeg idetmindste ønske, at den vilde annamme Størstedelen eller om muligt alle de Kjeltringer af Indbyggere i hele Algier.”⁷ Men några månader senare blir situationen mer komplicerad och skämtandet upphör. Så här skriver Bay till vännen Schønheyder:

Algier, den 15. August 1817. De Nyheder jeg dennegang har at meddele Dig ere desvaerre af en mere alvorlig Beskaffenhed end de foregaaende. Pesten raser her med gruelige CEdelaeggelser, den bortriver daglig indtil hundrede Mennesker, den skaaner ei engang Deyens Palads og de fornemste Tyrkers Huse, hvor man dog anvender Praecautiøner, og alt, hvad der endnu har Liv og Evne, flygter ud af Byen og bringer saaledes Pesten ogsaa ud paa Landet. Gaderne ere naesten tomme, kun hist og her ligge de Pestbegaengte og opgive Aanden under aaben Himmel.⁸

I takt med att pesten tilltar, blir dagboksnotiserna som Bay inför i sina brev allt kortare och liknar militära depescher från ett slagfält:

Den 8. Julii kom et Skib fra Levanten med Hadgier: tyrkiske Pilegrimme, et Par Dage efter vare 40 af disse døde, de øvrige gik ubehindret iland, saa at man kan sige: hvor godt Folk er, kommer godt Folk til.

Den 14. ere 40 døde i Byen.

Den 15. ligesaa, isaer paa Marinen; de Døde kastes i Havet.

Den 16. skal vaere død 50. – –

Den 28. Pesten tager skraekkelig til, daglig døde i hundredevis. Jøderne ere stærkt angrebne (have disse faenget, saa vil det gaa lystigt, thi de ere i høj Grad ureenlige og boe undertiden 8 à 10 Familier i eet Huus), ligesaa Mohrer og Tyrker. Agaens kone er død, endeel Negere i Deyens Palads, Gaderne ere belagte med Pestbegaengte. [...]

31. hele Agaens Familie er uddød. – –

Den 2. August. Guardianen Seliman fortæller, at Jøderne døde come musca i Byen. Reis Hadgi Muhamed er død og Pesten skal tage stærkt til rundt om i Landet uagtet den stærke Hede.

3. Admiral Numan Reis er død. 80 à 90 daglig. – –

8. Nu dør over 200 daglig. [...]

Du seer heraf, hvordeles Sagerne staae eller rettere gaae og skal det gaae saadeles fort, saa har man dog den Trøst, at Røverhullet bliver temmelig rensat [...].⁹

7 Bay 1920, s. 28.

8 Bay 1920, s. 45.

9 Bay 1920, s. 47–48.

*Fredrich Schultze tecknad av
Rudolph Bay på 1810-talet. Riks-
arkivet.*

År 1828 – han har nu levt i Alger i 12 år – reser Bay till Danmark på permission och försöker att få en konsulsbefattning i Tunis, men när han verkar vara nära att nå sitt mål ändrar han sig plötsligt och begär avsked. Han är nu 40 år gammal och vill ägna sig åt musiken, men det är uppenbarligen för sent att inleda en karriär vid denna ålder. Under hans sista år drabbas han av olycka: genom en väns oförsiktighet (eller skurkaktighet) förlorar han alla sina tillgångar och dör fattig och övergiven.¹⁰

FREDRICH SCHULTZE (1775–1847)

Fredrik Schultze tjänade under flera konsuler och blev senare utnämnd till generalkonsul.

Konsulatsekreteraren kapten Schultze, redan en äldre man, hade tillbragt sin mesta tid i Alger, dit han i början av 1800-talet på dejens begäran avsändes, för att anlägga och förestå en krutfabrik. Under den grymma dejen Ali Tigers regering var han nära att missta huvudet, men slapp med att förlora sin befattning som krutmästare, emedan dejen ansåg sig numera kunna därtill begagna av Schultze inlärda morer. Detta misslyckades dock så fullkomligt att fabriken sprang i luften få dagar efter Schultze avlämnat den, och han, som då ämnade återvända till Sverige, måste stanna kvar för att uppföra en ny. När konsulatsekreteraren Ankarloo 1814 blev utnämnd till konsul blev Schultze hans efterträdare, och har alltsedan innehavt denna tjänst. Schultze var en oförarglig och rättänkande man, och beständigt vid gott lynne, ehuru han länge lidit av en svår podager, som årligen i flera månader höll honom vid sängen. Hans orubbliga glättighet och optimism, även under de grymmaste plågor gjorde honom till det bäst passande sällskapet för en person med

¹⁰ Hans musik lever däremot fortfarande i hans hemland.

min fallenhet för melankoli. Med mycket skicklighet i handaslöjden förenade han en ovanlig språkkännedom, samt talade, bland andra, även kabylernas språk och arabiska.¹¹

Detta smickrande porträtt står att läsa hos generalkonsul Lagerheim, mannens överordnade, som vi ska återkomma till. Intressant är att även den vanligtvis giftige och misantropiske Rudolph Bay talar om Schultze med värme: "[...] svenska Secreteraren, Ltn. Schultze, er den eneste, som jeg med nogen sand Interesse omgaaes."¹² Han är även den ende – kan man tillägga – som Bay porträtterar någorlunda utförligt:

Han er et fornuftigt og agtvaerdigt Menneske, som baade besidder udmaerkede Sprogkundskaaber, er en gammel Theolog har tillige lidt Kjendskab og Smag for Musik, vi holde sammen som to røde Køer, og hans Omgang udgjør mere end Halvdelen af Grundene til den Taalmodighed, hvormed jeg finder mig i mit ubehagelige barbariske Opholdssted.¹³

Efter att ha vistats så länge i Algeriet hade Schultze en omfattande kännedom om landet – och till skillnad från sin danske kollega var han genuint intresserad av ämnet. Vi har honom att tacka för två viktiga dokument, av vilka det första är en lång text där han¹⁴ beskriver det han kallar för "Algeriska republiken" (!) och som följer tidens gängse modell: geografi, klimat, flora, fauna, befolkningen, maktstrukturer, ekonomi och så vidare. Det är svårt att avgöra om författaren stödjer sig på egen erfarenhet: hade han sett det som beskrevs med egna ögon? Eller är det frågan om en kompilation av flera källor, av vilka den mest berömda är den engelske prästen Thomas Shaws (1694–1751) *Travels, or Observations relating to several parts of Barbary and the Levant*, från 1738.¹⁵ Shaws uppgifter återfinns i de flesta senare beskrivningar av landet. Utvecklingen gick ju långsamt och landet förändrades relativt lite under hela 1700-talet. En noggrann jämförelse av diverse skriftliga källor skulle kanske göra det möjligt att svara på frågan.¹⁶

Den andra skriften, ännu mer intressant i sammanhanget och av en helt unik karaktär, är konsulatjournalen som Schultze förde och som täcker perioden från den 1

11 Lagerheim 2021, s. 50–51.

12 Bay 1920, s. 60.

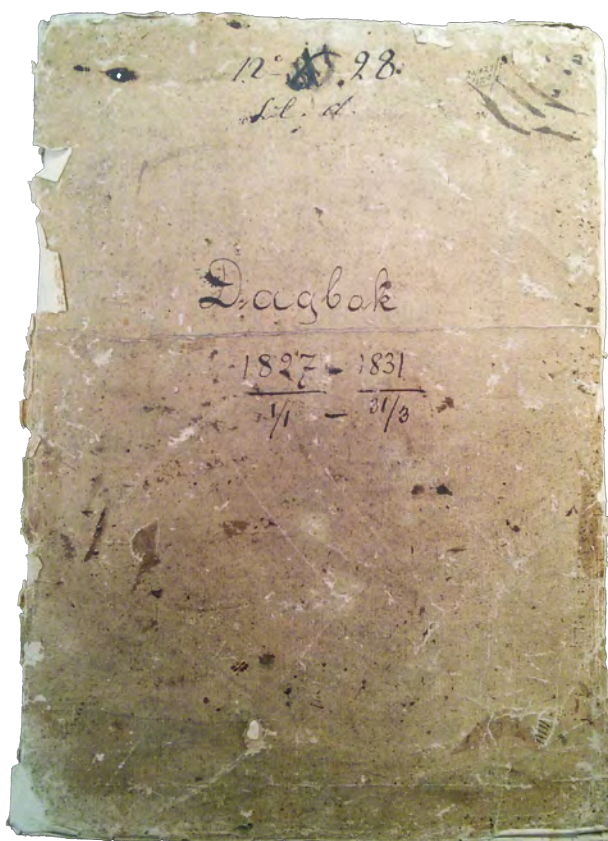
13 Bay 1920, s. 61.

14 Texten är inte signerad, men handstilen verkar vara Schultzes.

15 Den blev särskilt känd tack vare den franska översättningen, *Voyages de M. Shaw, dans plusieurs provinces de la Barbarie et du Levant*, La Haye: J. Neaulme, 1743.

16 Det vore även intressant att veta om Lagerheim hade kännedom (kanske rentav en avskrift) av texten när han författade sina egna minnen. Själv nämner han inga källor förutom Claude Fernels verk (Fernel 1831).

januari 1827 till den 31 mars 1831.¹⁷ Till formen liknar den ett bokhållarregister; där noterade han dagligen alla mer eller mindre relevanta händelser. Vissa dagar är tomma, markerade bara med ett datum, i andra står det en anmärkning mitt emot datumet "Den 19de. Ankom en ambassadör ifrån bejen i Tunis med rika presenter till franske kommenderande generalen"; "Den 21-sta. Avseglade åtskilliga franska krigs- och handelsfartyg som embarkerat toppar och sjuka för att återföra dem till Frankriket."¹⁸ Vissa notiser är lite mer utförliga: besök av främmande, sammankomst med lokala myndigheter med mera. Livet går i takt med båtarnas ankomst, de är ju bandet till den övriga världen. Men från och med våren 1829 ändras journalens karaktär: hösten 1828

*Fredrich Schultze, Dagboken
1827-1831, omslag. Riks-
arkivet.*

¹⁷ Den bevaras i dag i Riksarkivet, kanske finns tidigare delar någon annanstans.

¹⁸ Riksarkivet, Konsulatarkivet i Alger, osorterat.

Januarii Māmad, 1827

Don 1st 11a

Don & Don

Den 3^{de}

Dec 4th
5th

June 6th

Den 7^{de}

Don't

Dec 9th at

Jan
me

Den 9de Ankom en fransk Orlogsskib, bentege juleaften. Om bord på dette
fartøj ankom de spanske Fjedsmilitæren De Pedro Ortiz de Zugarte,
med dem var der mange fransede Jægmænd af 300,000 sp. Rds. Værd,
til spanske Kongens Kædetens Schælske til Jæghybt Naari har i
Olgen, samt til Fjedens vidmagt hållende emellom spanske och
engelske Skibe. Spanske Døtten De Manuel Alfonso ankom afven det
sige Jægmænd.

Den 10de I Jænuar de 9 år ankomde 300,000 spanske Rialbræne blifvise udførte
til Gasban, blifv om nuv flere mindender afstæder, s.d. Jude Chafers,
St. Jacob Naari fatt rids frihet, samt ughællig til Leyoni. —

Dec 11th

Dec 12th

Don't

St. Nauri har ett Gasboar under Casinoborgens och flere andre Embets-
mannas naurmannas skibsskole til sine skibetiske Andstorer 94000 Spaniske
Præster. alle de som kunde udførelse forpræstinger, ankomde
och underbeknede af Nauri, blefva wa trællet til fulle skibetiske,
de som ikke voro forfædre med vore skibetiske forpræstinger maa
dogt påfølgende sig alle af fæder af St. Nauri. Men Nauri maa
for at indføe hendes udførelse sin halsen vore befugte St. Nauri.

Dec 14th

Den 14de Ankom en Engelfk Corvette och gick till ankers på redön, med
vanlige saluter. —

Den 15^{de}

Den 15te Under de forflutne dagesne, sedan Dr. Pedro Ortiz er ankomst.
haves tvorne fartyg under Sardinianst Flegg, førdt af Capitⁿ
Luis junior i junior, besat af forhyrde og propanterede til de
verfærdige af de hær, som Krigs-fangerne quæthellene Spanis
renner. De vore 264 til antalet er affglade nu ombord på
de sejlske tvorne fartygen til Miahon.

med

12

avreser generalkonsul Lagerheim på permission till Sverige (och återkommer aldrig), och nu vilar hela den diplomatiska verksamheten på konsulatsekreterarens axlar. Dramatiken stiger: kriget är officiellt förklarat, blockaden fortsätter, staden är belägrad och sedan erövrad. För varje dag blir notiserna längre, febrilare och mer detaljerade – deras dokumentära värde tilltar på ett drastiskt sätt.

Däremot träder ingen syntetisk vision fram, inget uttryck för författarens åsikter.

På förflytt. hela året 1830, vid hwars slut jag hade den glänsen att få min alskade Charlottes förmaning,
 och hade ingen anledning frukta att så snart blifva ryckt utur mitt lyckliga lugn; då jag, en morgon i senare
 hälften af februari 1831 blifvadt att givas i sinnessig mig hos Stats Ministern för Utrikes Öröndarne, (jfr. Not-
 tiffen). Dittkommer emottog, som mig med den oväntade frågan om jag ville, fardig, att om två dagar resa till
 Alger? Jag svarade honom att denna fråga öfverraskade mig på det högsta, och att jag på mycket mindre
 vore beredd på en sådan resa, som jag inte hört att franska regeringem ämnat förklara, jem för att de äter afsträ-
 da Alger. Det är inte till Alger, utan till Marocco; ni skall resa. Öröndet har där begärt flera ömskuter,
 som compromittera fredenssak, och konungen har befallt att ni utan försäkras skall fara dit för att på stället
 undersöka förhållandeh, skicka till Öröndet att för till rätta, och söka återställa det goda förhållandeh med kji-
 far. Mulu Abderhaman. Ni har två dagar på er att taga ert arrangemang. — Jag, invände, väl att man inte
 på två dagar kan bereda sig till en mångdagars 1000 mils resa, hwars slut vi var möjligt att förutse; att jag måste upgå-
 ra och ställa i verket en plan för minas förut uppförande under min månad, långa färreser; och att den oväntade underat-
 telsen om en så hastig skifsmas, sannolikt skulle försärra min hufvuds ridan, som jag hufvuds hufvuds; — men ju de
 rättgripiska part att, ehuru ommande ditto förhållande var, borde jag veta att i var carrière lyder man ordet, eller tager
 man af det. Han bad mig slutligen afpassa om tankar på saken, och gifva honom ett flynd samt för. Konungen var
 inquisit, så han, och ville att jag givet skulle resa. Det kunde öfver landa till om nytt, och åtaga mig detta
 förteende updrag. Att Öröndet inte kunde bibehållas vid sin besättning, an jag han för lika så gifva som
 att den i sådana händelse skulle öfverlämnas åt mig, om jag önsade det, som en pis allv, om Minister platsen i förpantion,
 och inte blifva åter befallt. Så min gamla besättning i Alger, borde jag sannolikt ej omv. tankar.

JULIUS LAGERHEIM (1786–1868)

Julius Lagerheim hade varit anställd vid Konungens kabinett för den utrikes brevväx-
 lingen i Stockholm innan han skickades som generalkonsul till Alger där han tjänst-
 gjorde mellan 1826 och 1829. Hans efterlämnade papper innehåller en berättelse om
 hans vistelse i landet: en handskrift på 226 paginerade sidor, renskriven, sannolikt
 avsedd att publiceras.¹⁹ Hans inträde i tjänsten sammanfaller, som sagt, med drama-
 tiska omvälvningar i de nordafrikanska geopolitiska förhållandena – plötsligt befin-
 ner sig Lagerheim i brännpunkten för samtidens europeiska politik. I denna kokande
 gryta uppträder den svenske konsuln både som åskådare och som deltagare. Det första

19 Handskrifterna, som bevaras i Carolina Rediviva, finns nu utgivna på svenska – jfr Lagerheim
 2018, 2020, 2021. Att Lagerheim själv tänkte på utgivning framgår av skrifternas utformning:
 de är renskrivna, försedda med motto och inbundna.

Jag varerade honom med tunga, freg, och undermåttad min hufvud om det oönskade. Undrag jag fått. Efter lugnare öfverläggning i jag i en öfverlåtelse att jag ej hade annat parti än att lyda, och att det vore bättre att göra det de bonne, gratis, än att låta tvinga mig därtill. Så for der fore samma, afkom på Grefsen Weltersteds förre, där jag, på hans tillfrågans förklarade mig färdig att risa när konungens befälto, men hoppades dock att Hans Excellens af vanlig gähet ville, om möjligt, utöka mig några dagars anstånd. Grefsen yttrade sin tillfridsfällhet, med min beredvillighet, hvarom han samman afkom skulld primum. Konungens, och löfva, så för mig min afse, alla dagar. Så skedd afkom jag blef uppkallad 14 dagar, och af consideration för mig, utan emellan min tillfreds seduktion, så länge ventilerade om ordalagen i mitt latesta Diploma, ehuru jag förskade att det ganska sakert aldrig komme att laggas under krusens ögon, och emellan konungens, när det slutligen blef färdigt, i flera dagar dröjde med dess underförståddes. Men varligt här i land, det, sålde man, bitida, och vid jent.

Det var först den 18 februar, jag komnade Stockholm i sällskap med min svägers, Krigsrådet Lagerstern, och följde med honom till Gummuska. Därifrån for jag till Wadstena, för att taga afsked af Sturen och min syster, och sedan utom uppehåll till Helsingborgs. — Då jag, 1829 komu hem ifrån Alger komnade Malmqvist, på min tillfrågans, min frun, för att blifva sin egen och draga nytta af sin och hans ständ vanliga språk, och musisk skänning, men då han fick höra att jag skulle återvända till Afrika, kunde han ej imat för fristående, utan bad att få se mig afse de andra gångerna. Jag var nöjd därmed, så väl der fore att han var pålitlig, och kunde vara mig nyttig genom sin vana och resor, som i fruktadhet om emellan min hufvud anslag, jag konna vara tranquilare. När Malmqvist var med, och jag, efter mig.

Från Helsingborg skick jag, en morgon, en mig öfver till Helsingör, men hade förrikt att komma i land för

Uppslag ur handskrift av Julius Lagerheim. Uppsala universitetsbibliotek, Carolina Rediviva.

eftersom Sverige förhåller sig neutralt, och det andra därför att landet samtidigt ingår i en större gemenskap som de kristna makterna bildar gentemot de muslimska, med Osmanska väldet i spetsen. Fascinerad av historiens frammarsch som bokstavligen pågår framför hans ögon, försöker Lagerheim både informera sig och påverka händelserna så mycket han kan.

Lagerheims syn på Nordafrika var å ena sidan typisk för en humanistiskt bildad europé, å andra sidan starkt präglad av hans personlighet. Först och främst har han en etnografisk blick. Han vill presentera ett exotiskt land för sina läsare. Hans beskrivningar är detaljerade och metodiska, gjorda nästan som efter Wikipedia-modell (geografi, klimat, flora och fauna, befolkning, historia, statsskick o.s.v.), uppenbarligen sammanställda i efterhand. Men till skillnad från Schultzes beskrivning lyckas Lagerheim be-

vara det första intryckets fräschör: läsaren får en känsla av att upptäcka landet tillsammans med författaren. Naturligtvis fäster han sig vid det pittoreska, det iögonfallande, särskilt när det gäller landets invånare.²⁰

Det intressanta i Lagerheims beskrivningar är att han verkar stödja sig huvudsakligen på egna anteckningar och inte så mycket på senare läsning, i så fall hade han undvikit en rad fel, i synnerhet i stavningen av egennamn. Däremot märker man att han använder sig av muntliga källor och allehanda skrönor: vissa anekdoter om livet i Alger återfinns hos till exempel Rudolph Bay.

Trots författarens ypperliga, felfria franska (han verkar vara helt tvåspråkig) var han inte särskilt språkintresserad och kunde varken arabiska eller turkiska. Men till skillnad från många andra var han, trots sitt ointresse för språk, i hög grad intresserad av människor och sökte ständigt att knyta kontakter i olika miljöer:

Sedan de starkare regnen upphört, ställde jag ofta min promenad åt den sidan, och uppehöll mig därunder ett ögonblick vid kaffehuset, för att kvarsittande i sadeln tömma en kopp, som jag frikostigt betalade. Jag vann på detta sätt småningom mitt ändamål att vänja de turkar och morer som dagligen besökte det att se mig där, så att jag slutligen kunde stiga av hästen, intaga min plats på en matta bland de övriga gästerna, samt röka min pipa och dricka mitt kaffe i deras sällskap. Jag kunde väl varken tala turkiska eller arabiska, men konversation är för detta folk icke något behov, och Ismael var vår tolk då de någon gång ställde frågor till mig om Frankistan [här: europeiska länder], eller jag ville hava några upplysningar av dem. För det mesta rökte vi, tömde den ena lilla koppen efter den andra, och tego eller ägnade gästerna hela sin uppmärksamhet åt en sagotäljare, som i flera timmar talade för dem, och vanligen tvärt avbröt vid någon intressant tilldragelse, med löfte om fortsättning följande dag, för att förmå dem att komma tillbaka. Hans berättelser voro hämtade ur Tusen och en natt, eller angingo de saracenernas segrar i Europa, eller och någon kärleksroman.²¹

Sådana här scener, som vittnar om Lagerheims genuina intresse, kontrasterar starkt mot den likgiltighet och motvilja mot lokalbefolkningen som exempelvis Rudolph Bays anteckningar vimlar av.

I Lagerheims syn på människor är religionen en viktig markör. Under resan över kontinenten bedömer författaren människor först och främst efter deras personliga egenskaper, därefter efter deras sociala ställning och nationella tillhörighet och sist av allt efter vilken trosbekännelse de har. Utanför Europa ser man däremot först till om man är kristen, och först därefter beaktar man nationella och andra sociala aspekter – mycket olikt dagens sätt att se. Begreppet ”kristna nationer” innebär här att man trots

20 Även om Lagerheim inte fäster sig vid deras yttre är medlemmarna av diplomatkåren utförligt porträtterade: de var ju en viktig informationskälla på den tiden och försåg sina respektive regeringar med förstahandsuppgifter om landet och situationen.

21 Lagerheim 2021, s. 129.

ME C.L. N° 634

HUSSEIN PASCHA

der letzte

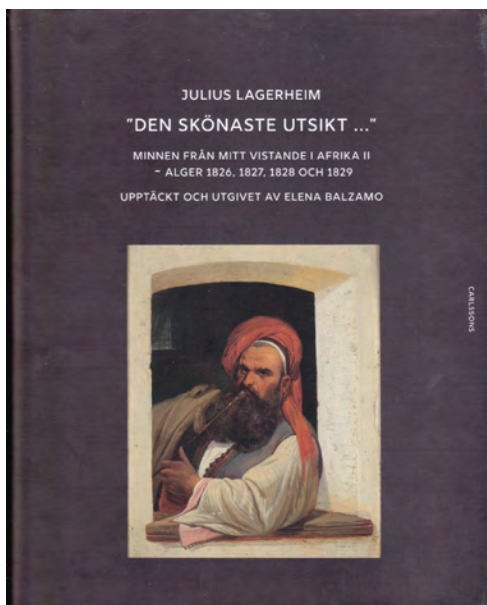
DEY VON ALGER

Hussein Pascha (1764–1838), deji Alger. Rijksmuseum (Nederländerna). Wikimedia Commons.

Omslaget till Minnen från mitt vistande i Afrika. Marocko 1831–1832 utgiven 2018.

Omslaget till "Den skönaste utsikt ..." Minnen från mitt vistande i Afrika II – Alger 1826, 1827, 1828 och 1829 utgiven 2021.

allt har mer gemensamt med fransosen Deval, en skurk som man avskyr och föraktar, än med dejen, Hussein Pascha, som man respekterar och uppskattar. Det är två oförenliga världar som ställs mot varandra, som har olika värderingar och som inte kan bedömas med samma mått.

Å andra sidan händer det ibland att Lagerheim ändrar sin uppfattning under berättelsens gång – inte i fråga om grupper och kategorier, men däremot när det gäller enskilda individer. Han kan till exempel känna sig hotad (av en snabbt ridande beväpnad arab, av ett möte med en arabisk stam, av en alltför inställsam judisk handlare), men oron ersätts av nyfikenhet och när en kontakt etableras ger den upphov till förståelse och välvilja. Det är en inställning som är otänkbar hos hans danske kollega Rudolph Bay, vars gängse benämning på lokalbefolkningen som sagt är ”djävlar”.

Efter Julius Lagerheims återkomst från Alger skickades han till Tanger i Marocko där han stannade ett och ett halvt år – en vistelse som också gav upphov till en fängslande berättelse²² –, dock inte så rik på politiska händelser som den algeriska: Marocko låg ju i periferin, och dess sultans förhållande till de europeiska makterna var betydligt mer avspänt. När han återvände till Sverige 1832 fick han inte den befattning (tjänsten i Konstantinopel) som han hoppades på och som man hade lovat honom. Han fick inte heller någon annan tjänst utomlands. Efter att ha stannat vid hovet några år till tog han avsked från sin hovmarskalkstjänst och lämnade det aktiva livet.

Detta hände 1842, och Lagerheim måste ha varit i desperat behov av sysselsättning eftersom han samma år började redigera sina minnen. Detta arbete, som måste ha tagit ett par år, tillät honom att uppleva det förflutna en gång till, att beskriva, analysera, framkalla bilder och händelser, reflektera över detta ödesdigra decennium och dess följder.

SLUTORD

De tre kontrasterade beskrivningarna av Algeriet av tre nordbor – med olika bakgrund, olika social status och olika intressen, men å andra sidan med liknande levnadsvillkor och observationsförmåga, och även med tillgång till i stort sett samma informationskällor – leder naturligtvis till en fråga: hur bedömde de det geopolitiska läget? Anade de de ödesdigra omvälvningar som skulle få så långtgående konsekvenser inte bara för Nordafrika utan för hela den europeiska politiken under de två kommande seklen? I ett fall är svaret ett självklart ja, i ett fall ett självklart nej och i ett fall kan man inte svara något bestämt.

För Rudolph Bay är frågan helt enkelt inte relevant. Hans uppfattning om den algeriska regencen hindrar honom att se den som en diplomatisk aktör, dejen är inte en samtalspartner man kan interagera med och det turkiska styret ses som ett slags pato-

22 Den finns i dag även på franska, jfr Lagerheim 2020.

logi, en sjukdom som pesten, eller ett besvärligt naturfenomen som de ständiga jordbävningarna. Det är en ful böld i den sköna naturens sköte. Därifrån kommer danskens upprepade önskan att se "hela rövarnästet rensat". Tänker han själv bidra till det? Nej, han vill bara bort och glömma eländet.

Vad Friedrich Schultze tänker om saken går inte att utreda. Han hade bott i landet längre än de två andra, han kände det väl, han fick tillfälle att följa både de interna politiska händelserna, med dess intriger, dess regenters följe, dess maktförhållanden, och de olika skedena i utrikespolitiken: den engelska blockaden, slavarnas frigivning, den franska blockaden ... Han är även den enda av de tre som är på plats under belägringen av Alger och han får bevittna de allra första åren efter det franska maktovertagandet. Allt detta beskriver han faktatrogen, och hans dagbok är ett ovärderligt vittnesmål om händelsernas dagliga förlopp. Nackdelen är att han aldrig lämnar det rent faktiska och nöjer sig med att vara ett slags registreringsmaskin utan att hans egna tankar och känslor kommer fram. Det finns hos Schultze en uppenbar paradox: å ena sidan var han ingen utbildad diplomat, snarare en ingenjör, en tekniker – å andra sidan är de skrifter han lämnade efter sig av en rent diplomatisk karaktär där det individuella inte har någon plats. Man söker förgäves en glimt av analys i det han skriver – och man får själv dra slutsatser av den faktarikedom han lämnade till eftervärlden.

Lagerheims fall är mycket annorlunda, det finns hos honom ett rejält geopolitiskt tänkande, en strukturerad världsbild. Detta beror på två faktorer. För det första skriver han nästan 15 år i efterhand, han har en retrospektiv blick som de två andra skribenter saknar. För det andra är han genuint intresserad av landet: dess samhälle, dess maktsystem, dess historiska kontinuitet.

Regencens problem – för den lokala befolkningen, men också för andra länder, närmare bestämt för de "kristna nationerna" – är, enligt Lagerheim, dess despotiska och korrumperade regim, som i sin tur stöder sig på i hans ögon "fanatisk" islam. Den går inte att reformera, men, paradoxalt nog, trots individens ringa värde i detta samhälle kan det individuella agerandet (hos en makthavare) vara avgörande för både inrikes och utrikes förhållanden. Därifrån kom Lagerheims intresse för regentens, Hassan Paschas, och andra högt uppsatta turkars personlighet.

I början tror Lagerheim att regimen är stabil och att det kommer att dröja länge innan de "kristna nationerna" förmår att definitivt oskadliggöra "sjörövarnästet". Därför blir han överraskad när en diplomatisk kris bryter ut mellan regencen och Frankrike. Ansvar för det åtföljande kriget ligger, enligt honom, hos fransmännen. Han redogör för konfliktens formella orsak, "l'affaire de l'éventail", det berömda grälet mellan Hassan Pascha och det franska sändebudet. Enligt Lagerheim låg det i den senares intresse att tillspetsa konflikten. Men huvudansvaret ligger enligt honom ändå hos den franska regeringen:

För att distrahera sinnena från den inre politiken, och åter väcka sympatier hos en krigisk nation för styrelsemakten, behövde man ett krig, och ingen stat var lämpligare att attackera än den algeriska, som hade inga naturliga allierade i Europa, utan tvärtom var hatade av dem alla, och genom sin geografiska belägenhet alltid generade Frankrikes medelhavshandel. Det saknar således icke sannolikhet att *chevalier* Deval [franske generalkonsuln] hade instruktioner att bereda en brytning med *regencen*, och han gjorde det så mycket hellre, som hans enskilda säkerhet och fördel var förknippad därmed [...]. På detta sätt uppkom ett krig, vars slutliga resultat blev turkiska våldets störtande i Alger, ett resultat som Europa i sekler haft så många grundade skäl att önska, men som åtminstone denna gång ej påkallades av fortgångna verkliga krigsorsaker, utan av en enskilt föraktlig människas intriger, som därigenom hoppades igensopa spåren efter sina många bovstreck. – Så uppkomma stora händelser ofta nog av små anledningar.²³

Av principiella skäl, men även därför att han, till skillnad från Rudolph Bay, gärna skulle stanna i landet där han trivs och tror sig kunna vara till nytta, försöker Lagerheim påverka konfliktens förlopp. Först gör han det genom samtal med dejen, sedan genom ett försök att medla fred i Paris hos de franska myndigheterna. De senare lyssnar hövligt på honom, men han har ingen fullmakt vare sig från den svenska regeringen eller från Hussein Pascha som, när han fattade situationens allvar, ämnade skriva till Lagerheim men inte gjorde det eftersom han trodde att det var för sent:

Hade emellertid dejen på vinst och förlust skrivit, så hade hans brev träffat mig ännu i Marseille, måhända hade freden kunnat uppgöras, turkiska våldet i Alger hade då ännu fortgått några decennier; den odugliga äldre bourbonska grenen hade i alla fall blivit störtad från tronen, men minst 100 000 människoliv hade besparats, som nu fallit offer för morernas rättmätiga motstånd och det afrikanska klimatets inverkan, några intendenten och generaler mindre hade väl fått tillfälle att berika sig genom skamlösa plundringar [...]. Huru ofta bero icke de viktigaste tilldragelser av de obetydligaste tillfälligheter!²⁴

Dessa rader skriver Lagerheim på 1840-talet då Algeriets kolonisering pågår i full fart. Det är en tänkande människas förtvivlan inför historiens nyckfulla gång.

Nu har vi fått en inblick i de tre nordiska diplomaternas skrifter. En vantrivs och vill bort, föraktar lokalbefolkningen och bryr sig inte om landets öde. En lever sitt liv, sköter plikttroget sina angelägenheter, verkar trivas med sin tillvaro och har troligen ingen annanstans att bege sig. En kommer till landet för att stanna, engagerar sig både privat och yrkesmässigt, liar sig med både turkar, araber och européer och hoppas kunna påverka historiens gång. De kompletterar varandra på ett perfekt sätt: Schultzes systematiska och opartiska beskrivningar kontrasterar mot Bays nervösa, ja rent av hysteriska, blixtnsnabba utfall vid sidan av Lagerheims personliga reflekterande krono-

23 Lagerheim 2021, s. 140–141, s. 143.

24 Lagerheim 2021, s. 224.

logiska berättelse. Det är en ypperlig kombination som förtjänar en ingående undersökning i framtiden. Till och med flera.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Källor

Archives du Consulat général de France à Alger. Recueil de documents inédits concernant soit les relations politiques de la France soit les rapports commerciaux de Marseille avec l'ancienne régence d'Alger, 1865, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k3149573/f5.image>.

Hämtad 15/2 2023.

Bay, Rudolph 1920. *Memoarer og breve*, I–III, utg. J. Clausen & P. Fr. Rist, København.

Lagerheim, Julius, *Minnen från vistelsen i Alger 1826–1829*, Uppsala universitetsbibliotek, handskriftsavdelningen, X.416:a.

Konsulatarkiv Alger, Krigsarkivet, vol. B, F, Riksarkivet, Täby.

Litteratur

Balzamo, Elena 2021. "Julius Lagerheim: en svensk Chateaubriand?", i *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens årsbok 2021*, s. 133–146.

Balzamo, Elena 2022. *Périmètre élargi*, Paris: Éditions Marie Barbier.

Colonisation de l'ex-régence d'Alger par France Chambre des députés, 1834, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k55519445.texteImage>. Hämtad 15/2 2023.

Delmas de Grammont, Henri 2009. *Relations entre la France et la Régence d'Alger au XVIIIe siècle*, [Saint-Denis]: Bouchène.

Fernel, Claude Ambroise 1831. *Fäلتåget till Afrika 1830 med ett porträtt av Hussein Pascha, sistade deyen af Alger, samt en plankarta öfver krigsoperationerna, Kalmar* (övers. av *Campagne d'Afrique en 1830, avec un portrait du dei d'Algier, le tableau de l'organisation de l'armée et un plan des travaux de siège*), Paris: Théophile Barrois père et Benjamin Duprat.

Kröger, Johan Henrik 1856. *Sveriges förhållanden till Barbarestaterna i Afrika*, Stockholm.

Lagerheim, Julius 2018. *Minnen från mitt vistande i Afrika. Marocko 1831–1832*, upptäckt och utgiven av Elena Balzamo, Stockholm: Carlssons bokförlag.

Lagerheim, Julius 2020. *Souvenirs de mon séjour en Afrique. Maroc 1831–1832*, utg. och övers. av Elena Balzamo, Paris: Éditions du Jasmin.

Lagerheim, Julius 2021. *Den skönaste utsikt. Minnen från mitt vistande i Afrika II. Alger 1826, 1827, 1828 och 1829*, upptäckt och utgiven av Elena Balzamo, Stockholm: Carlssons bokförlag.

Shaw, Thomas 1738. *Travels, or Observations relating to several parts of Barbary and the Levant*, Oxford: At the Theatre.

- Villard, Maurice 1998. *De la régence d'Alger à l'Algérie française. Le 14 juin 1830 les premiers soldats français prennent pied sur la terre d'Afrique*, Montpellier.
- Voulx, A. de 1852. *Tachrifat, recueil de notes historiques sur l'administration de l'ancienne régence d'Alger*, Alger: Impr. du Gouvernement.
- Wandel, Carl Frederik 1919. *Danmark og Barbareskerne 1746–1845*, København.
- Weber, André-Paul 2014. *Régence d'Alger et royaume de France, 1500–1800. Trois siècles de luttes et d'intérêts partagés*, Paris: l'Harmattan.
- Yacono, Xavier 1966. "La régence d'Alger en 1830 d'après l'enquête des commissions de 1833–1834", i *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 1966 nr 1, s. 229–244.
- Yacono, Xavier 1969. *Histoire de la colonisation française*, Paris: Presses universitaires de France.
- Östlund, Joachim 2015. "Kolonialism och slavhandel i Nordafrika. De svenska konsulernas verksamhet i Alger och Tripoli 1800–1860", i Aryo Makko & Leos Müller red., *I främmande hamn. Den svenska och svensk-norska konsultjänsten 1700–1985*, Malmö: Universus Academic Press, s. 110–132.

HELENA BODIN

Diplomater skriver om det tidiga 1900-talets Konstantinopel

Förmedling och fiktionalisering av (själv)biografiskt stoff

Genom sitt strategiska läge på båda sidor om Bosporen, sundet som utgör skiljelinje och förbindelse mellan Europa och Asien, har Konstantinopel (dagens Istanbul) länge varit en viktig plats för ekonomiska utbyten och politiska förhandlingar. Så var fallet också under Osmanska rikets sista decennier kring sekelskiftet 1900. Där talades, skrevs och förhandlades på en rad östliga och västliga språk. Att anlita förmedlare och tolkar (dragomaner) var nödvändigt, såväl inom den internationella diplomatin som på lokal, mellanmänsklig nivå. Också i västerländska romaner kännetecknas Konstantinopel av det slags spel som kräver mellanhänder: förvandlingar, förväxlingar och förklädnader. Staden framstår på så vis som den ideala platsen inte bara för fiktionsberättelser – orientaliserande romaner om kärlek, mysterier och mord – utan också för det slags skrivande som utforskar gränsen mellan fakta och fiktion.

Mot denna bakgrund är min avsikt att med exempel som rör Konstantinopel under början av 1900-talet visa hur just diplomatens gestalt och diplomatens skrivande inbjuder till att problematisera frågor om fiktion och verklighet, särskilt i biografiskt och självbiografiskt skrivande. Som utgångspunkt för undersökningen använder jag vad Timothy Hampton i inledningskapitlet till *Fictions of Embassy* (2011) säger om att diplomatin i flera avseenden delar skönlitteraturens grundläggande kommunikativa och semiotiska villkor.¹ Diplomaterns politiska praktik, som innebär att förhandla, förmedla och representera, är i hög grad just en skrivande praktik, och i själva verket beror diplomatens gärning ytterst av ett slags fiktion, resonerar Hampton. Exempelvis beror diplomatin av ett grundläggande "som om"-förhållande av det slag som kännetecknar all fiktion, nämligen att den utsände ambassadören ska åtnjuta samma säkerhet som om han vore hemma i sitt eget land. Utan den tankefiguren hade ambassader och

1 Hampton 2011, s. 1–13, särskilt s. 7–11.

fredsförhandlingar inte varit möjliga. Också i andra avseenden delar diplomaten och fiktionen villkor: genom sin egen person, utan egentlig förklädning, är det diplomatens uppgift att representera någon annan, och han balanserar ständigt på gränsen mellan det tillförlitligt sanna och det möjliga. Därtill har diplomaten den dubbla funktionen att skapa kontakt mellan nationer och upprätthålla skillnaden mellan dem. Detta spel mellan närhet och skillnad – närhet som möjliggör skillnad; skillnad som bygger på närhet – kan också försiggå på det personliga planet. Dessa Hamptons iakttagelser blir intressanta att tillämpa i den följande undersökningen av diplomaters skrivande.

Materialet utgörs av ett urval biografiskt, självbiografiskt och fiktivt inriktade texter utgivna på franska, svenska och engelska under 1900-talets tre första decennier, författade av diplomater eller närstående till diplomater med anknytning till Konstantinopel: Georges Dorys, fransk pseudonym för en ung grek uppväxt i Konstantinopel; Ali Nouri, en svensk äventyrare som under sitt turkiska namn tjänstgjorde som diplomat i Rotterdam för Osmanska riket; Fredrik R. Martin och Birger Mörner, båda verksamma vid den svenska beskickningen; samt Harold Nicolson, brittisk diplomat och författare. Sultan Abdülhamid II, som regerade 1876–1909, varav tre decennier som självhärskare i Yıldız-palatset,² står i centrum för de biografiskt och delvis självbiografiskt inriktade texterna, medan de texter som snarare kan betecknas som fiktionsberättelser skildrar händelser från det första Balkankrigets tid (1912–1913) utifrån Konstantinopels horisont. Ingen av texterna är någon egentlig reseskildring, men de utnyttjar ändå gärna reseskildringens särskilda spänning mellan den främmande och den välkända världen.

Sedan mitten av 1800-talet hade Osmanska riket setts som Europas "sjuke man". Början av 1900-talet innebar en politiskt mycket orolig tid av både inre och yttre konflikter, där ungturkarnas revolution 1908 ledde till att sultanen avsattes året därpå. Perioden följdes inte heller av något bestående lugn. Efter de båda Balkankrigen 1912–1913 vidtog i stället världskriget, och därpå följde det grekisk-turkiska kriget i Mindre Asien (1919–1922) innan den nya turkiska nationen bildades 1923, med Ankara (Ankara) som ny huvudstad.

Att författarna är diplomater medför att de ingår i samhällets kulturella och sociala elit. De flesta av dem tillhör sitt lands aristokrati och kan beskrivas som kosmopoliter, men ofta också som rasister – såväl turkar, judar, armenier som svarta (ofta eunucker) beskrivs och bedöms på ett tidstypiskt rasifierat och nedsättande vis. Läsekretsen var likaså internationell, och diplomaternas texter översattes ofta inom kort till flera språk eller fick en förlängd verkan genom att omarbetas i nya, senare utgåvor, något som är

2 I fortsättningen används samma försvenskade namnformer som det tidiga 1900-talets svensk-språkiga författare använder: Abdul Hamid och Yildiz.

viktigt att uppmärksamma för att förstå vilken spridning diplomaternas skrivande fick. Innan en skildring publicerades i bokform kunde den dessutom ha gått som följetong i någon veckotidning, till exempel *Idun* eller *Hvar 8 dag*. Givetvis hörde de samtida läsarna inte alltid till samma kretsar som diplomaterna, men de var ändå ofta bekanta med dem genom dessa rikt bildsatta tidskrifter, där man inte bara kunde läsa följetonger och noveller utan också aktuella nyheter om diplomatiska utnämningar, statsbesök och krigsutbrott som varvades med hemma-hos-reportage, skvaller och recensioner. I bokform förväntade sig läsarna därför mer av detta slags informationer, och mycket riktigt var diplomaternas berättelser ofta av anspråkslöst privat, skvalleraktig eller anekdotisk karaktär. Det personliga anslaget fungerade, eftersom både författare och läsare hade en gemensam politisk och kulturell repertoar av kunskap om världssamhällets elit, liksom om de författare som blivit världsberömda för sina orientaliserande reseskildringar och romaner, exempelvis Pierre Loti.

Genom att de skrivande diplomaterna ofta själva medverkade i berättelsernas handling kom de även att i olika omfattning skildra sina egna liv i Konstantinopel – mer eller mindre självbiografiskt, mer eller mindre fiktionaliserat. Att lösa pseudonymernas gåtor och pröva sanningshalten i skildringarna från Konstantinopel bör ha varit särskilt lockande för de läsare som tack vare sin personkännedom ägde tolkningsnycklar.

Låt oss börja med ett par skandaler som orsakades av skildringar av sultanens person.

DÖMDA DIPLOMATER OM ABDUL HAMID

I april 1901 anmälde den svenske justitieministern till justitiekanslern att boken *Abdul-Hamid i privatlivet*, tryckt på Isaac Marcus boktryckeri, ansågs straffbar enligt Tryckfrihetsförordningen (TF 3:9) och därför hade belagts med kvarstad, det vill säga tagits i förvar till dess att saken avgjorts i rättegång.³ Den som översatt boken till svenska, en student vid namn A. E. L. Hultberg, åtalades men frikändes. Den aktuella paragrafen, som härrörde från 1810, gällde bötesstraff och konfiskering på följande grunder: ”Smädliga, förklenliga och osämja med Fremmande Magter tydligen åsyftande omdömen och yttranden om samtida Nationer och Stater, med hvilka Riket är i fredligt förhållande, om deras warande Öfwerhet, Regering och Regeringssätt, Höga Embetsmän och Sändebud, inre eller yttre förhållanden, företag och underhandlingar.”⁴ Men, för att en bok skulle kunna konfiskeras kunde det också räcka att skriften orsakat missförstånd med utländsk makt, även om den i sig inte var smädlig eller förklenlig.⁵

3 Olsson 1944, s. 242.

4 Citerat efter Olsson 1944, s. 227.

5 Olsson 1944, s. 227.

Boken i fråga var ursprungligen skriven på franska av Georges Dorys, med titeln *Abdul-Hamid intime* (1901). Den hade mer eller mindre direkt översatts – inte bara till svenska utan också till tyska och engelska – medan översättningen till osmanska turkiska av förklarliga skäl dröjde tills 1909, då Abdul Hamid avsatts. Som framgår av förordet till den engelska utgåvan var det Abdul Hamid själv som vänt sig till de berörda ländernas regeringar med sin begäran om att dels förbjuda att boken såldes, dels konfiskera redan sålda exemplar.⁶ Det förefaller ändå som om den svenska översättningen kunde dra fördel av all uppståndelse. När Dorys året därpå gav ut ytterligare en bok, som även den direkt översattes till svenska, *Den turkiska kvinnan: haremsstudier* (1902), kunde man på dess baksidesomslag läsa att den tidigare boken om Abdul Hamid salufördes med hänvisning till just brottet mot Tryckfrihetsförordningen: ”Den beslagtagna boken Abdul Hamid i privatlivet utgick i 5 upplagor / Finnes ännu i några få exemplar att tillgå genom hvarje välsorterad bokhandel / Pris 2.50.”⁷

Författarnamnet Georges Dorys var pseudonym för en ung grek, Anastasios Adosidis (1873–1942), som var uppväxt i en förnäm familj i Konstantinopel. Han presenteras ibland som diplomat, men det var egentligen hans far som var minister vid Höga porten, i sin egenskap av furste av Samos och guvernör över Kreta. Boken om Abdul Hamid skrev Dorys med hjälp av vad han som barn upplevt i hovets närhet och de kunskaper han senare inhämtat som korrespondent för *The Times* i London.⁸ Den svenska översättarens förord är mycket kort men betonar just detta: ”Hans talrika förbindelser med de ledande kretsarna i sultanens omgivning ha gjort det för honom möjligt att tränga fram till närmare kännedom om karaktärsegenskaperna hos den dystre härskaren i Yildiz och att uppspåra en del af de hemliga brott, som där ostraffadt begås af de troendes behärskare.”⁹ Som medlem av ungturkrörelsen tvingades Dorys, dödsdömd av sultanen, att fly från Konstantinopel till Paris där boken tillkom. Ett kolerautbrott i hamnen hindrade polisen från att förfölja honom.¹⁰

Vad skriver då Dorys som både retar statsmakterna och frestar läsarna? I åtta fylliga kapitel skildras sultanens privatliv, i vid mening – hans uppväxt och väg till makten, hans liv i Yildiz-palatset, hans harem och familj. I de franska och engelska utgåvorna finns därtill ett rikt bildmaterial, som dock saknas i den svenska. Det hela påminner mest om skvaller i veckopressen, kombinerat med misskrediterande beskrivningar av sultanens vanor, personlighet och utseende. Att denna smutskastning sker på goda grunder framhålls med all tydlighet i både de franska och de engelska förorden.

6 Hornblow 1901, s. viii–ix.

7 Dorys 1902, baksidan av omslaget.

8 Hornblow 1901, s. iii–iv; Davis 2020.

9 Dorys 1901, ”Öfversättarens förord”, u.s.

10 Hornblow 1901, s. iv; Davis 2020.

Författaren Pierre Quillard, som särskilt kämpade för armeniernas sak, menar i sitt franska förord att varken Nero, Caligula, Timur Lenk, Djingis khan, katolska kyrkans inkvisitorer eller kinesiska torterare kunnat mäta sig i grymhet med Abdul Hamid.¹¹ Quillard räknar upp de många massakrer i hela det osmanska imperiet för vilka sultanen bör hållas skyldig, och därtill kommer så hans brott på närmare håll: den miljon turkar som dränkts i Bosporen samt det metodiska utrotandet av armenierna.¹² Till sist uttalar Quillard sin önskan: att Europa till sist må hänga Abdul Hamid på Stamboul-bron, att vilken servitör, kvinna eller eunuck som helst må döda honom likt en hund, eller att sinnessjukdomen må få ett utbrott som gör slut på honom.¹³ Den engelske översättaren, Arthur Hornblow, påpekar i lugnare ordalag skillnaden mellan Dorys och andra levnadstecknares skildringar: "It is a terrible picture he [Dorys] draws. We see nothing here of the wise, enlightened ruler seeking to redeem Turkey from her position of European Sick Man whom other biographers have painstakingly striven to depict."¹⁴

Det är svårt att hitta enskilda exempel på formuleringar att citera ur Dorys beskrivning för att illustrera det hemska porträtt han målar av sultanen. Lösryckt framstår varje påstående som mer bagatellartat, men när flera sådana, kapitel efter kapitel, radas på varandra blir intrycket massivt mörkt. Bokens avslutande stycke får sammanfatta den helhetsbild läsaren får:

Abdul-Hamids husliga lif visar nogsamt, att denne omänskligt självviske man aldrig förstått tillvinna sig någon människas tillgifvenhet, lika litet som någon människa erfarit en sådan känsla för honom. Sina släktingar liksom sina undersåtar har han aldrig ingifvit annat än fruktan och han skall alltid förblifva för de sina liksom för sitt folk den tyrann han är; i hela mänsklighetens ögon och inför historien – den röde sultanen.¹⁵

Att skriva om Abdul Hamid var utan tvekan ett ämne i tiden. I kölvattnet av Dorys bok fanns också en annan, svensk bok med liknande titel, *Abdul-Hamid i karikatyr: interiörer från Yildiz-kiosk i ord och bild* (1903) av Ali Nouri (1861–1937), vars ursprungliga namn var Gunnar Noring. Han var en ung svensk boksamlare som i slutet av 1870-talet hade begett sig till Konstantinopel för att – bland annat för Kungliga bibliotekets räkning – söka efter material med anknytning till Karl XII:s vistelse där.¹⁶

¹¹ Quillard 1901, s. viii.

¹² Quillard 1901, s. viii–ix.

¹³ Quillard 1901, s. xii.

¹⁴ Hornblow 1901, s. v.

¹⁵ Dorys 1901, s. 168.

¹⁶ Jarring 1976, s. 7. För en utförlig skildring av Ali Nouris liv, se Flemming 2018, s. 190–202. Jarring modifierar på goda grunder Norings födelseår till 1858, vilket Flemming följer.

Efter att 1884 ha konverterat till islam hade han tjänstgjort som diplomat i Rotterdam för Osmanska riket fram tills att han sommaren 1901 föll i onåd hos sultanen, dömdes till 101 års fängelse för majestätsbrott och tillfälligt återvände till Sverige i stället för att ta sitt straff. Skälet till domen skulle vara hans föregivna redaktörskap för skämttidningen *Daoul* (tu. *davul*, trumma) som gick hårt åt Abdul Hamid.¹⁷ Redan året innan *Abdul-Hamid i karikatyr* gavs ut publicerade tidskriften *Varia* några "profitar" ur den i form av text och teckningar, tillsammans med en kort presentation av författaren och hans hustru, den tunisiska prinsessan Haïrie Hanem.¹⁸ En dansk och en tysk översättning av boken publicerades sedan ungefär samtidigt som den svenska utgåvan, medan de översättningar till turkiska, engelska och italienska som nämns på bokens försättsblad inte verkar ha slutförts. En fransk översättning kom dock långt senare, i början av 1930-talet.¹⁹

Den drygt hundrasidiga boken inleds med ett utvikiningsblad där ett faksimil av Ali Nouris dom i osmansk skrift faller ut i full längd för att några sidor senare återges i översättning i det inledande kapitlet, "Abdul-Hamids rättskipning". Där redogör författaren noga för alla aspekter av domen, i vilken "hela det hamidianska rättsväsendet [...] framträder i all sin groteska och sorglösa, men också sorgliga oförskämdhet".²⁰ I nästa del av boken ägnas ett kapitel åt "Abdul-Hamid och den turkiska skämtpressen" med *Daoul* som ett av exemplen, och just denna satiriska tidskrift ges därefter ett eget avsnitt.²¹ I resten av boken hämnas Ali Nouri genom att återge ett stort antal skämtteckningar ur just *Daoul* av sultanen med bildtexter och infällda pratbubblor i osmansk skrift. Flera av prosastyckena har förlöjligande rubriker såsom "Abdul-Hamid på vift", "Abdul-Hamid som armenisk patriark" och "Abdul-Hamid i biktstolen".²² Här finns också rimmade verser och prosastycken där sultanen hånas eller görs till åtlöje. Under rubriken "Abdul-Hamid som jonglör" återfinns exempelvis epigrammet "Ditt spel med hufvu'n är ett farligt spel, / som länge nog du drifvit såsom sport. / Pass på, jonglör, ty om du kastar fel, / du lätt kan bli – ett hufvud själf för kort!" tillsammans med en teckning där sultanen jonglerar med just avhuggna huvuden och ett par blodiga dolkar.²³ I "Abdul-Hamids klagovisa" är sultanen skrämmd av både bulgarer och ungturkar: "Jag gömt mig bak galler och murar / och vågar knappt se på mitt folk, / ty

17 Ali Nouri 1903, s. 14; Flemming 2018, s. 198–200.

18 *Varia. Illustrerad månadsskrift* 5 (1902): 280–284. Se även Flemming 2018, s. 200.

19 För översättningarna, se Flemming 2018, s. 201–202, not 38–41.

20 Ali Nouri 1903, s. [7].

21 Ali Nouri 1903, s. 21–27 samt 38–47.

22 Ali Nouri 1903, s. 63–68, 85–87 och 88.

23 Ali Nouri 1903, s. 53.

Följande teckning är mindre harmlös; men, bättre än en lång krönika, talar den sitt eget tydliga språk:

Abdul-Hamid som jonglör

Ditt spel med hufvu'n är ett farligt spel,
som länge nog du drifvit såsom sport.
Pass på, jonglör, ty om du kastar fel,
du lätt kan bli — ett hufvud själf för kort!

hämnnaren rundt kring mig lurar / med kulor, med gift eller dolk!"²⁴ I det läget önskar han sig till det "snöiga Nord" där det strax blir tal om förklädnader av typ *cross-dressing*: "Dock helst som eunuck vill jag smyga / till Eminés stora supé / att Stockholmsdamerna blyga / i frackar och lösskägg få se."²⁵ Turkologen och diplomaten Gunnar Jarring har senare beskrivit boken som "ett dräpligt tidsdokument och en i sina stycken lysande politisk satir".²⁶

Båda dessa biografiskt inriktade böcker, *Abdul-Hamid intime* och *Abdul-Hamid i karikatyr*, presenterades alltså för läsare på flera olika språk i kraft av författarens sanningsanspråk. Genom sin närhet till diplomatin ägde både pseudonymen Georges Dorys och Ali Nouri en särskild insyn i det osmanska hovlivet och kunskaper om Abdul Hamids person och karaktär. Samtidigt framgick det att de hade tagit stora personliga risker och därför dömts till döden eller mer än livslångt fängelsestraff. På så vis både synliggjordes och salufördes just diplomaten som en särskilt intressant och tillförlitlig författare till biografiska berättelser om sultanens liv i Konstantinopel.

DIPLOMATERS MÖTEN MED ABDUL HAMID I YILDIZ-PALATSET

Den svenska beskickningen i Konstantinopel, "Svenska palatset", har en lång historia som går tillbaka till 1700-talet.²⁷ Ett par exempel på hur svenska diplomater i efterhand skildrat sina minnen av tiden i Konstantinopel och sina möten med Abdul Hamid får här illustrera hur diplomaten blir en del av sin berättelse, som därigenom får en viss självbiografisk karaktär.

Mellan 1903 och 1908 arbetade där orientalisterna och konstsamlaren Fredrik R. Martin (1868–1933), det första året som attaché och därefter som dragoman.²⁸ Några decennier senare publicerade Martin sina minnen i en samling skisser under titeln *Sett, hört och känt* (1933), där han i anekdotens form berättar om bland annat sin tid i Turkiet. Som han skriver i förordet, undertecknat i Stambul 1932, har han medvetet valt denna form, eftersom livet i Orienten är just brokigt och skiftande. Skildringen påminner därför om "ett kaleidoskop, små skisser, som ibland förenas till sammanhängande bilder".²⁹

Ett par av Martins skisser gäller hans möten med och intryck av Abdul Hamid, och

24 Ali Nouri 1903, s. 61.

25 Ali Nouri 1903, s. 62. Den egyptiska prinsessan Eminé var gift med det osmanska sändebudet i Stockholm, Cherif [Şerif] pascha.

26 Jarring 1976, s. 8.

27 Om Svenska palatset och dess historia, se Whitling 2023.

28 Jarring 1985–1987.

29 Martin 1933, s. [7].

de har helt andra förtecken än Dorys och Ali Nouris skildringar. Martins intention är att se på sultanens verk "utan förutfattade meningar", vilket i början av 1930-talet leder honom till bedömningen att Abdul Hamid förefaller "nästan liberal i jämförelse med de diktatorer och tyranner som för närvarande styra även förut liberala nationer".³⁰ Martin medger att Abdul Hamid visserligen hade många fel men menar ändå att han kommer att bli ihågkommen som "Turkiets siste store sultan".³¹ Hade Abdul Hamid varit vid makten ännu 1912 hade han i samarbete med tyskarna kunnat förhindra Balkankrigets utbrott och därmed också avstyrat världskriget, tänker sig Martin.³²

På liknande vis som Dorys, men igen ur ett helt annat perspektiv, beskriver Martin Abdul Hamids utseende, hans "vackra, snälla ögon" och att han var som "en gammal snäll onkel, som gärna ger sina vänner små cadeauer".³³ Skälet till att Martin fått möjlighet att möta sultanen är att han för med sig hälsningar från sultanens "gode vän konung Oscar".³⁴ Till sin lycka blir han inbjuden till sultanens privatbibliotek med en samling persiska miniatyrer vars like han aldrig någonsin sett. Han får också sultanens tillstånd att söka efter gamla, värdefulla böcker i Seraljen, liksom efter minnen efter Karl XII, och även om han inte fann några spår efter den svenske kungen fick han möjlighet att fotografera ur samlingarna. Därtill fick han hålla "de stora smaragderna, de största i världen, i handen".³⁵

De rikedomar sultanen äger skänker alltså glans även åt Martin inför hans svenska läsare, och han försummar inte heller tillfället att framhålla sin egen roll som budbärare från den svenske kungen. Martin uttalar sig dessutom om Abdul Hamids egenskaper utifrån senare händelser, det vill säga utifrån kunskaper han inte hade under sin tid i Konstantinopel, och likaså uttalar han sig om framtiden. Hans berättelse om sina möten med Abdul Hamid blir därigenom i hög grad en berättelse om hans egna värderingar, intressen och vänskretsar, kryddade med spådomar om ett annat möjligt historiskt förlopp och om framtiden. Martins skisser exemplifierar på så vis hur en diplomat – även som författare – kan dels framhålla sin auktoritet och omdömesgillhet, dels resonera om det möjliga, det tänkbara.³⁶

Ytterligare en svensk diplomat som skildrat sina besök i Yildiz-palatset under Abdul Hamids tid vid makten är greve Birger Mörner (1867–1930), som tjänstgjorde som tillförordnad vicekonsul på den svenska beskickningen i Konstantinopel under

30 Martin 1933, s. 11.

31 Martin 1933, s. [7].

32 Martin 1933, s. 12.

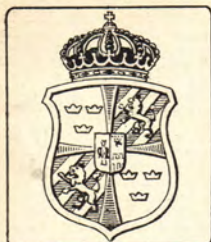
33 Martin 1933, s. 13.

34 Martin 1933, s. 13.

35 Martin 1933, s. 14.

36 Jfr tidigare hänvisning till Hampton 2011, s. 9.

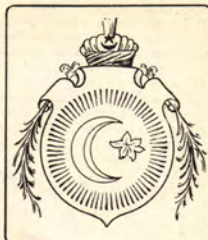
VÅR BESKICKNING OCH LANDSMÄNNEN I KONSTANTINOPEL.

Attac hén, Fil. D:
F. R. MARTIN.

Envoyén, Friherre
H. J. BECK-FRIIS.

Vice Konsuln, Grefve
B. MÖRNER.

Oroligheterna på Balkan hålla f. n. uppmärksamheten mer än vanligt fast å det turkiska rikets hufvudstad. I sin sträfvan att framkalla krig mellan Turkiet och Bulgarien, ja, hvilken makt som helst i

Foto, Berggren, Konstantinopel.

SVENSK-NORSKA MINISTERHOTELLET I KONSTANTINOPEL.

Köktid i Rom. A.-B. Bernt Björnsjöns Köktid—48g

Fotografier av Fredrik Robert Martin som attaché och Birger Mörner som vicekonsul flankerar Hans Joachim Beck-Friis som envoyé. Nedtill Guillaume Berggrens fotografi av den svenska beskickningen, "svensk-norska ministerhotellet", i Konstantinopel. Ur tidskriften Hvar 8 dag, årg. 5, nr 7, den 15 november 1903, s. 100. Foto: Project Runeberg.

ett knappt år, från juni 1903 till mars 1904. Mörner var alltså där ungefär samtidigt som Martin, som ägnat ett par sidor i sina minnen åt att – ganska elakt – beskriva honom. Enligt Martin kunde Mörner varken räkna eller tala främmande språk, men samtidigt måste han erkänna och berömma Mörners ”formella talang som prosaist”, som räddar honom själv från en knepig skrivuppgift och även förlänar honom oförtjänta lovord.³⁷ Vad Martin dock inte berättar om sig själv är att beskickningschefen ett par år senare ansåg honom oduglig.³⁸ Det blir tydligt att Martins skissartade minnen helt och hållet bygger på hans eget perspektiv, vilket ger dem ett självbiografiskt anslag.

Birger Mörner är mycket riktigt en fin stilist som i rytmask prosa och med få ord förmår skapa stämning, gärna av saga och dröm, men han drar sig inte heller för att bryta av med vardagliga, dråpliga eller motbjudande detaljer. Redan som ung hade han debuterat som författare till både dramatiska och poetiska verk. Till Mörners stora vänkrets hörde en rad sinsemellan högst olika författare – Strindberg, Heidenstam, Tavaststjerna och Söderberg – och det berättas att han gärna översatte poesi som en sorts sällskapslek. Efter att under några år ha varit tongivande inom det litterära sällskapet *Utile Dulci*, förkortat U.D., övergick han i början av 1900-talet till tjänst inom det UD som uttyds Utrikesdepartementet, med en rad olika kortare utlandsplaceringar under ett tiotal år. Kring 1920, då han på nära ett decennium inte längre verkat som diplomat utan enbart som författare, hölls Mörner för att vara en av Sveriges mest sålda och välkända författare.³⁹ I grunden romantiker och med ett intresse för det avlägsna i både tid och rum har han skrivit ett stort antal verk i olika genrer av dels historiserande, dels orientaliserande slag.

I *Under halfmånen* (1906) har Mörner samlat 32 korta prosastycken i form av stämningsbilder från Konstantinopel. Fjorton av dem gick som följetong i veckotidningen *Idun* under några månader i början av 1904, då Mörner redan lämnat Konstantinopel.⁴⁰ Samtliga har senare, med något tillägg, återutgivits i Mörners *Turkiska år* (1926), som även innehåller en nyutgåva av *Med profetens folk* (1916), där hans återkomst till Konstantinopel under början av första världskriget skildras. *Under halfmånen* översattes även till tyska under titeln *Inshallah: Türkische Impressionen* (1908).

Det är särskilt två av Mörners stämningsbilder i *Under halfmånen* som skildrar Abdul Hamid, och båda utgör höjdpunkter vad gäller att beskriva all den orientaliska prakt men också det stora avstånd och den bevakning som omgav sultanen. I ett av kapitlen berättar Mörner om hur den nya svenska envoyén – troligen Hans Joachim Beck-Friis som tillträdde befattningen 1903 – högtidligt tas emot i Yildiz-palatset.

37 Martin 1933, s. 39–40. Enligt Martin sker detta sommaren 1902.

38 Utlåtandet citeras av Jarring 1985–1987.

39 Meidal 1987–1989.

40 *Idun* 1904: 3, 5, 10, 15 och 17.

Spänningen byggs långsamt upp genom skildringen av hur all personal på beskickningen väntar på att den kejserliga kortegen ska anlända, när så äntligen sker: "Det blir ett vimmel på gården af ryttare, ekipager med guldbeslagna seldon, kuskar och lifjägare i ljusblått med broderier af lysande guld. Ur den främste vagnen stiger en kejserlig introduktör för att afhämta envoyén [...]"⁴¹ Så bär det av till "Yildiz, stjärneslottet, dit alla troendes helige kalif dragit sig tillbaka, härskande fast själf osynlig öfver folk och riket".⁴² På Pera-gatan (motsvarande dagens İstiklal Caddesi) pågår stadslivet och följets beskådas av greker, levantiner och turkar. Väl framme i palatset förs de in i gemak efter gemak med mjuka mattor, där paschor i glänsande uniformer och svarta eunucker står uppradade, och där kaffe bjuds i koppar sammansatta av rosenstenar, innan överceremonimästaren annonserar: "Majestätet väntar."⁴³ Medan envoyén och dragomanen möter sultanen får alla andra, inklusive Mörner, stanna utanför. Tystnaden blir så intensiv att det tycks honom som om han "i drömmen blifvit försatt till sagans sofvande slott, som hade på tusen år härinne icke ljudit en människas röst".⁴⁴ Men scenen ska ändras, och snart får även Mörner komma in till sultanen. Hans karakteristik av sultanen påminner inte så lite om Martins välvilliga beskrivning, men liksom för att skapa effektfull kontrast mot sultanens vänliga uppsyn lägger Mörner in en viss olycksbådande, kanske hotfull skiftning i kapitlets avslutande mening:

En undersätsig men axelbred gestalt; en liffig, fullkomligt fascinerande blick, en framspringande, kraftigt böjd näsa; ett vänligt, nästan, farbroderligt leende uretsvarthelskägg, – så står han ännu framför mig, *Abdul Hamid Khan*, den fruktade och den okände, sin tids kanske öfverlägsnaste diplomat.

Han räcker handen; den är bred och kraftig, och under den hvita handsken kännas stora ringar.⁴⁵

I ett annat kapitel skildrar Mörner den tradition som innebär att Konstantinopels diplomatiska kår i samband med den muslimska fredagsbönen besöker *selamlık* i Yıldiz-palatset, den del av palatset som är reserverad för män.⁴⁶ Färden uppför backen till palatset ledsagas av regementen med trumslagare och musiker i spetsen, och så småningom kommer även Hamidiye-marschen att ljuda, den nationalsång som Abdul Hamid lät komponera till en text som hyllar honom som härskare över Osmanska riket. I diplomatkiosken samlas de mest inflytelserika ländernas ambassadörer – Frankrikes, Rysslands och Tysklands – och Mörner återger det dämpade samtal som

41 Mörner 1906, s. 27.

42 Mörner 1906, s. 27.

43 Mörner 1906, s. 28.

44 Mörner 1906, s. 29.

45 Mörner 1906, s. 29.

46 Mörner 1906, s. 46–52.

I samband med sultanens fredagsbön besökte diplomatkåren i Konstantinopel selamlık i Yıldız-palatset, vilket Birger Mörner berättar om i Under halfmånen (1906). Tidstypiskt vykort föreställande Yıldız-palatset och Hamidiye-moskén, Editeurs J.M.F. Galata. I privat ägo.

förs, ”sammansatt af fraser på Europas alla språk”.⁴⁷ Efter att muezzin kallat till bön från minareten i Mörners svenska översättning – ”Gud är en, ropar han, Allah är Allah, skynden, dödlige, till bön!”⁴⁸ – öppnas ”Yildiz, stjärneslottets, portar för en syn, så egenartad, så smattrande färgrik, att den, som en gång sett den, aldrig skall kunna glömma den”.⁴⁹ Utan översättning återger så Mörner truppernas skallande hyllningsrop, ”*Padischahim tshok jasha!*”, medan sultanens vagn på väg till fredagsbönen närmar sig moskén.⁵⁰ Efter att högtiden avslutats reflekterar Mörner över sin kvardröjande känsla av att ha varit med om något som aldrig ska upphöra, innan han i kapitlets sista mening upprepar hyllningsropet till sultanen:

[...] hvarje gång med en känsla af att åter hafva lyssnat till Islams ur, denna åldriga, underbart konstruerade mekanism, som hvarje fredag på en bestämd sekund genom österlandets

⁴⁷ Mörner 1906, s. 47.

⁴⁸ Mörner 1906, s. 50.

⁴⁹ Mörner 1906, s. 50.

⁵⁰ Mörner 1906, s. 50.

tystnad ger ett knäpp. Den fredag, då för första gången ingen sultan färdas till en af Konstantinopels moskéer, då är maskineriet på allvar rubbadt, och icke ens Alladins ring och lampa skulle då kunna frambetvinga en ande nog mäktig att reparera Islams stannade urverk.

*Padischahim tshok jasha!*⁵¹

Vem är det som uttalar de sista orden? Läsaren svävar i ovisshet om huruvida det är ett sista rop från trupperna som dröjer kvar eller om det är berättarrösten som faller in i deras ord. Men samtidigt har läsaren själv förmåtts att – kanske med viss inlevelse – uttala frasen med den emfas som ges av den ensamma raden med dess avslutande utropstecken, fast troligen utan att förstå ordens betydelse. Därmed har med ens Abdul Hamids soldater, diplomaten Mörner som berättare och den svenska läsaren i en nästintill performativ gest förenats i ett och samma leverop till sultanen: *Padischahim tshok jasha!* Länga leve min padischa!

Mörners närvaro i berättelserna om hans möten med sultanen märks här främst genom de många sinnesintryck och känslor som han generöst förmedlar till sina läsare. På så vis görs läsarna delaktiga i upplevelserna: de ser, hör, känner, luktar, smakar – till och med uttalar! – detsamma som Mörner. Det är inte främst sig själv utan vad han ser och erfar som han skildrar, samtidigt som han är noga med att upprätthålla intrycket av att Konstantinopel är lika främmande som fjärran. På så vis etablerar han både närhet och skillnad i sina stämningbilder, på ett sätt som påminner om hur en diplomat fungerar som förmedlare: han är närvarande på plats, men hans närvaro påminner samtidigt om den skillnad och det avstånd som det diplomatiska uppdraget ytterst beror av.⁵² Det självbiografiska inslaget i *Under halfmånen* framställer på så vis inte Mörner främst som auktoritet utan som förmedlare av både sinnesupplevelser och möten med andra – här med självhärskaren-och-sultanen, medan läsaren i andra kapitel får möta Ali som är kavass (vakt) på beskickningen, en apotekare som säljer grodor till beskickningens marmorfontän, Mörners turkiske vän Rachid Bey, eller författaren Pierre Loti.

FIKTIONALISERADE DIPLOMATER OCH SJÄLVBIOGRAFISK FIKTION PÅ BOSPOREN

Harold Nicolson (1886–1968) tjänstgjorde som tredjesekreterare på brittiska ambassaden i Konstantinopel under Balkankrigen 1912–1913. Det första året levde han där ensam, men inför det andra året hade han gift sig med Vita Sackville-West, och tillsammans flyttade de in i ett trähus i stadsdelen Cihangir.⁵³ Genom hela livet var Ni-

51 Mörner 1906, s. 51–52.

52 Jfr tidigare hänvisning till Hampton 2011, s. 8.

53 Lees-Milne 1980, s. 67.

colson en högst produktiv författare, som kunde berömma sig av en skrivhastighet på tio tusen ord om dagen eller fyrtio tusen i veckan.⁵⁴ Förutom flera författarbiografier och verk som rör hans diplomatiska gärning har han skrivit en roman, *Sweet Waters* (1921), och en novellsamling, *Some People* (1927), som båda utspelar sig, helt eller delvis, i Konstantinopel.⁵⁵ Efter att 1929 ha avslutat sin diplomatiska gärning övergick Nicolson till ett liv som författare. Här kommer nu frågan med Nicolson's roman och novellen "Lambert Orme" i fokus att gälla den skrivande diplomatens möjligheter att fiktionalisera biografiskt och självbiografiskt material.

Titeln på Nicolson's roman, *Sweet Waters*, syftar på ett vattendrag på den asiatiska sidan av Bosporen. Sötvattnen var dåför tiden ett populärt mål för utflykter och picknick, en plats för kurtiserande på behörigt avstånd, över åtskiljande vatten, dit man begav sig i de karakteristiska smala kaikerna. När *Sweet Waters* först publicerades var det med undertiteln *A Novel* (1921) som i senare utgåvor, från 2000, ändrats till *An Istanbul Adventure* och *An Istanbul Thriller*. Genrebestämningen thriller motiveras av episoder som skildrar både rafflande underrättelseverksamhet och en avrättning utförd med yttersta grymhet, så som när den turkiske förrädaren bränns levande i ett turkiskt stridsskepps ångmaskin, eftersom hans överordnade vill höra det speciella ljud som uppstår "when his head explodes with a report like a bomb".⁵⁶ Dessvärre är det så att romanens huvudperson, den unge Angus Field, arkivarie på brittiska ambassaden, är den som egentligen orsakat hela händelseförloppet genom att prata bredvid mun. Också i övrigt har han misslyckats med det mesta – att skriva romantiskt högravande dikter till Österlandet, att tala om kärlek med en ung konstantinopolitansk kvinna, liksom att fria till henne.

Det är under en båtfärd uppför Bosporen som Angus Field läser igenom sina ny-skrivna diktrader, bara för att inse att de inte håller. Han river sönder sidan ur anteckningsboken och låter vinden fånga småbitarna som strax blåser bort.⁵⁷ Genom denna patetiska gest skingras över Bosporens vatten en mängd fraser som var tänkta att besjunga Österlandet: "Oh Languor of the East, to what sad lute you tune your lethargy!", "Oh padded silence of the East!", "Oh patience of the East!", "Oh wisdom of the East", "Oh squalor of the East", "Oh deleterious East!", "Oh various East!", "Oh ignorant East!"⁵⁸

Också vid andra tillfällen visar det sig att Angus Field har svårt att finna orden i mö-

54 Rose 2005, s. 115.

55 Romanen översattes senare till turkiska av Ş. Hikmet Hikay: *İstanbulda bir İngiliz kıızı*, Istanbul: Bati Yayini 1944 (En engelsk flicka i Istanbul).

56 Nicolson 2008 [1921], s. 176.

57 Nicolson 2008 [1921], s. 20–21.

58 Nicolson 2008 [1921], s. 20.

tet med Österlandet. Så är fallet i den övergivna trädgård, högt upp i bergen ovanför den brittiska ambassadens sommarresidens i Therapia (Tarabya) utmed Bosporen, där han brukar träffa Eirene Davenant, en halvt brittisk, halvt grekisk flicka som på sommarna bor i Therapia, på vintrarna i Pera i Konstantinopel. När deras samtal närmar sig frågan om kärlek börjar han undervisa henne om fortplantningens elementa, men då Eirene insisterar på att hon menar kärlek, inte kaninuppfödning, kan han bara mumla något osammanhängande och titta på klockan för att så ge sig av.⁵⁹ När han senare faktiskt lyckas formulera sitt frieri blir Eirenes svar nej, följt av ett bestämt ”so there!”⁶⁰

Genom sina misslyckanden hänvisas Angus Field om och om igen till att hålla det avstånd som är karakteristiskt för Sötvattnen, de som nämns i romanens titel, när han egentligen hade önskat komma i närkontakt med Österlandet. Men även om han varken vinner Eirene eller Österlandet är det mycket som talar för att det ändå är hans person, hans tafatthet och undergivna sätt att hantera sina misslyckanden som till sist vinner läsarens kärlek. Det blir emellertid en annan av romanens karaktärer som till sist får Eirene till hustru, nämligen den unge arkivariens äldre och erfarne diplomatkollega vid brittiska ambassaden, Hugh Tenterden. Upplösningen på Nicolsons thriller kommer efter det att Tenterden i sin snabba yacht undsatt Eirene från de eskalerande striderna vid det turkiska fältsjukhus där hon engagerat sig som frivillig sjuksköterska.

Nigel Nicolson (Harold Nicolsons och Vita Sackville-Wests son) har i sitt förord föreslagit en biografisk läsart av *Sweet Waters*, där Angus Field motsvaras av författaren-och-diplomaten själv och Eirene av hans hustru, Vita Sackville-West.⁶¹ James Lees-Milne, en av Harold Nicolsons levnadstecknare, påpekar i stället att Harold Nicolson såg sig själv i både Angus Field och Hugh Tenterden, i såväl den unge, pretentiöse arkivariern som den äldre, cyniske och skicklige diplomaten.⁶² Detta kan finna stöd också i ett av Harold Nicolsons brev, där han beskriver hur han våren 1913, utklädd till turkisk läkare med röd halvmåne och fez, rest till fronten. Från ett kaotiskt fältsjukhus lyckades han få med sig tjugotvå sårade soldater i sin båt – en händelse som inte så lite påminner om Tenterdens räddningsaktion i romanen.⁶³

Sweet Waters bygger alltså på verkliga politiska händelser i en verklig stadsgeografi – stoffet till romanen hade Nicolson burit med sig och funderat på alltsedan sin tjänstgöring i Konstantinopel.⁶⁴ I egenskap av diplomat hade han både informationer och

59 Nicolson 2008 [1921], s. 42.

60 Nicolson 2008 [1921], s. 157.

61 Nigel Nicolson 2008, s. 2, med hänvisning till Harold Nicolsons dedikation i det exemplar av romanen han gav sin hustru: ”Eirene from Angus. Long Barn. Nov. 1921.”

62 Lees-Milne, 1980, s. 171–172.

63 Nicolson red. 1992, s. 38 (brev från Harold till Vita, 3/3 1913).

64 Lees-Milne 1980, s. 172.

Harold Nicolson med hopfällbar kamera, troligen i Therapia och troligen fotograferad av Maude Anckarsvärd, hustru till Cossva Anckarsvärd, den svenske ministern vid beskickningen i Konstantinopel. Bilden tillhör Gustaf Almenberg.

förstahandsupplevelser som inte var allmängods i nyhetsrapporteringen från det första Balkankriget. I romanen har vi sett att karaktärerna delvis fiktionaliserats samtidigt som Nicolson's brev visar att det finns fog för att söka såväl den biografiska som den självbiografiska och självupplevda grunden bakom den konstnärliga helhet som byggs av romanens kärleksäventyr och thrillerartade spänning.

I *Some People*, som i nio noveller beskriver lika många livsöden, har Harold Nicolson tagit ytterligare ett steg på väg mot sammanblandningen av fiktion, biografi och självbiografi. Hans korta, inledande "Author's note" lyder: "Many of the following sketches are purely imaginary. Such truths as they may contain are only half-truths."⁶⁵ Jag-berättaren är här identisk med levnadstecknaren-och-författaren till de olika biografiska berättelserna, samtidigt som det är författarens eget liv, med början i hans tidiga uppväxt i Konstantinopel där fadern var diplomat, som utgör den röda tråden

65 Nicolson 1927, s. v.

genom hela novellsamlingen. Den kan på så vis ses som en hybrid mellan *biografiction* och *autobiografiction*, det senare en term som introducerades redan 1906 men som på senare år lyfts fram på nytt.⁶⁶ Det faktum att alla personer utom Nicolson själv (och välkända statsmän) har fikcionaliserats skapar här nya nivåer av kittlande huvudbry för läsarna. Virginia Woolf bekräftade i sin recension av *Some People*, "The New Biography" (1927), som till formatet snarast var en essä, hur viktig och nyskapande novellsamlingen var. Hon räknar där in Nicolson bland de författare som var i färd med att skapa "den nya biografien", och förklarar: "*Some People* is not fiction because it has the substance, the reality of truth. It is not biography because it has the freedom, the artistry of fiction."⁶⁷ Novellsamlingen kom att bli en stor succé som bidrog till att Nicolson ansågs som en etablerad författare, även om det bland hans kollegor och överordnade fanns olika synpunkter på huruvida det var lämpligt att en diplomat skrev skönlitterärt om sina kollegor.⁶⁸

I den novell som utspelar sig våren 1912, då Nicolson är stationerad i Konstantinopel och får besök av sin vän Lambert Orme, en franskinspirerad dekadent estet, excellerar han i att demonstrera de berättartekniska möjligheter som erbjuds just på gränsen mellan självbiografi och fiktion.⁶⁹ Märkligt nog återkommer här samma ingredienser som i en av de ovannämnda episoderna i *Sweet Waters* – båtturen på Bosporen, dikten, besvikelsen – men de är nu anrättade på ett nytt vis. I novellen har Nicolson fått veta att Lambert Orme tillfälligt tagit in på hotellet Pera Palace, och han förbereder sig därför för att ta sin gäst på en båttur på Bosporen i sin privata segelbåt. Lambert Orme dyker dock aldrig upp utan ställer in utflykten genom en simpel brevlapp där han motsägelsefullt nog skyller på att dagen helt enkelt är alltför underbar: "let us keep to-day as something marvellous that did not occur".⁷⁰

Långt senare, 1925 – så fortsätter novellen – råkar Nicolson under en bjudning i Bloomsbury, där han känner sig obekväm, öppna Ormes diktsamling *Lay Figures* från 1914, som han inte läst.⁷¹ Där faller hans blick på dikten "Constantinople: April 1912" som i flera strofer skildrar en båttur på Bosporen tillsammans med en ovanligt trög typ, "a man of obtuse sensibilities".⁷² Medan Ormes diktjag hänförs av sundets omgivning och deras underförstått (homo)sexuella konnotationer meddelar träkmänsen

66 Thirriard 2017, s. 5. För *autobiografiction*, se Saunders 2010, särskilt kap. 4 och 11.

67 Woolf 1994, s. 476.

68 Lees-Milne 1980, s. 310–313.

69 Nicolson har bekräftat att porträttet av Lambert Orme avser författaren Ronald Firbank, se Lees-Milne 1980, s. 25–26 och 51.

70 Nicolson 1927, s. 68.

71 Angående Nicolson's relation till Bloomsburygruppen, se Lees-Milne 1980, s. 229–230.

72 Nicolson 1927, s. 76.

okänsligt namnet på platsen de passerar: "That [...] is Bebek." När novellkaraktären Nicolson läst så långt i dikten tänker han förvirrat att deras båttur ju aldrig blev av, och hade den blivit det skulle Lambert ändå inte ha uppfattat honom som okänslig: "I should never have said 'That is Bebek.' I should have waited till he asked."⁷³ Samtidigt söker värden för bjudningen i bokhyllan efter just denna diktsamling och precis denna dikt, som strax blir uppläst för sällskapet och på begäran därefter ännu en gång: "there's really something in it. There really is."⁷⁴

Det ligger mycket också i Nicolson's novell. I denna hybrid av *biografiction* och *autobiografiction* berättas det, som vi sett, om en båttur på Bosporen som aldrig blev av – vare sig i Nicolson's liv eller i novellen – men som ändå skildras i en fiktiv dikt, där novellens berättare-biograf-författare häcklas samtidigt som dikten lyfts till skyarna i Bloomsburykretsen. Men i verkligheten existerar Lambert Orme och hans dikt ju endast i novellen, så dikten i fråga måste ha skrivits av samme författare som tidigare låtit sin protagonist i *Sweet Waters* slänga sina misslyckade diktförsök överbord på resan över Bosporen. I *Some People* har Nicolson på ett mångbottnat vis alltså *både* skrivit den dikt som beröms på bjudningen i Bloomsbury *och* ironiskt formulerat gästernas lovord. Samtidigt har han tillåtit sig att genom det okommenterade inre tanketalet – "I should never have said 'That is Bebek.' I should have waited till he asked" – desavouera sin karaktärs syn på sig själv såsom inte alls trög.

Virginia Woolf har betonat i hur hög grad Nicolson här utsätter sig själv för samma slags ironier och iakttagelser som drabbar alla de andra karaktärerna, de som är de nio "biografiktiva" novellernas egentliga föremål: "He lies in wait for his own absurdities as artfully as for theirs. Indeed, by the end of the book we realise that the figure which has been most completely and most subtly displayed is that of the author."⁷⁵ På så vis drar här – med ett försök till försvenskning av de engelska termerna – *biografiktionen* i riktning mot *autobiografiktion*. Woolf tar också upp att Nicolson's karaktärstecknande berättarteknik bygger på en spegeleffekt: "Each of the supposed subjects holds up in his or her small bright diminishing mirror a different reflection of Harold Nicolson. [...] It is thus, he would seem to say, in the mirrors of our friends, that we chiefly live."⁷⁶ När dessa speglar, så som i novellen "Lambert Orme", sätts upp mellan författaren-biografen Nicolson och novellkaraktären Nicolson kompliceras så denna effekt ytterligare.

Virginia Woolf menar att "den nya biografen" kännetecknas av sin avsaknad av poser, sentimentalitet och illusion, bedrägeri och högtidlighet. Kanske det inte är någon

73 Nicolson 1927, s. 76.

74 Nicolson 1927, s. 77.

75 Woolf 1994, s. 477.

76 Woolf 1994, s. 477.

tillfällighet att det är en diplomat, med sin rika erfarenhet av högtidligt posering och bedrägliga illusioner, det vill säga av fiktion som en av diplomatins förutsättningar, som introducerar detta nya sätt att skriva skönlitterärt, där biografi och självbiografi, fakta och fiktion blandas? De verkliga biografiska personer som Nicolson skildrar har här fiktioniserats, samtidigt som hans berättarjag träder fram som novellsamlingens egentliga föremål, men insnärjt i den fiktionsvärld han själv skapat. Kvar står läsaren i förundran över vem Nicolson i så fall egentligen är, om han här uppträder som sitt eget påhitt? Svaret kan vara att han är diplomat.

AVSLUTNING

Utifrån tanken att just diplomatens gestalt och skrivande inbjuder till att problematisera frågor om fiktion och verklighet har jag i den här artikeln presenterat sex exempel på hur diplomater skrivit om det tidiga 1900-talets Konstantinopel och dess självhärskare, sultan Abdul Hamid II. För exemplen på biografiskt hållna berättelser om Abdul Hamids person och karaktär har det varit av vikt att författarna Georges Dorys och Ali Nouri (båda med tagna namn) haft anknytning till den diplomatiska verksamheten, eftersom de på så vis kunnat hävda ett särskilt anspråk på att förmedla sann information. I exemplen på berättelser från diplomaters möten med Abdul Hamid i hans palats, Yildiz, har vi sett hur två svenska författare genom självbiografiska inslag i minnesteckningar och stämningbilder från Konstantinopel använder olika strategier som kan knytas till deras diplomatiska verksamhet: Fredrik R. Martin laborerar med dels sin auktoritet, dels förmågan att hantera det möjliga eller tänkbara, medan Birger Mörner förmedlar såväl närhet (i form av sinnesintryck) som avstånd och skillnad (genom det främmande Konstantinopel) till läsaren. Slutligen har två fiktionsberättelser, en roman och en novell, som utspelar sig i Konstantinopel gett exempel på hur diplomater fiktioniserats som litterära karaktärer och på en hybrid mellan *biografiction* och *autobiografiction*. Harold Nicolson osäkrar här relationen mellan fiktion, biografi och självbiografi genom ett nytt skrivsätt som kan anknytas till att diplomatins förutsättningar i grunden delar fiktionens villkor.

Avslutningsvis vill jag uppmärksamma det faktum att detta sker i just Konstantinopel, en plats som inte bara är en världsstad utan också en särpräglad litterär värld. När en *värld* med hjälp av estetiska verkkningsmedel formas inom litterära verk kommer den med nödvändighet att avteckna sig i relation till den yttre omvärld som omger dels texterna, dels deras läsare.⁷⁷ Denna relation mellan värld och text, mellan den

77 För litterära världar, se Hayot 2012, s. 23–88. För en översiktlig presentation av studiet av litterära världar, se Bodin 2022.

omgivande världen och det litterära verket, bygger liksom den diplomatiska verksamheten på dynamiken mellan närhet och skillnad, kontakt och avstånd – i det här fallet mellan Konstantinopel som verklig plats, som författaren upplevt, och estetiskt utformad litterär värld, som läsaren tar del av. Hur en sådan litterär värld upprättas kan påminna om hur diplomater förhandlar med sina motparter utifrån gemensamma förväntningar och delade värden, även om det i de här fallen i stället gäller författarnas implicita förhandlingar med läsarna om vilket tänkt kontrakt som ska gälla dem emellan, och även om dessa överläggningar knappast sker lika åskådligt som i diplomatiska sammanhang.⁷⁸

Som litterär värld fungerar Konstantinopel som en plats där läsaren kan förvänta sig att gränsen mellan det biografiska och det fiktiva ska utmanas, ofta genom förklädnader, missförstånd och förväxlingar eller genom tolkande, förmedlande och förhandlande. Sådant har vi sett sker hos Nicolson, men också i flera av de romaner som utspelar sig i Konstantinopel och som cirkulerade i västvärlden just vid decennierna runt sekelskiftet 1900. Här dras läsarna in i ett tolkningsarbete som påminner om det som pågår i författarnas och diplomaternas Konstantinopel. När berättelserna dessutom tematiserar just diplomatens eget skrivande och läsande, aktiveras förmedlingen som trop på ytterligare en (meta)nivå. Mot den bakgrunden är det tankeväckande att Nicolson gjort huvudpersonen i *Sweet Waters*, ett av sina alter ego, till misslyckad poet.

Liksom andra skönlitterära författare har de skrivande diplomaterna förmedlat det tidiga 1900-talets Konstantinopel till oss läsare i form av en litterär värld, där vi kan leva i vår tanke och föreställning. Det är en värld som vi *delar* med dåtidens författare och läsare, även med de misslyckanden den rymmer och trots att den sedan länge gått förlorad – men som väl är skedd det bara i verkligheten, inte i fiktionen.

LITTERATUR

- Ali Nouri 1903. *Abdul-Hamid i karikatyr. Interiörer från Yildiz-kiosk i ord och bild*, Stockholm: Ljus.
- Bodin, Helena 2022. "Världar", i Stefan Helgesson red., *Världslitteraturer: Kosmopolitisk och vernakulär dynamik*, RJ:s skriftserie 25, Stockholm: Santérus Förlag, s. 61–78, <https://view.publitas.com/riksbankens-jubileumsfond/varldslitteraturer-kosmopolitisk-och-vernakular-dynamik-nr-25-2022/page/1>. Hämtad 19/7 2022.
- Davis, Jack L. 2020. "Mr. and Mrs. Cincinnatus in Athens, Thessaloniki, and Spetses", i *From the Archivist's Notebook. Essays Inspired by Archival Research in Athens Greece*, <https://nataliavogeikoff.com>. Hämtad 19/7 2022.

78 Hampton 2011; Helgesson 2022.

- Dorys, Georges 1901. *Abdul-Hamid i privatlivet*, Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Dorys, Georges 1902. *Den turkiska kvinnan. Haremsstudier*, Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Flemming, Barbara 2018. *Essays on Turkish literature and History*, Brill. E-bok.
- Hampton, Timothy 2011. *Fictions of Embassy. Literature and Diplomacy in Early Modern Europe*, Cornell University Press. E-bok.
- Hayot, Eric 2012. *On Literary Worlds*, Oxford University Press. E-bok.
- Helgesson, Stefan 2022. "Introduction – Literature and the making of the world", i Stefan Helgesson, Helena Bodin & Annika Mörte Alling red., *Literature and the Making of the World. Cosmopolitan Texts, Vernacular Practices*, New York: Bloomsbury Academic, s. 1–14. E-bok.
- Hornblow, Arthur 1901. "A Foreword", i *The Private Life of the Sultan of Turkey*, New York: D. Appleton and Company, s. iii–ix.
- Idun 1904. Årg. 17, nr 3, 5, 10, 15 och 17.
- Jarring, Gunnar 1976. "Gustaf Noring – alias Ali Nouri – och hans turkiska Karl XII-forskningar", *Karolinska förbundets årsbok*, Stockholm, s. 7–18.
- Jarring, Gunnar 1985–1987. "Fredrik R Martin", i Göran Nilzén red., *Svenskt biografiskt lexikon*, Bd 25: Malmros–Munck af Rosenschöld, Stockholm: Norstedts, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/9129>. Hämtad 19/7 2022.
- Lees-Milne, James 1980. *Harold Nicolson. A Biography. Vol. 1, 1886–1929*, London: Chatto & Windus.
- Martin, Fredrik R. 1933. *Sett, hört och känt. Skisser från Turkiet, Ryssland, Italien och andra land*, Stockholm: Bonniers.
- Meidal, Björn 1987–1989. "C Birger Mörner", i Göran Nilzén red., *Svenskt biografiskt lexikon*, Bd 26: Munck af Rosenschöld–Nilsson, Stockholm: Norstedts, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/8704>. Hämtad 19/7 2022.
- Mörner, Birger 1906. *Under halfmånen*, Stockholm: Fritze.
- Nicolson, Harold 2008 [1921]. *Sweet Waters. An Istanbul Adventure*, London: Eland.
- Nicolson, Harold 1927. *Some People*, London: Constable. Internet Archive.
- Nicolson, Nigel red. 1992. *Vita and Harold. The Letters of Vita Sackville-West and Harold Nicolson 1910–1962*, London: Weidenfeld & Nicolson.
- Nicolson, Nigel 2008. "Foreword", i Harold Nicolson, *Sweet Waters. An Istanbul Adventure*, London: Eland, s. 1–3.
- Olsson, Gunnar 1944. "Diplomatisk kvarstad och konfiskation 1810–1939", *Statsvetenskaplig tidskrift* 47:4, s. 225–259.
- Quillard, Pierre 1901. "Préface", i Georges Dorys, *Abdul-Hamid intime*, Paris: P.-V. Stock, s. VIII–XII.
- Rose, Norman 2005. *Harold Nicolson*. London: Jonathan Cape.
- Saunders, Max 2010. *Self Impression. Life-Writing, Autobiografiction, and the Forms of Modern Literature*, Oxford University Press. E-bok.

- Thirriard, Maryam 2017. "Harold Nicolson the New Biographer", *Les Grandes figures historiques dans les lettres et les arts*, Hors-serie no. 2 (6bis), <https://figures-historiques-revue.univ-lille.fr/category/hors-serie-2-2017/>. Hämtad 19/7 2022.
- Varia. *Illustrerad månadsskrift* 1902. Årg. 5, s. 280–284.
- Whitling, Frederick 2023. *Palais de Suède. From Ottoman Constantinople to Modern Istanbul*, Transactions of the Swedish Research Institute in Istanbul 25, Stockholm: The Swedish Research Institute in Istanbul.
- Woolf, Virginia 1994. "The New Biography" [1927], i Andrew McNeillie red., *The Essays of Virginia Woolf*, vol. 4, London: Hogarth, s. 473–480.

PER-ARNE BODIN

Diplomatpoetik

Genrer, språk, karriärer

I våra undersökningar av diplomater på resa eller som resider i olika länder och av deras skrivande är mångfalden av genrer, synvinklar, personligheter och olika öden slående. Det gemensamma och utgångspunkten för våra efterforskningar är, som framgår av symposiets och bokens titel, att texterna är skrivna av diplomater, företrädare för en särskild kategori av statstjänstemän med särskilda uppdrag, ett särskilt ansvar att företräda sitt land och med särskilda privilegier.

Det stora antalet genrer har överraskat och ger också anledning till reflektion. Skrivandet sker på gränsen mellan två eller flera länder, mellan flera kulturer och språk, mellan olika skönlitterära och icke-skönlitterära genrer, mellan olika discipliner. Det som ytterligare förstärker gränsstatusen är att de flesta av de diplomater som presenteras i volymen inte hade hela sin identitet knuten till diplomatrollen, utan var verk samma inom andra områden och var på väg till eller från andra karriärer. De är också i det avseendet resande diplomater. Det diplomatiska uppdraget kunde för skribenterna resultera i berömmelse, tillfredsställelse över väl förrättat värv som fredsmäklare, kunskapare eller politisk aktör eller i befordran eller kanske misslyckande. Allt detta får sin belysning i boken.

Ytterligare en diplomatens funktion som representeras i boken är legationspredikanten, en person som befann sig mitt emellan det andliga och det världsliga regementet, en särställning som kom att leda till många bryderier om funktion och till slut ledde till att ämbetet avskaffades på 1800-talet, vilket framgår i de handlingar som framtog för ett riksdagsbeslut 1892 om bidrag till Kronans egendom i Konstantinopel.

Det diplomatiska skrivandet är beroende av organisatoriska förhållanden och en utveckling till en allt finmaskigare specialisering som inom så många andra områden. Det mesta av specialiseringen sker efter den period som undersöks här, med uppdelning av arbetsuppgifterna i olika kategorier av tjänster och med avknoppningar av

beskickningar med konsulat på andra platser än i huvudstäderna. Ett studium av en senare period skulle visa en delvis annorlunda diplomatpoetik.

Vad som inte har fått någon plats i volymen är genusfrågan. Som det noteras i inledningen var diplomatin länge en manlig sfär. Det hade ändå varit intressant att reflektera över familjens roll inom diplomatin, hustruns och barnens existens i detta tidiga diplomatliv. Sknades de, fanns de kvar i hemlandet eller var de som det heter i modernt diplomatsammanhang "medföljande"? Diplomati och genus är ett forskningsfält som har öppnats på senare år. Diplomatan i Sverige öppnades för kvinnor så sent som 1948.

De texttyper som undersöks i volymen sträcker sig från *sefaretname*, de turkiska ambassadörernas långa depescher, till små berättelser och anekdoter. Just *berättelser* har i sammanhanget visat sig vara ett adekvat gemensamt ord alltifrån ordets betydelse av formell skrivelse till anekdot och skönlitterär berättelse. Berättandet drivs av resandets vedermodor och linearitet, av människornas personliga liv och av historiens och politikens gång eller av själva berättandets inre dynamik. Det förvandlas ofta till beskrivningar när diplomaten förvandlas från resenär till resident. Flera av exemplen från primärlitteraturen i den här volymen kommer från privatbrev eller ligger nära brevskrivandets spiritualitet och infallsrikedom. Diplomaten "privata persona" framträder tydligt i de flesta av texterna, det är sällan fråga om ett objektvt eller subjektstöst berättande.

En annan viktig iakttagelse är det diplomatiska skrivandets vida omlopp; diplomaternas berättelser har inte bara lästs i den trånga kretsen av härskare och utrikesförvaltning utan har också spridits i tryckt form, ofta även i översättningar till andra språk. Detta har skett inte enbart långt efteråt utan ibland strax efter att texterna har skickats och tagits emot, och inför publiceringen kan de ha ändrats, redigerats och censurerats. Diplomastiskt skrivande är alltså offentligt i mycket större omfattning än man brukar tänka sig. Det kan finnas både en mycket specifik och en publik adressat – det är viktigt att komma ihåg för att förstå diplomatpoetik.

Med pennan i hand avslöjar också de skrivande diplomaternas upptagenhet av kroppslighet, sjukdomar och påtagligt fysiskt lidande, både sitt eget och sådant de iakttar. Under 1800-talet var detta av särskild betydelse, eftersom diplomaterna hade en konsulär funktion till exempel i samband med handläggning av olika ärenden om karantän i samband med epidemier. Beskickningarnas konsulära uppdrag blev med tiden allt viktigare, inte bara som juridiskt bistånd i förhållandet mellan två länder utan också som hjälp till nödställda svenskar; det som en gång i tiden hette "resa hem på konsulatets bekostnad".

Relationerna till hemlandet kan vara av olika slag, från Magnus Gabriel De la Gardies ängsliga påminnelser om sin närvaro till ett rent formellt förhållande till sitt land

som till sin arbetsgivare. Diplomaten måste veta vad som pågår i hemlandet, eller det land som utsänt diplomaten, både för att bättre veta vad som ska och bör rapporteras och för att hålla ett öga på sin egen ställning och sin egen karriär efter återkomsten. De undersökta texterna uppvisar få spår av den inskränkta nationalism och blindhet för det andra landet som omtalas i inledningen, förutom kanske Rudolph Bays.

Diplomatins språk var först latin och sedan franska. Numera är det engelska. Diplomaternas kunskaper eller vilja att lära sig andra språk har varit olika. 1600-talsdiplomaterna Hildebrand von Horn och Johan Gabriel Sparwenfeld, stationerade i Moskva, lärde sig ryska och blev därmed delaktiga i ryska inrikes förhållanden. Johan Gabriel Sparwenfeld sammanställde ett omfattande latinsk-slaviskt lexikon som kunde publiceras först i modern tid. Diplomaterna i det osmanska riket kunde välja att lära sig arabiska eller möjligtvis turkiska. Kunskaperna i arabiska blev en viktig fråga i berättelserna från Levanten, men ingick också i teologin som "Linguarum Orientalium". Själva språkfrågan går som en röd tråd genom volymen, fast franskan visar sig ha haft en oväntat liten betydelse, och egentligen bara för Gustav Philip Creutz, som i likhet med Pehr Olof von Asp inte bara skrev sin berättelse om Spanien på franska utan också blev en del av den franska kulturen genom sin vänskap med de franska upplysningsfilosoferna. Man kan med hjälp av bidragen i boken både skapa en språkkarta och få en uppfattning om språkens hierarki. Karriärdiplomatens traditionella ointresse för andra språk än franskan möter här ett genuint språkintresse och en förståelse för nytan av att kunna språk. Från svensk sida fanns redan från 1600-talet ett statligt intresse för kunskaper i ryska. Kunskaper i turkiska och arabiska var också, som vi lär oss här, viktiga för Sverige. Det inrättades ett särskilt tolkämbe och ibland behärskade diplomaten själv landets språk. Tolken fungerade i flera sammanhang som diplomatens språklärare.

De diplomater och de berättelser som undersöks inom dessa pärmar befinner sig inom en europeisk eller osmansk geografi, och den världsbild som appelleras till är också hos den turkiske diplomaten på resa till Sverige den romerska antika världsbilden. Det är de antika minnesmärkena som diplomaterna besöker under sina resor. Det är betecknande att Vitterhetsakademiens sekreterare Lars Anton Anjou tar till en antik myt för att beskriva en diplomats arbete och talar om Janus. Paris är diplomatins nav utom för de diplomater som är verksamma i Ryssland under 1600-talet. Det är inte bara landet som är slutet, utan också diplomaterna där är i en annan kulturkrets och i ett sammanhang med Moskva som centrum.

I inledningen talas det om diplomaten som improvisatör. En annan beteckning är amatör, och många av de diplomater som beskrivs i boken har egentligen, akademiskt sett, för lite kunskaper för att beskriva det andra landets historia, geografi och kultur. Deras specialkunskap fanns inom det politiska området. Spänningen mellan kraven

på kunskap och sanning, som också statusen krävde, och improvisationen och amatörismen är drag i diplomatpoetiken.

De trehundra år som boken omfattar är en brytningstid mellan resande diplomater och diplomater som befinner sig på plats som residenter. Båda kategorierna representeras här. Diplomaten kan i sina resebeskrivningar skildra vägen till sin stationeringsort eller resor inom eller utom tjänsten. Resorna kan då få dagbokskaraktär och är ibland just berättelser om resans vedermödor, där verkliga problem blandas med topoi som hör till genren reseberättelser: skeppsbrott, hunger, kyla, spännande äventyr. Det är många gånger efterfrågan på reseberättelser, både på originalspråk och i översättning, som tvingar fram diplomatens berättelse – och diplomaten är ofta en god stilist men ingen professionell författare. Av de i boken presenterade diplomaterna är det Creutz och Harold Nicolson som är mera kända som författare än som diplomater. Och det är här som särdragen i diplomaternas skrivande blir som tydligast: i skärningspunkten mellan flera olika genrer och mellan kulturer, språk och identiteter. Det är här man kan finna den verkliga diplomatpoetiken, eller kanske snarare i korselden mellan alla dessa omständigheter.

Författarna

ELENA BALZAMO är rysk-fransk litteraturhistoriker och översättare till franska av ett flertal svenska författare, både äldre och samtida. Hon är författare till en rad böcker huvudsakligen om nordisk litteratur- och idéhistoria. Hon är även verksam som kritiker i *Le Monde* och leder ett översättarseminarium i Paris.

ULLA BIRGEGÅRD (Uppsala universitet) har under sitt forskarliv framför allt sysslat med Johan Gabriel Sparwenfelds (1655–1727) kvarlåtenskap, i första hand hans stora *Lexicon Slavonicum* i fyra band, som hon publicerat i en kommenterad utgåva. Hon har också givit ut Sparwenfelds dagbok från ryska resan 1684–1687 i en kommenterad utgåva. På senare år har hon, tillsammans med Monica Hedlund, arbetat med utgivningen av Nicolaus Bergius avhandling om den ryska kyrkan och religionen, försvarad i Uppsala 1704. Även den utgåvan är försedd med en omfattande kommentar. Hon var projektledare för Norstedts stora ryska ordbok, vars första upplaga kom 2006.

HELENA BODIN är professor i litteraturvetenskap vid Institutionen för kultur och estetik, Stockholms universitet. Hennes forskning handlar om hur litteratur fungerar vid gränser av olika slag – mellan språk, folk och nationer samt mellan konstarter och medier. Åren 2016–2021 deltog hon i forskningsprogrammet ”Världslitteraturer – kosmopolitisk och vernakulär dynamik” med ett delprojekt om Konstantinopel kring 1900 som en flerspråkig litterär värld. Hon är en av redaktörerna för *Literature and the Making of the World* (Bloomsbury Academic 2022) och ingår i forskarkollegiet vid Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul.

PER-ARNE BODIN är professor emeritus i slaviska språk med litterär inriktning vid Stockholms universitet.

PAULA HENRIKSON är professor i litteraturvetenskap vid Uppsala universitet. Hennes forskning har bland annat berört den svenska romantikens litteratur, 1820-talets filhellenism, svensk editionshistoria och editionsfilologi.

CARINA LIDSTRÖM är universitetslektor vid Örebro universitet. 2015 publicerade hon monografien *Berättare på resa. Svenska resenärers reseberättelser 1667–1829*. Också i hennes pågående forskningsprojekt "Självgeografier: Reseberättelser av svenska resenärer i de liberala genombrottens tid 1830–1879" står reseberättelsen i fokus.

ELISABETH LÖFSTRAND, docent vid Slaviska avdelningen, Institutionen för slaviska och baltiska språk, finska, nederländska och tyska, Stockholms universitet. Hon ägnar sig framför allt åt de stora samlingar av ryskt material från 1600-talet som förvaras i svenska bibliotek och arkiv och har bland annat deltagit i två projekt som resulterat i en katalog över det stora s.k. Ockupationsarkivet från Novgorod från 1611–1617 och en katalog över det s.k. Smolenskarkivet från 1609–1611. Den senare katalogen är digital och tillgänglig i Riksarkivets digitala forskarsal.

SUSANNE TIENKEN är docent i tysk språkvetenskap vid Institutionen för slaviska och baltiska språk, finska, nederländska och tyska vid Stockholms universitet. Hennes forskningsintressen ligger inom historisk sociolingvistik, medielingvistik och lingvistisk kulturanalys. I sina studier använder hon sig av bland annat sociosemiotiska metoder för att förstå sambandet mellan språk och kultur och språkliga mönsters betydelse för sociala relationer och gemenskap.

CHARLOTTA WOLFF är professor i Finlands historia vid Åbo universitet. Hon har publicerat rikligt om 1700- och 1800-talets idé- och kulturhistoria med särskild inriktning på den kulturella växelverkan mellan Finland, Skandinavien och Västeuropa under upplysningstiden.

JOACHIM ÖSTLUND är docent i historia och lektor vid Historiska institutionen vid Lunds universitet. Han forskar huvudsakligen inom fältet globalhistoria, diplomati och vetenskapshistoria. Till hans senare publikationer hör *The Swedish dog who ate an Algerian Sea Pass: Beastly diplomacy in the early modern Mediterranean* (2022), *Swedish reciprocal ransoms and multinational solutions to insecurity in the Mediterranean, c. 1720–1740* (2021) och *Vid världens ände. Sultanens sändebud och hans berättelser om 1700-talets Sverige* (2020).

Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens serie *Konferenser*

- 1 Människan i tekniksamhället. Föredrag och diskussioner vid Vitterhetsakademiens konferens 25–27 januari 1977. 1977
- 2 Människan i tekniksamhället. Bibliografi. 1977
- 3 Swedish-Polish Literary Contacts. 1979
- 4 Människan, kulturlandskapet och framtiden. Föredrag och diskussioner vid Vitterhetsakademiens konferens 12–14 februari 1979. 1980
- 5 Människan, kulturlandskapet och framtiden. Bibliografi. Ed. Arnold Renting. 1980
- 6 Safe Guarding of Medieval Altarpieces and Wood Carvings in Churches and Museums. A Conference in Stockholm, May 28–30 1980. 1981
- 7 Tolkning och tolkningsteorier. Föredrag och diskussioner vid Vitterhetsakademiens symposium 17–19 november 1981. 1982
- 8 Research on Tropes. Proceedings of a Symposium Organized by the Royal Academy of Letters History and Antiquities and the Corpus Troporum, Stockholm, June 1–3 1981. Ed. Gunilla Iversen. 1983
- 9 Om stilforskning. Föredrag och diskussionsinlägg vid Vitterhetsakademiens symposium 16–18 november 1982. 1983
- 10 J. V. Snellman och hans gärning. Ett finskt-svenskt symposium hållet på Hässelby slott 1981 till 100-årsminnet av Snellmans död. 1984
- 11 Behövs ”småspråken”? Föredrag vid Vitterhetsakademiens konferens den 22 november 1983. 1984
- 12 Altaistic Studies. Papers Presented at the 25th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference at Uppsala June 7–11, 1982. Eds Gunnar Jarring and Staffan Rosén. 1985
- 13 Att vara svensk. Föredrag vid Vitterhetsakademiens symposium 12–13 april 1984. 1985
- 14 Samhällsplanering och kulturminnesvård. Föredrag och diskussionsinlägg vid Vitterhetsakademiens symposium 28 mars 1985. 1986
- 15 Runor och runinskrifter. Föredrag vid Riksantikvarieämbetets och Vitterhetsakademiens symposium 8–11 september 1985. 1987
- 16 The Slavic Literatures and Modernism. A Nobel Symposium August 5–8 1985. Ed. Nils Åke Nilsson. 1987
- 17 Nubian Culture: Past and Present. Main Papers Presented at the Sixth International Conference for Nubian Studies in Uppsala, 11–16 August, 1986. Ed. Tomas Hägg. 1987
- 18 ”1786”. Vitterhetsakademiens jubileumssymposium 1986. 1988
- 19 Polish-Swedish Literary Contacts. A Symposium in Warsaw September 22–26 1986. Eds Maria Janion and Nils Åke Nilsson. 1988
- 20 Sverige och Petersburg. Vitterhetsakademiens symposium 27–28 april 1987. Red. Sten Carlsson och Nils Åke Nilsson. 1989
- 21 Tradition and Modern Society. A Symposium at the Royal Academy of Letters History and Antiquities, Stockholm, November 26–29, 1987. Ed. Sven Gustavsson. 1989
- 22 Die Bronzezeit im Ostseegebiet. Ein Rapport der Kgl. Schwedischen Akademie der Literatur Geschichte und Altertumsforschung über das Julita-Symposium 1986. Ed. Björn Ambrosiani. 1989

- 23 Bilden som källa till vetenskaplig information. Föredrag vid Vitterhetsakademiens symposium 13–14 april 1989. Red. Allan Ellenius. 1990
- 24 Att tala utan ord. Människans icke-verbala uttrycksformer. Föredrag vid symposium i Vitterhetsakademien 25–26 oktober 1989. Red. Göran Hermerén. 1991
- 25 Boris Pasternak och hans tid. Föredrag vid symposium i Vitterhetsakademien 28–30 maj 1990. Red. Peter Alberg Jensen, Per-Arne Bodin och Nils Åke Nilsson. 1991
- 26 Czeslaw Milosz. A Stockholm Conference. September 9–11, 1991. Ed. Nils Åke Nilsson. 1992
- 27 Contemplating Evolution and Doing Politics. Historical Scholars and Students in Sweden and in Hungary Facing Historical Change 1840–1920. A Symposium in Sigtuna, June 1989. Ed. Ragnar Björk. 1993
- 28 Heliga Birgitta – budskapet och förebilden. Föredrag vid jubileumssymposiet i Vadstena 3–7 oktober 1991. Red. Alf Hårdelin och Mereth Lindgren. 1993
- 29 Prehistoric Graves as a Source of Information. Symposium at Kastlösa, Öland, May 21–23, 1992. Ed. Berta Stjernquist. 1994
- 30 Rannsakingar efter antikviteter – ett symposium om 1600-talets Sverige. Red. Evert Baudou och Jon Moen. 1995
- 31 Religion in Everyday Life. Papers given at a symposium in Stockholm, 13–15 September 1993. Ed. Nils-Arvid Bringéus. 1994
- 32 Oscar Montelius 150 years. Proceedings of a Colloquium held in the Royal Academy of Letters, History and Antiquities, Stockholm, 13 May 1993. Ed. Paul Åström. 1995
- 33 August Strindberg och hans översättare. Föredrag vid symposium i Vitterhetsakademien 8 september 1994. Red. Björn Meidal och Nils Åke Nilsson. 1995
- 34 The Aim of Laboratory Analyses of Ceramics in Archaeology, April 7–9 1995 in Lund, Sweden. Eds Anders Lindahl and Ole Stilborg. 1995
- 35 Qumranlitteraturen. Fynden och forskningsresultaten. Föreläsningar vid ett symposium i Stockholm den 14 november 1994. Red. Trygve Kronholm och Birger Olsson. 1996
- 36 Words. Proceedings of an International Symposium, Lund, 25–26 August 1995. Ed. Jan Svartvik. 1996
- 37 History-Making. The Intellectual and Social Formation of a Discipline. Proceedings of an International Conference, Uppsala, September 1994. Eds Rolf Torstendahl and Irmline Veit-Brause. 1996
- 38 Kultursamanhengar i Midt-Norden. Tverrfagleg symposium for doktorgradsstudentar og forskarar. Førelesingar ved eit symposium i Levanger 1996. Red. Steinar Supphellen. 1997
- 39 State and Minorities. A Symposium on National Processes in Russia and Scandinavia, Ekaterinburg. March 1996. Eds Veniamin Alekseyev and Sven Lundkvist. 1997
- 40 The World-View of Prehistoric Man. Papers presented at a symposium in Lund, 5–7 May 1997. Eds Lars Larsson and Berta Stjernquist. 1998
- 41 Forskarbiografin. Föredrag vid ett symposium i Stockholm 12–13 maj 1997. Red. Evert Baudou. 1998
- 42 Personnamn och social identitet. Handlingar från ett Natur och Kultur-symposium i Sigtuna 19–22 september 1996. Red. Thorsten Andersson, Eva Brylla och Anita Jacobson-Widding. 1998
- 43 Philipp Melanchthon und seine Rezeption in Skandinavien. Vorträge eines internationalen Symposions an der Königlichen Akademie der Literatur, Geschichte und Altertümer anlässlich seines 500. Jahrestages in Stockholm den 9.–10. Oktober 1997. Herausgegeben von Birgit Stolt. 1998

- 44 Selma Lagerlöf Seen from Abroad – Selma Lagerlöf i utlandsperspektiv. Ett symposium i Vitterhetsakademien den 11 och 12 september 1997. Red. Louise Vinge. 1998
- 45 Bibeltolkning och bibelbruk i Västerlandets kulturella historia. Föreläsningar vid ett symposium i Stockholm 27 oktober 1997. Red. Tryggve Kronholm och Anders Piltz. 1999
- 46 The Value of Life. Papers presented at a workshop at the Royal Academy of Letters, History and Antiquities, April 17–18, 1997. Eds Göran Hermerén and Nils-Eric Sahlin. 1999
- 47 Regionala samband och cesurer. Mitt-Norden-symposium II. Föreläsningar vid ett symposium i Stockholm 1997. Red. Staffan Helmfrid. 1999
- 48 Intuitive Formation of Meaning. Symposium held in Stockholm, April 20–21 1998. Ed. Sven Sandström. 2000
- 49 An Assessment of Twentieth-Century Historiography. Professionalism, Methodologies, Writings. Ed. Rolf Torstendahl. 2000
- 50 Stiernhielm 400 år. Föredrag vid internationellt symposium i Tartu 1998. Red. Stig Örjan Ohlsson och Bernt Olsson. 2000
- 51 Roman Gold and the Development of the Early Germanic Kingdoms. Symposium in Stockholm 14–16 November 1997. Ed. Bente Magnus. 2001
- 52 Kyrkovetenskap som forskningsdisciplin. Ämneskonferens i Vitterhetsakademien, 12–13 november 1998. Red. Sven-Åke Selander. 2001
- 53 Popular Prints and Imagery. Proceedings of an International Conference in Lund 5–7 October 2000. Eds Nils-Arvid Bringéus and Sten Åke Nilsson. 2001
- 54 The Chronology of Base-Ring Ware and Bichrome Wheel-Made Ware. Proceedings of a Colloquium held in the Royal Academy of Letters, History and Antiquities, Stockholm, May 18–19 2000. Ed. Paul Åström. 2001
- 55 Meaning and Interpretation. Conference held in Stockholm, September 24–26 1998. Ed. Dag Prawitz. 2001
- 56 Swedish-Polish Modernism. Literature – Language – Culture. Conference held in Cracow, Poland, April 20–21 2001. Eds Małgorzata Anna Packalén and Sven Gustavsson. 2003
- 57 Nationalutgåva av de äldre geometriska kartorna. Konferens i Stockholm 27–28 november 2003. Red. Birgitta Roeck Hansen. 2005
- 58 Medieval Book Fragments in Sweden. An International Seminar in Stockholm, 13–16 November 2003. Ed. Jan Brunius. 2005
- 59 Trygghet och äventyr. Om begreppshistoria. Red. Bo Lindberg. 2005
- 60 Wisława Szymborska. A Stockholm Conference May 23–24, 2003. Eds Leonard Neuger och Rikard Wennerholm. 2006
- 61 Konsterna och själen. Estetik ur ett humanvetenskapligt perspektiv. Red. Göran Hermerén. 2006
- 62 Litteraturens värde – Der Wert der Literatur. Konferens i Stockholm 26–28 november 2004. Red. Antje Wischmann, Eva Hættner Aurelius och Annegret Heitmann. 2006
- 63 Stockholm – Belgrade. Proceedings from the Third Swedish-Serbian Symposium in Stockholm, April 21–25, 2004. Ed. Sven Gustavsson. 2007
- 64 När religiösa texter blir besvärliga. Hermeneutisk-etiska frågor inför religiösa texter. Red. Lars Hartman. 2007
- 65 Scholarly Journals between the Past and the Future. The Fornvännen Centenary Round-Table Seminar, Stockholm, 21 April 2006. Ed. Martin Rundkvist. 2007
- 66 Hela världen är en teater. Åtta essäer om Lars Wivallius. Red. Kurt Johansson och Håkan Möller. 2007

- 67 Efter femtio år: Aniara 1956–2006. Föredrag vid ett symposium i Kungl. Vitterhetsakademien 12 oktober 2006. Red. Bengt Landgren. 2007
- 68 Jordvärderingssystem från medeltiden till 1600-talet. Red. Alf Ericsson. 2008
- 69 Astrid Lindgrens landskap. Hur landskapets kulturarv förändras, förstås, förvaltas och förmedlas. Red. Magnus Bohlin. 2009
- 70 Kyrkohistoria – perspektiv på ett forskningsämne. Red. Anders Jarlert. 2009
- 71 Skärgård och örlog. Nedslag i Stockholms skärgårds tidiga historia. Red. Katarina Schoerner. 2009
- 72 Emilia Fogelklou läst i dag. Nio essäer. Red. Anders Jeffner. 2010
- 73 Saint Birgitta, Syon and Vadstena. Papers from a Symposium in Stockholm 4–6 October 2007. Eds Claes Gejrot, Sara Risberg and Mia Åkestam. 2010
- 74 Universitetsrankning och bibliometriska mätningar: Konsekvenser för forskning och kunskapsutveckling. Red. Göran Hermerén, Kerstin Sahlin och Nils-Erik Sahlin. Sammanställn. Ulrika Waaranperä. 2011
- 75 Jämtland och den jämtländska världen 1000–1645. Red. Olof Holm. 2011
- 76 Konsten och det nationella. Essäer om konsthistoria i Europa 1850–1950. Red. Martin Olin. 2013
- 77 Cent ans d'études scandinaves. Centenaire de la fondation de la chaire de Langues et littératures scandinaves à la Sorbonne en 1909. Dir. Sylvain Briens, Karl Erland Gadelii, May-Brigitte Lehman et Jean-Marie Maillefer. 2012
- 78 Från Nyens skans till Nya Sverige. Språken i det Svenska Riket under 1600-talet. Red. Bo Andersson och Raimo Raag. 2012
- 79 Språk och ordkonst i österled. Red. Anders Jeffner. 2012
- 80 La Linguistique dans tous les sens. Dir. Françoise Sullet-Nylander, Hugues Engel et Gunnell Engwall. 2013
- 81 Trust and confidence in scientific research. Eds Göran Hermerén, Kerstin Sahlin and Nils-Eric Sahlin. 2013
- 82 The Birgittine Experience. Papers from the Birgitta Conferene in Stockholm 2011. Eds Claes Gejrot, Mia Åkestam and Roger Andersson. 2013
- 83 Text, tal och tecken. Några perspektiv inom språkforskningen. Red. Björn Lindblom. 2013
- 84 Flanörens världsbild. Red. Elena Balzamo. 2014
- 85 Sweden–Serbia and Europe. Periphery or not? Ed. Thomas Lundén. 2014
- 86 Richard Wagner. Werk und Wirkungen / His Works and their Impact. A Wagner Symposium 2013. Ed. Anders Jarlert. 2014
- 87 Svensk antikforskning vid Medelhavet. Gustaf VI Adolf och fältarkeologi i historiskt perspektiv. Red. Frederick Whitling. 2014
- 88 The Eufemiavisor and Courtly Culture. Time, Texts, and Cultural Transfer. Papers from a symposium in Stockholm 11–13 October 2012. Eds Olle Ferm, Ingela Hedström, Sofia Lodén, Jonatan Pettersson and Mia Åkestam. 2015
- 89 Klassisk filologi i Sverige. Reflexioner, riktningar, översättningar, öden. Red. Eric Cullhed och Bo Lindberg. 2015
- 90 Kyrkobyggnad och kyrkorum. Forskningsfrågor. Red. Jan von Bonsdorff, Ingmar Brohed och Anders Jarlert. 2017
- 91 Performativity in Literature. The Lund–Nanjing Seminars. Eds Eva Hættner Aurelius, He Chengzhou and Jon Helgason. 2016

- 92 Tears, Sighs and Laughter. Expressions of Emotions in the Middle Ages. Eds Per Förmegård, Erika Kihlman, Mia Åkestam and Gunnel Engwall. 2017
- 93 Continuity and Change. Papers from the Birgitta Conference at Dartington 2015. Eds Elin Andersson, Claes Gejrot, E.A. Jones and Mia Åkestam. 2017
- 94 Spiritual and Ecclesiastical Biographies. Research, Results, and Reading. Ed. Anders Jarlert. 2017
- 95 Dominus Episcopus. Medieval Bishops between Diocese and Court. Ed. Anthony John Lappin with Elena Balzamo. 2018
- 96 Platsens kulturella betydelse. Juridiken kring Nationalstadsparken. Red. Ulf Sporrang. 2018
- 97 Early Modern Academic Culture. Ed. Bo Lindberg. 2019
- 98 Opinionsfrihet och religion. Red. Bo Lindberg. 2018
- 99 Images in History – History in Images. Towards an (audio)visual historiography. Eds Peter Aronsson, Andrej Slávik & Birgitta Svensson. 2020
- 100 Heritage and Borders. Ed. Anna Källén. 2019
- 101 Historien om svensk psykologisk forskning. Utvecklingen från perception och psykofysik. Red. Gunn Johansson. 2020
- 102 In i ordens domäner. Anna Rydstedts liv och diktning. Red. Torbjörn Lodén. 2020
- 103 En biografi om en bok: Codex Upsaliensis B 68 från 1430. Red. Jonas Nordin & Janken Myrdal. 2020
- 104 Seedways. The circulation, control and care of plants in a warming world. Eds Bengt G. Karlsson & Annika Rabo. 2021
- 105 Marilynne Robinson and theology. Eds Håkan Möller & Ola Sigurdson. 2021
- 106 Scandinavia and the Vatican archives. Eds K. Salonen, A.-S. Häggglund & C. Gejrot. 2022
- 107 Bilder av ras i svensk visuell kultur. Red. Åsa Bharathi Larsson. 2022
- 108 What is China? Observations and Perspectives. Ed. Torbjörn Lodén. 2023
- 109 Med pennan i hand. Trehundra år av diplomaters berättelser. Red. Per-Arne Bodin & Elena Balzamo. 2023
- 110 Birgittine Circles. People and Saints in the Medieval World. Eds Elin Andersson, Ingela Hedström & Mia Åkestam. 2023

DE TIO BIDRAGEN i denna volym är resultatet av ett symposium om diplomater och deras berättelser från resor eller stationeringsorter som hölls på Kungl. Vitterhetsakademien 2021. Här undersöks diplomaters skrivande under trehundra år i länder som Ryssland och Spanien, och i städer som Konstantinopel och Alger, alltifrån depescher till privatbrev och anekdoter. Diplomaterna var inte turister utan hade rollen som sitt lands företrädare på främmande ort. De stannade så länge att de hann få tillräcklig kunskap om landet de befann sig i, samtidigt som de förblev utomstående betraktare som ville förmedla sina iakttagelser till sina landsmän. I artiklarna undersöks om det finns en gemensam nämnare för de olika berättelserna som representerar så många genrer, om man kan tala om en särskild diplomatskrivandets poetik beroende på diplomatens särställning i ett främmande land.

ISBN 978-91-88763-46-4 (PDF)

ISSN 0348-1433

vitterhetsakademien.se
vitterhetsakademien.bokorder.se